türkler

doğu ve batı, islam ve laiklik

2. BASKI

Stéphane YERASIMOS

DORUK

TÜRKLER

©DORUK YAYIMCILIK, 2006 - ANKARA

Tüm Hakları Saklıdır.

Orijinal Adı:
Les Turcs
Türkler
Editör:
Stéphane YERASIMOS
Çeviren:
Temel KEŞOĞLU
Yayına Hazırlayan:
Selma KOÇAK-Derya KARAGÖZ
ISBN:
975-6557-83-4
Basım Yeri Yılı:
Deniz Yıldızı Matbaası, Ankara 2006
Dizgi:
Doruk Yayımcılık
Sayfa Düzeni
Doruk Yayımcılık
Kapak Tasarım:
Doruk Yayımcılık

DORUK

İrtibat Adresi:
Meşrutiyet Cad. 42 / 16 Kızılay - ANKARA
Tel: (0.312) 430 66 24
e-posta: info@dorukyayimcilik.com

Stéphane YERASIMOS

TÜRKLER

Doğu ve Batı, İslam ve Laiklik

Çeviren
Temel KEŞOĞLU

DORUK

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Stéphane Yerasimos

1. Bir Toplumun Soyağacı 13

'Ne Mutlu Türk'üm Diyene!' 15
Stéphane Yerasimos

Bizanslıların Türklerle hayret uyandıran ilk karşılaşmaları sonuçsuz kalacaktır: Göktürk İmparatorluğu parçalanacak ve Türk halkları Bizans dolaylarında yeni adlar altında ortaya çıkacaktır. Bin yıl boyunca, 20. yüzyılın şafağına dek, imparatorlukların kurucuları Türkler, ulusal niteleyicilerinden vazgeçeceklerdir.

Türk Halkları 57
Louis Bazin

Balkanlar'dan Çin'e aralarında dil benzerlikleri süren, ortak kaynaklı efsanelerin sınırında, Türk halkları yan yana bulunuyor. İslamlaşmış yerlerde iki büyük yazılı dil gelişiyor ve bu 20. yüzyılın birleşmeyi amaçlayan devrimlerine dek bir bölgeden diğerine büyüyen değiş tokuşlara neden oluyor.

Türkler ve Araplar 69
Henri Laurens

Devrimci Arap ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki çatışmada din etkeni oldukça az önem taşır. Ankara Sovyet tehlikesini de seziyordu ve anti-emperyalist bir üçüncü dünyaya ait olmayı reddediyordu.

Köylerin Açılması 79
Marcel Bazin

50'li yıllardan itibaren şehre göç yüzlerce yıllık eski bir dengeyi bozuyor: Neredeyse başlangıçtan bu yana Türkler kendilerini köylü olarak tanımladılar; kent ve köy arasındaki sosyo-ekonomik farklılaşma etnik farklılaşmayla ikiye katlanıyordu.

Göçmenler 97
Riva Kastoryano

Onlara 'sürgündekiler' deniyordu. Daha sonra 'Alamancı' oldular ve bugün sayıları üç milyondan fazla olan 'yurt dışında Türk'ü oluşturuyorlar. Türkiye'de kullanılan terminolojinin gelişimi ekonomik, toplumsal ve siyasal statülerinin değiştiğini gören göçmenler arasında derin bir gelişim anlamına geliyor.

2. Kültür ve Modernlik 111

Aleviler 113
Altan Gökalp

Üniter görünümlü Anadolu dünyasında on beş milyon vatandaşı kapsayan bir azınlık, Alevi Şiilerin azınlığı gizleniyor. Aleviler şaşırttıkları kadar büyülüyorlar, Sünni topluluk ve daha çok gelenekselcilerin dışlamalarıyla kendini gösteren bir düşmanlığa neden oluyorlar.

İslamın Demokratik Hak Davası 127
Nilüfer Göle

Son on yılda devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiler derin bir değişime uğradı. Demokrat, Müslüman ve modern bir gelenekle bir bağ oluştu. Otoriter modernleşmeyi tanıyan bütün ülkelerde olduğu gibi, laiklik ve din arasındaki gerilimler toplumu derinden hırpalıyor.

Modernleşmenin Yöneyi, Kadınlar 139
Şirin Tekeli

Kadının aile içindeki rolüyle buna koşut giden kapanması İslam ve aynı zamanda Akdeniz geleneğinden geliyorsa da modernleşmeye bağlı kavgalarda kadın merkezi bir yer tutar. Bu yüzden kadın, değişim halindeki bir toplumun simgesel görüntüsü olma eğilimindedir.

Arabeskler 153
Tan Oral

Her yıl yüz kırk bin trafik kazası, sekiz bin ölü, elli milyon dolar maddi zarar. Aynı zamanda, yılda satılan iki yüz milyon kasetin yüz elli milyonu, fiyatları elli milyon doları geçen 'arabesk' müzik kayıtlı. Ortak kültürün benzerlik ve çelişkileri.

3. Değişen Tarih 157

Tarih Yaratma 159
Étienne Copeaux

İslam ve imparatorluk geçmişiyle kopmaya kararlı, kendine bir meşruiyet bulmak zorunda olan Kemalizm, kafasında Türklerin Orta Asya'dan geldiği ve evrensel uygarlığın ataları olduğu efsanesini kurdu.

Yaralı Bellek 177
Olivier Abel

Türk ulus-devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer halklarıyla savaşarak kuruldu. Bu tarih genelde gizlenir. Herkesin belleğine kazınmış olsa da resmi gerçeğin önünde dile getirilmeye cesaret edilemiyor. Peki tarih hesaplaşmadan bu ulus-devleti yerli yerine oturtmak olası mı?

Pantürk Düşü 193
François Georgeon

Yalnız Araplara ve Hıristiyan Balkan halklarına hakim olmuş olan Osmanlıların son imparatorluk düşleri Türk dünyasının birleştirilmesi oldu. Düşünce SSCB'nin yarattığı boşluğa şaşırıp hayran kaldığı için Cumhuriyet'in de aklından geçiyor.

Yazarların Biyografileri 213

Önsöz

Stéphane Yerasimas

Avrupa için Türkler asırlar boyu "içimizdeki barbarlar" olarak görülmüştür. Germenler, Normanlar ve Macarlar da Avrupa'ya başta istilâcılar olarak gelmiş fakat sonunda entegre olmuşlardır. Araplar da Avrupa'dan atılana dek direnç göstermişlerdir. Ruslar asimile olmakla dışlanmak arasında marjinal bir konumda kalmışlardır. Türklerse Avrupa'nın sadece kendilerine ait bölümünde yer almıştır. Ne inançlarını kabul ettirmeye çalışmışlar ne de Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Güçlü oldukları zaman onlara hayranlık duyulmuş, güçten düştüklerindeyse onlardan nefret edilmiştir. Üç yüz yıldan beri Avrupa'dan itile itile ancak onun uç noktasında tutunabilmiş ve "Batılılaşmaya" karar vermişlerdir.

Avrupa'yla bu kadar uzun bir süre, böylesine çelişkili ve karışık bir ilişki içinde bulunan başka bir halk bulmak çok zordur. Haset ve hınç, büyülenme ve korkma gibi çoğu önyargılardan kaynaklanan duygular sorunun çözümünü zorlaştırmaktadır. Türklerin sözde hata ve sevaplarını gözden geçirip onların iyi ve kötü taraflarını ortaya çıkararak nesnel bir Türk-Avrupa ilişkiler tarihini yazdığımızı düşünüp böbürlenmek boştur; çünkü bu konuda asırlardan beri binlerce eser yazılmıştır.

Öncelikle yüzyıllardır ağızlara sakız olan, türlü çağrışımlar yapan "Türk" kelimesi incelenmelidir. Türklerle Avrupa arasındaki kavga Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve yeni Türk devletinin kuruluşu döneminde giderek en kızgın noktasına gelmiştir. Bu yüzden yeni ve modern ülkenin kurucusu olan Atatürk, belleklerdeki bu imgeyi silmek gayesiyle "bütün medeniyetlerin beşiği olan Orta Asya" tezinden yola çıkarak uluslarüstü bir Türklük kavramını ortaya atacaktır.

Türklerin Avrupa'nın içine girmesi ve İslam'ın Avrupalı belleğinde Türk'le değil yeniden Arap'la özdeşleştirilmesi bizi Türkler, Araplar ve Batı arasındaki bu karmaşık üçlü ilişkiyi yeniden ele almaya yönlendirmektedir. Avrupa'nın hasmı olan Türkler 17. yüzyılın sonundan beri Batılılaşmaya, yani Batıyla eşit olmaya karar vermişlerdir. Bu Batılılaşma elbette laikleşmeyi de içeriyordu, fakat laikleşme "kâfir" olan Batıyla eşit olmak anlamına geldiğinden bu noktada "İslam'ın" üstünlüğü ilkesinden vazgeçiliyordu. Bu, Türkler ve Araplar arasında kökten bir kopuşa yol açmış, Araplar Türkleri hakiki dinden sapmakla suçlamışlardı. İslam'ın ya da Batının üstünlüğü arasındaki bu çelişki süredursun, Türkler uzun süredir istemelerine rağmen Batıya yetişmekten mahrum kaldılar.

Tabloyu bu şekilde çizdikten sonra şimdi de günümüz Türk toplumuna bir bakalım. Bu noktada gözümüze çarpan en önemli hususlardan biri çelişki ve karşıtlık dolu çok hızlı bir şehirleşme tecrübesine yol açan köyden kente göçün eşlik ettiği nüfus artışıdır.

Bu göç sadece ülke içine değil Avrupa ve Ortadoğu ülkelerine doğru da olmuştur. Avrupa kapısında göçmen olarak kalan Türk, maddi yönden iyi bir yaşamın özlemini çekerken, kültürel asimilasyonu ve Batının değerlerini reddetmektedir.

Bu bizi Batı dünyasının yeni hayaleti olan İslam'a götürmektedir. Avrupalıyla eşit olmak isteğinden, Türk İslam'ı Avrupalının gözünde Arap İslam'ıyla bir değildir. Üstelik Türk İslam'ı görünen Sünnî yüzünün ardında içinde Aleviliği de barındırmaktadır. Aleviler komşuları olan İranlılarla benzer inanışta dahi olsalar, dogmacılığı ve Sünnî İslam uygulamalarını reddedişleriyle onlardan ayrılırlar. Aleviler modern Türkiye'de laikliğin sigortası olarak görülürler. İnançlarını gizlemek geleneğine sahip oldukları ve bu tür bir sayım yapılmadığı için tam sayılarının bilinmesine olanak yoksa da düzenli birkaç milyon Alevinin varlığı bile köktendinciliğin önüne çekilmiş bir set gibidir.

İki yüzyıllık Batılılaşma deneyimi, Türk laikliği ile Arap İslam'ı arasındaki farklılık Akdeniz'in bu yakasında topluca duyulan "İslam tehdidi"ni göreceli kılmıştır. Saf ve katı yirmi beş yıllık laiklik deneyiminden sonra, 50'li yıllardan itibaren İslam kamuoyunun karşı tepkisi başlayacaktır. İnanç özgürlüğü ve hoşgörü adı altında kitlesel hak talepleri olacaktır. Fakat iyi kötü işleyen parlamentodaki üçüncü laik

nesil kazanımlarını yitirmemek için onların önüne set çekecektir. Türk İslam'ı yalnızca Alevi ve Sünni olarak değil birçok yöresel anlayışa göre de ayrılmaktadır. Bu yöresel İslamlıklar geniş bir algılayış ve uygulayış yelpazesi sunmaktadırlar.

Bu bağlamda kadınlar da önemli rol oynamaktadırlar. Türk kadınının laikliğe geçmesi hiç kuşkusuz diğer Müslüman halklardan çok daha kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Türk feminizmi bugün kolayca İslam'dan başka seçenekler arayabilecek bir konumdadır. Gerçekten de yeni şehirleşmiş ya da geleneksel bir ortamdan çıkmış olan kadınlar dinsel ilkeleri daha etraflıca öğrenip geleneksel toplumun erkekleri arasına girip üniversite öğrenimi alıp, militan bir bakış açısıyla İslam entelektüelleri olmaktadırlar. Böylece her biri kendi felsefî kanısını ve zarif giyim kuşamını savunan militan İslamcılar ve militan laikler iki kutup oluşturmaktadır. Bu iki kutup Türk toplumunun iki dinamiği olarak aynı özgürleşme talebinde bir araya gelmektedir.

Aslında Türklerin yerleştiği Doğu ile Batı arasında kalan bu alandaki tüm bu çabaların özetinin kimlik arayışı olduğu söylenebilir. Bu arayış basının bulduğu bir tâbirle; uyuşmaz olan noktaların anlamlı bir bütün oluşturmadan gelişigüzel bir araya getirilmesi anlamına gelen "arabesk" kavramıyla karşılanmıştır. Ortada bir aidiyet sorunu vardır. Hasting'in Normanlara İngiltere'nin yolunu açmasından beş yıl sonra, 1071 yılında Malazgirt zaferiyle dokuz yüzyıl önce Alparslan'ın Anadolu'yu Türklere açmasıyla Türklerin eline geçen bu bölge bugün onların yurdu olmuştur. Kurbanları kendilerinin de Anadolu üzerinde yurt hakkı talep ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaaları olan etnik mücadelelerin ardından 1923'te ulus devlet ilân edilmiştir. Bu çatışma kaybedende olduğu kadar kazananda da etkisini gösterecektir. Türklere birileri tarafından yapılan tasarruf hakkında mahrumiyet tehdidine başkalarınca izin verilmeyecektir. Bu soru, yanlış cevap alma ihtimaline karşın yine de sorulmalıdır.

Ulusu oluşturmak ve onu meşru kılmak için gereken "sihir" yaratılmıştı: Bütün uygarlıkların Orta Asya'dan dünyaya yayıldığını savunan ve böylelikle de Türkleri dünyadaki bütün soylu ulusların atası konumuna getiren mitsel bir anayurt arayışı. Sözün kısası, Türklerin güneşin altında yerlerini alma istekleri Batıya asimile olma inatçılığı olarak kalmıştır.

1
BİR TOPLUMUN SOYAĞACI

"Ne Mutlu Türk'üm Diyene!"

Stephane Yerasimas

Bizanslıların Türklere hayranlık duyduğu ilk karşılaşmalarından sonra Türklerle irtibatlarının ardı arkası kesilmeyecektir. Göktürk İmparatorluğu'nun hükmü kısa sürse de Türk halkları türlü adlarla Bizans sınırlarında boy göstermeye devam edeceklerdir. İmparatorluk kurucuları olan Türklerse bundan bin yıl sonra 20. yüzyılın başlarında ulusal niteliklerinden vazgeçeceklerdir.

921 yılında, İbn-i Fadlan İslam'ı kabul etmek isteyen Volga Bulgarlarının kralına Bağdat halifesinin bir elçisini götürür. Karavan, Kafkaslar ve Aral denizi arasındaki steplerde yol alırken, İbni Fadlan günlüğüne şu satırları düşer:

> *"Geçen gün bir Türk'e rastladık. Sefil ve cılız görünüşlü, pis ve çirkin biriydi. O sırada aniden bastırmış olan yağmurdan dolayı gafil avlanmış durumdaydık. "Durun!" diye bağırdı. Üç bin at ve beş bin adamdan oluşan kervan durdu. "Kimse geçmeyecek." Onun komutuna uyarak durduk ve ona seslendik. "Fakat biz hakanın dostlarıyız." Gülmeye başladı ve ardından cevapladı "Hakan da kim oluyor? Sakalına tüküreyim hakanın, bana ekmek ve-*

rin." Ona ekmek verdik, ekmeği alıp bize döndü. "Hadi, geçin bakalım size acıdım.[1]

Bu yiğitlik ve gevezelik karışımı olaydan bin yıl sonra da özgür hatta özgürlükçü düşüncede bile, nükteyle karışık tehdit yüklü Türk tanımının izlerini görmek olasıdır.

Kıyamet Halkları

İbn-i Fadlan dönemindeki Araplar Türklere pek yabancı sayılmazlardı. Harun Reşit'in Türk eşinden olma oğlu halife (833-842) Mutasim'in süvari takımında birçok Türk köle bulunmaktaydı. Cahiz adlı yazar (d. 869) *Türklerin Erdemleri* adlı yapıtında onların halifelik ordusunda gözlemlemiş olduğu askeri kapasitelerini anlattı. Ama yine de 10. yüzyılın başlarında halen İslam dünyası için belirsizliğini koruyor ve tehdit olarak algılanıyorlardı. Tirmiz'de doğmuş olduğundan Tirmizi olarak adlandırılan Ebu İsa Muhammed adlı din bilgini Muhammed'e atfedilen bir hadise dayanarak: "Deccal'in Horasan'dan, yassı suratlı topluluklar arasından çıkacağını" öne sürmektedir.[2]

Moğollar bu tarihte henüz dünya arenasına çıkmamış olduklarından bu hadiste kastedilen kavim açıkça Türklerdir. Zamanın, dünyanın sonunun geldiğinin uğursuz habercisi görülen Deccal ya da sahte peygamber Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman Yakındoğu halklarının en büyük korkusudur. Kutsal kitapların mitleşmiş halkları Yecüc ve Mecüc kuzeyden gelen istilâlarla cisimleşmiştir. Tevrat'ın (Ezechiel, 38/2) İncil'in (Kıyamet, 20/8) ve Kuran'ın (17/94) bölümleri bu halkı "denizdeki kumlar gibi çokturlar" ve "yeryüzüne kötülük tohumları ekerler" sözleriyle betimler. 923 yılında ölen Arap tarihçi ve ansiklopedi yazarı Tabari onların soy kütüğünü açıklama işini üstlenir:

---

1 İbn-i Fadlan, *Voyage chez les Bulgares de la Volga* (Volga Bulgarlarına Yolculuk), Arapça'dan çeviren Marius Canard, Paris, Sindbad, 1988, s.43

2 Tirmizi, *Sahih*, cilt IX, Kahire, 1934, s.88

Nuh'un oğlu Yafes, Gomer, Mecüc, Maday, Yavan, Tubal, Meşek ve Tiras'ı döller (...) Tiras'ın torunları arasında Türkler ve İfazarlılar vardır. (...) Maday'ın çocuklarıysa Yecüc ve Mecüc'dürler. Bunlarsa Türklerdir ve Hazarların doğusunda otururlar.[3]

Türkler böylece Yecüc ve Mecüc'ün kuzenleri olurlar. Yecüc ve Mecüc'ün Türklerden ayrı yerde oturuyor gösterilmesinin sebebi Türklerin Yakındoğu halklarıyla gitgide daha çok içli dışlı olmasıdır. Ama Türklere olan güvensizlik halen sürmektedir. Tabari'nin kitabına düşürdüğü Peygamberin başka bir hadisi de bu durumu göstermektedir:

Nuh'un üç oğlu oldu Sam, Ham ve Yafes, bunların her birinin de üçer çocuğu daha oldu. Sam'dan Araplar, Acemler ve Bizanslılar türedi ki bunlar hep iyilik üretirler. Yafes'ten Türkler, İslavlar, Yecüc ve Mecüc doğdu; bunlardan hiçbir iyi ve güzellik çıkmaz. Ham'dan ise Kıptiler, Sudanlılar ve Berberiler oldu.[4]

Türkler ve kıyamet halkları arasındaki bu bağ Arapların buluşu değildir. Bu inanç temelini İslam'ın doğuşundan önceki zaman diliminden, Bizans'tan ve diğer Hıristiyan doğu halklarından alır. Daha 380 yılında Suriyeli aziz Ephrem "son vaaz" adlı kıyameti anlatan metninde Rusya steplerini doğudan batıya katederek 378 yılında Tuna'yı geçen, ön Türkler olarak kabul edilen Hunları Yecüc ve Mecüc'e benzetmektedir. Bundan bir buçuk asır sonra André de Cesarée *Aziz Jean'ın Kıyamet Notları* adlı yapıtında "Bazıları Yecüc ve Mecüc'ün bizim Hunlar dediğimiz kuzeyden gelen İskit kavimleri olduğunu düşünmektedirler" demektedir.[5] Böylece yerleşik uygarlıklarının sürekli terör kaynağıyla uzak kuzeydeki kavimler arasında bir ilinti oluşturulmuştur. 670 yılında, Konstantinopolis'i kuşatan Araplara hakaret etmek için yazılmış olan *Apocalypse de Pse-*

3 *The History of al-Tabari*, cilt II, New York, 1987, sy.16-17
4 *Ibid*; sy. 21
5 Migne, *Patrologia Graecia*, cilt CVI, Paris, 1863, sütun 416

udo-Méthodios adlı eser, her zaman kıyametin habercisi olarak görülmüş olan kuzey halklarının korkutucu bir tablosunu çizmeden de duramaz.

> *(...) Kuzeyden gelen kavimler insan eti yerler, vahşi hayvanların kanını su gibi içerler. Yılan, akrep gibi ne kadar iğrenç, toprak üstünde sürünen hayvan varsa bunları ve hayvan leşlerini yerler. Yeni doğmuş bebekleri öldürüp, onları annelerine sunar; sonra da etlerini yerler. Yeryüzünü kirletip, kokuştururlar. Hiç kimse de onlara karşı gelemez.*[6]

Kuzeyin bu anlaşılmaz kavimlerine karşı duyulan iğrenmeyle karışık olan bu korku duygusu d'Agathias le Scolastique (552-558)'in günlüğünde yer alan saç hikâyesiyle Türklere karşı yansıtılır:

> *"Saçlarını hiç kesmemek Frank krallarının adetidir. Çocukluklarından sonra saçlarını hiç kesmezler ve saçlarının her örgüsü omuzlarına düşer. Saçlarını ortadan ikiye ayırırlar. Ama onların saçları asla, kötü taranmış, kuru ve pasaklı olan Türkler ve Avarlarınkine benzemez."*[7]

Yine 552 tarihindeki Çin günlüklerinde o günlerde Avarları bozguna uğratmış olan Türkler ilk defa yer almaktadır.[8] Ama zamanla Türkler uzak kuzey halkı belirsizliğinden çıkınca, onlarla ilgili olarak edinilen bilgilerde bir belirginleşme ve onlara karşı duyulan endişede de bir azalma olacaktır. Bu durum, özellikle doğudaki her daim düşmanları Acemlere karşı Türkleri olası bir müttefik olarak gören Bizanslılar için geçerlidir. Böylece Bizanslı tarihçiler 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türklerle ilgili en önemli bilgi kaynağı olacaklardır. 568 tarihinde İmparator II. Justin İran geçişinden başka bir İpek

---

6 Anastasios Lolos (editör), *Die Apokalypse des Pseudo-Methodios*, Meisenheim am Glan, 1976, sy. 130

7 Agathias, I, 3

8 Liu Mau-Tsai, *Die Chinesichen Nachrichten für Geschichte der Ost-Türken (TU-Küe)*, Wiesbaden 1958, s.17

Yolu bulmak için Kilikyalı Zemarkhos'un yönetiminde Türklere bir elçi heyeti gönderir. Maveraünnehir'e vardığında Zemarkhos Türklerle ilk defa karşılaşır:

> *(...) Kendilerine ölümcül avcılar diyen bu ırktan bazıları Zemarkhos ve adamlarını çevirdiler ve sırtlarındaki bütün yükleri ortaya döktüler. Sonra ateş yaktılar; İskit dilinden barbar laflar mırıldanırken küçük çan ve kasnaklarla da gürültü etmeye başladılar. Yanan otlar ve dalların üstünden atlayıp çevrelerinde dolaşırken yavaş yavaş transa giriyor ve böylelikle de söylediklerine göre kötü ruhları kovuyorlarmış. En sonunda da kendisini arıtmak için Zemarkhos'u da ateşin üstünden geçirdiler.*[9]

Şamanlarla olan bu karşılaşmasından sonra Zemarkhos Türklerin büyük hakanının bulunduğu çadıra götürülecek ve burada çok güzel izlenimler edinecektir. Bundan birkaç yıl sonra Simocatta'lı Théophylactos günlüğünde Türklerden övgüyle söz edecektir:

> *(...) Onlar en yiğit ve en kalabalık ulustur. Yeryüzündeki hiçbir halk büyüklükte onlarla kıyaslanamaz. Türk ulusu en çok iki şeyiyle övünür. Hiçbir salgın hastalığın onlarda görülmemesiyle ve ülkelerinde hemen hemen hiç deprem olmamasıyla.*
>
> *(...) Türkler alışılmadık bir biçimde ateşi kutsar, hava ve suya saygı gösterir, toprağa övgüler sunarlar. Fakat sadece ve sadece yeri ve gögü yarattığına inandıkları, Tanrı adını verdiklerine secde ederler. Onun için atlar ve koyunlar kurban ederler. Tanrısal melekelere sahip olduklarına inandıkları rahipleri vardır.*[10]

Bizanslıların Türklere hayranlık duyduğu bu ilk karşılaşmalarından sonra, Türklerle olan irtibatlarının ardı arkası ke-

---

9 Ménandre le Protecteur, "Excerpta de legationibus", in C. Müller, *Fragmenta Historicorum Groecorum*, cilt IV, Paris, 1851

10 Histoire *du règne de Maurice* (582-602), VII, 7,8

silmeyecektir. Bu tanıklıkların yaşandığı Göktürk İmparatorluğu'nun hükmü kısa sürse de, Türk halkları çeşitli adlarla Bizans sınırlarında boy göstermeye devam edeceklerdir. 9. ve 10. yüzyıllarda Bizans tarihçileri için Türkler Hazar'ın kuzeyinden gelip Tuna ovalarına yerleşen Macarlardır. Böylece Bizanslılar tarafından Kral Geza'ya sunulan Macaristan'ın sembolü olan Saint-Étienne tacının üstünde Grekçe "Türkiye'nin sadık kralı Gheovitzas" ibaresi yer almaktadır. Macarlar bu olayı hatırlayacaklar ve 19. yüzyılda kendi kökenlerini araştırmak için bir Türkoloji kürsüsü kuracaklardır.

Türkler, 11. yüzyılda yeniden Bizanslıların karşısına çıktığında bu kez tarihçilerin yazılarında artık bu adı taşımazlar. Bizans'ın eski düşmanları olarak görüleceklerdir. Böylece Türklere, Acemler, İskitler, Agarenler ve Sarazenler denilecektir. Oysa bu son ikisi Araplara işaret etmektedir. Düşmanı adıyla anmayarak bir tür "şeytan çıkarma" mı yapılmaktadır? Bu isim anmama olayı kendilerine yıkılışlarına kadar Romalılar diyen Bizanslıların karşılarında tek bir düşman görmek istememelerinden mi kaynaklanıyordu? Türkler değişik hanedan ve devlet isimleri altında devamlı maske değiştirerek Bizanslıların karşısına çıktığından mı onlara türlü türlü adlar veriliyordu? Her hipotezin kuşkusuz bir doğruluk payı vardı. Bu arada fark edilen bir değişiklik de Türklerin giderek Arap-İslam dünyasına girmesiyle Arap dünyasındaki eski Türk imajının ağır ağır ortadan kalkmasıdır. Artık Türkleri keşfetme sırası Batıdadır.

Barbarlıktan Evrensel Devlete

Haçlı seferleri sırasında Türklerle karşılaşan Guillaume de Tyr artık klasik olan eserinin *Türkler ve Türkmenler Nasıl Aynı Soydan ve Aynı Yerden Türediler?* başlıklı 7. bölümünde şunları söylecektir:

> *"Bu kitapta Türk ırkından konuştuğumuz ve sıkça da konuşacağımız için, bence ilk olarak 'Bu ırk nereden geliyor?', 'Neden geliyor?' ve 'Neden bu kadar büyük gücü var?' diye sormak gerekir. Türkler*

ve Türkmenler aynı soydan geliyorlar. Dünyaya Suriye'nin kuzeydoğusundan yayılmışlardır. Türkler; kaba, eğitimsiz, ülkesiz, bulundukları belirli bir yerleri olmayan insanlar. Hiçbir zaman kentlerde, şatolarda ikâmet etmemişlerdir. Her zaman hayvanlarının otlayabileceği bir yer arayıp dururlar. Bir yerden başka bir yere gitmek istedikleri zaman kabile kabile yola çıkarlar. Her klan birbirine aile bağıyla bağlıdır ve adaleti gözeten bir şefleri vardır. Bütün kötülüklere onun tarafından ceza verilir ve onun buyrukları yerine getirilir. Bütün mallarını, kölelerini, atlarını, öküzlerini, ineklerini ve koyunlarını yanlarında taşırlar; bütün zenginlikleri de işte bunlardır. Toprak ekmezler, satın almak ve satmaktan anlamazlar çünkü paraları yoktur. Hayvanlarını, hayvanlarından elde ettikleri peynir ve sütü ihtiyaçlarına karşılık takas ederler. Bir yerde konaklamak ve hayvan yemi ihtiyaçlarını karşılamak durumunda kaldıkları zaman aralarındaki en bilge kişiyi oturmak istedikleri bölgenin hakanına gönderip ondan oturma izni talep ederler.

Bir zamanlar böylesine sefilce ve bayağıca hayvanlar gibi yaşarken bu halk kırk yıldan kısa bir zamanda büyük bir krallığın sahibi oldu. Bu yüzden de öyle gururlandılar ki eski isimleri yerine kendilerini Türk diye adlandırmaya başladılar. Eski yaşam alışkanlıklarını bırakmayan diğerlerineyse eskiden olduğu gibi bugün de Türkmen denmektedir."[11]

Guillaume de Tyr'ın Türklerin eski adının Türkmenler olduğuyla ilgisinde yanlış da olsa bu son gözlemi önemli bir ayrımı ortaya koymaktadır: Yerleşmiş ve göçebe Türkler. Göçebe Türklere Türkmen denmektedir. Türkler, Yakındoğuya gelmelerinden sonra "Türk" kelimesinden de iğreneceklerdir. Kısa zamanda bu kelimeye Türklerde "bayağı ve kaba", köylü ya da göçebeyi niteleyen alaylı bir anlam yüklenecektir. Bu aşa-

11 'L'Estoire de Eracles Empereur et la conqueste de la Terre d'Outremer', in *Historiens des Croisades*, cilt I, s. 21-22.

gılama kime karşı yapılmıştır? Bir şehirliye, nitelikli bir Müslümana ya da daha sonra bir Osmanlıya karşı mı? Böylece İmparatorluk kurucusu olan Türkler yaklaşık bin yıl boyunca 20. yüzyılın başlarına kadar kendi ulusal niteliklerini yabancıların acımasız yargılamalarına bırakacaklardır.

Oysa Batılılar için ister Selçuklu olsunlar, ister Osmanlı olsunlar tam anlamıyla Türktürler; bu yüzden de Batı, Anadolu'yu çok kısa bir zaman içinde 12. yüzyıldan itibaren Türkiye diye anacaktır. Haçlı Seferlerinin tarihçisi Guillaume de Tyr'in ardılıysa "Bedevi denilen Arabistan Türklerinden" söz edecektir.[12] Böylece Türk kelimesi göçebe kelimesiyle eş anlam kazanmıştır. Türkler o güne kadar Romalıların ve Hıristiyanların elinde bulunan küçük Asya'yı elde etmişler, oradan Balkanlara yayılıp Avrupa'ya çok yaklaşmışlardır. Bundan böyle Türkler Avrupa'nın ortasındaki asimile olmayan rahatsız edici barbar diye nitelenen eşsiz konumlarını kazanacaklar ve haklarında çoğu hayal ürünü olan bir yığın söz söylenecektir.

Venedik Dükü ve tarihçi Andren Dandolo 14. yy.'ın ortalarında şöyle diyor:

> *"Türklerin yurdu Hazar denizinin arkasında yer alır. Kökenleri Truva'nın baş kralı olan Troilus'un oğlu Türk'e kadar uzanır. Bilindiği gibi Troilus, kentinin zaptından sonra bir çok Truvalıyı da arkasına alıp bu bölgeye iltica etmişti."*[13]

Böylece Truvalıların torunu olan Türkler Avrupa'da iç düşman statüsü kazanmışlardır, ancak şema çok karışıktır. Daha önce de Romalılar Yunanistan'ı istilâ edip fethettiğinde de kendilerine atalarının intikamını almaya gelen Truvalıların torunları nitelemesi yapılmıştı. Şimdi de aynı soydan gelen Türkler Doğu Roma İmparatorluğu'na son vererek Yunanlaşmış Doğuyu ortadan kaldırıyorlardı. Yunanlıları yenmek, Roma İmparatorluğu'nu canlandırmak, Batıya yeniden kan getirmek, acaba bunlar mümkün müydü?

---

12 *Historiens des Croisades*, cilt II, sy. 3

13 "Chronica Per extensum descripta", in E. Pastorello (éd.) *Rerum Italicarum Scriptores*, cilt XII, Bolonya, 1932

Diğer yazarlarsa Telamon'un oğlu, Ajax'ın erkek kardeşi Teucer'den kaynaklanan, Romalıların atası Truvalıların adı olan Törk ve Türk kelimeleri arasındaki benzerlik üzerinde duracaklardır.[14] 15. yüzyılda artık iyiden iyiye büyümüş olan söylentiye Konstantinopolis düşmeden önce en son tanıklık eden kişi Katalanyalı Pero Tafur'dur. Pero Tafur, 1437-1438 kışında düşmek üzere olan kentte ağızdan ağıza yayılan cümleyi günümüze taşır. "Türkler elbette Truva'nın öcünü alacaklardır."[15] Bu tümce 16. yüzyılda Osmanlı sultanlarının düşüncelerinin Yunan tarih kayıtlarına yansımasıdır: "Türkler Yunanlılara Truva'da yaptıklarını ödettiler."[16] Aynı şekilde Bizans'ın çöküşüne tanıklık eden Batılılar; 12 Aralık 1438'de yazdığı *Epistola de Crudelitate Turcorum* adlı eserinde peder Bartholomée de Jano, papaya kentin düştüğünü bildiren piskopos Léonard de Chio, İtalya'ya iltica etmiş Yunanlı bilginlerden Mikhail Apostolis metinlerinde "Türk" kelimesini "Törk" olarak değiştirerek, hiç kuşku bırakmayacak biçimde Truvalıların geri döndüğünü iddia etmişlerdir.[17]

İstanbul'un fatihi II. Mehmet'in tarihçisi Kritovoulos'un yazdıklarına göre bu argümanlardan Türkler de etkilenmişlerdir. Fatih Sultan Mehmet Truva harabelerini hayranlıkla izlerken şunları söyler:

> *Allahû teâlâ uzun yıllar sonra bu kent ve sakinlerinin intikamını almayı bana bahşetti (...) Geçmişte buraları Yunanlılar, Makedonyalılar, Teselyalılar, Pelopenezliler kırıp geçirmişti, aradan bunca zaman geçtikten sonra onların o dönemde ve daha sonra sık sık haksızlık ve zulüm yaptıkları Asyalıların öcünü onların torunlarını cezalandırarak aldım.*[18]

---

14 " Itinerario di la Gran Militia a la Pavese", in *Historiens des Croisades*, cilt V, sy. 658

15 *Andanas e viajes de Fero Tafur por diversas partes del mundo avido*, Madrid, 1874, sy. 168

16 *Historia Turcorum*, f 60 r., *Khronikon peri ton Tourkon Soultanon kata ton Varverinon ellénikon kodhika* III, Atina, 1957

17 Migne, *Patrologia Groeca*, cilt CLVIII, kolon 923 ve devamı; H. Noiret, *Lettres Inédites de Mikhail Apostolis* (Mikhail Apostolis in Yayınlanmamış Mektupları), Paris, 1889

18 *History of Mehmet the Conqueror by Kritovoulos*, Yunanca'dan çeviren Charles T. Riggs, Princeton, 1954, sy. 181-182

"İskender ve Xerxès, Kartacalı Anibal ve Afrikalı Scipion Pyrrhus ve bugüne kadar gelen bin diğer hükümdar"[19] dan biri olma düşüncesi klasiklerle beslenmiş sultandan mı çıkmıştır yoksa sultanın Yunanlılardan oluşan çevresi mi ona bu rolü biçmiştir? Türkler bu mirası üstlendikten sonra, Batı için bu o kadar önemli değildir. Zamanında çokça yapılan Papa II. Pie'nin Sultan II. Mehmet'e yazdığı sanılan düzmece mektupta da aynı uslamlama vardır. Bu durumda Belçikalı Jean Lemaire *Illustrations de Gaule et singularitez de Troie* (Galya İllüstrasyonları ve Truva'nın Eşsizliği) adlı eserinde "Türklerin Truvalıların topraklarını gaspetmekle kalmayıp onların soylu adına da haksızca sahip çıktığını söyleyerek" Türklerin iddialarını çürütme çabasına girer.[20] Sonunda Giritli Georges Clontzas çıkar ve Türkleri "Truvalıların torunları olduklarını düşünmek ve bunu ifade etmekle" ve "Truva kentine sahip oldukları için kendilerine Truvalı diyerek bununla övünmekle" suçlar.[21]

Türklerin Truvalıların soyundan geldikleri iddiası aslında daha şaşırtıcı olan başka bir iddiaya ön hazırlık niteliği taşır. Bu, imparatorlukla ilgili erdemlere sahip olmak ve evrensel monarşiyi hedeflemek gibi benzerliklerden ötürü Türklerin Romalılarla kıyaslanmasıdır. Bu fikir Chiavelli'de de görülür: "Bütün mal-mülk yekününün muhafazası açısından Roma İmparatorluğu'nun ardılı olmasa da en azından erdemli yaşama gayreti içinde olan kimi ulusların bu mirası paylaştığını söyleyebiliriz. Bu ülkeler Fransızların imparatorluğu, Türklerin imparatorluğu, Mısır'daki sultanın ülkesi ve bugünkü Alman halklarıdır.[22] Diğer bir Venedikli Francesco Sansovino bu konunun daha inançlı savunucusudur. Yazarın 1560'da yayımladığı *Dell, Historia Univarsale de l'lorigine et imperio de, Turc-*

---

19 1463'te Konstantinopolis'e ziyaretinde Floransalı maceracıya dediği üzere, Benedetto Dei, *La Cronaca dell'anno 1400 all'anno 1500,* Floransa, 1984, sy. 127-128

20 *Oeuvres,* Paris, Strecher, 1882-1885, cilt I, sy. 15

21 Spyridhon Lambros, ' O Markianos kodhéks tou Krétos Gheorghiou Klontza" in *Neos Ellénomnémon* XII (1915), sy. 42-43

22 *Sur la première décade de Tite-Live, livre second* (Tite-Live'in İlk Düşüşü Üzerine İkinci Kitap), (1520), Paris, La Pléiade, 1974, sy. 511

hi (Türk İmparatorluğu'nun Kökeni ve Tarihi) adlı eseri 1654'teki bin dört yüz yetmiş altı sayfalık son halini alana kadar, yedi defa basılmış ve her baskıda esere yeni metinler ilâve edilmiştir. Eserin biçemi daha ilk baskının ilk cildinin başına konulan ithaf yazısından bile anlaşılmaktadır.

> *"Haklarında biraz bilgi sahibi olduğumuz dünya devletleri arasında incelenmeyi en çok hak eden kanımca gerek halkına olan büyük bağlılığından gerek büyük Türk ulusunun mirasına sahip çıkmasından dolayı Türk hakanının ülkesidir. Bu hayranlık verici bir hadisedir zira bu bağlılık sayesindedir ki Türkler çok kısa zamanda büyük ün ve isim yaptılar. Eğer onların iç ve dış işlerini ve askerî disiplinlerini gözlemlersek Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Romalıların bağlılık ve itaatinin bu ırka geçtiğini öne sürebiliriz."*

Bundan on bir yıl sonra Venediklilerin yenilgisiyle sonuçlanan Lepante savaşından sonra Türkler Kıbrıs'ı fethedince Sansavino *Annali Turcheschi* adlı eserini yayımlayarak düşüncesini açıkça ortaya koyar:

> *"Ordularının ve yönetim biçimlerinin düzenini gözlemlediğimde Türk ulusunun heybeti ve gücünün ne kadar incelenmesi gerektiğini görüyorum. Zaten olan olaylar da onların kaba saba değil, değerli kişiler olduklarını ortaya koyuyor. Günümüz orduları içerisinde ordu disiplini ve ordu düzeni açısından Romalılara en yakın olan ulus Türklerdir. Aynı onlar gibi savaşlarda zorluklara katlanır, her türlü zorluk karşısında sabrederler; önderlerine itaatkâr, fetih ve zafer konusunda inatçıdırlar. Her türlü savaş hilesini kurnazca yapar ve zafer kazanmak için gerekli olan ne varsa hiçbir güçlük karşısında geri adım atmadan onu yerine getirirler. Ülkenin iç huzurunu sağlamak içinse, ülkede bozgunluk çıkaran kim varsa onun hakkından gelerek, hızla mutlak adaleti ve barışı sağlarlar. Bu*

bilgilere ulaşmak için yıllarımı verdim. Onların yaptığı büyük işleri büyük hacimli 'Türk İmparatorluğu'nun ve Türklerin Kökeninin Tarihi' adını verdiğim eserimde bir araya getirdim. Umulur ki bunu okuyan cemaatimiz durdurulamaz bir yangın gibi Hıristiyanlık dünyasını yakmak için ilerleyen bu ateşin nasıl doğduğunu görür ve onları durduracak çareyi bulur."

Bu son cümle Sansavino'nun asıl niyetini ortaya koymaktadır. Sansavino bu eseri Türklere olan hayranlığından ziyade, bu ilerleyişin nasıl önleneceği konusunda yurttaşlarına yol göstermek amacıyla yazmıştır. Onun hayatı boyunca süren bu çabası, ölümünden sonra da devam ettirilecek evrensel bir hakimiyet kurabilecek güce sahip olarak addedilen karanlık bir düşmanı tanıtmak için yıllarca uğraşılacaktır. Zaten Sansavino da o asır boyunca Türklerle ilgili sürekli yazılagelmekte olan hiciv yazılarına, dönemin geleneksel dilini kullandığı iki yergi yazısı katmıştır."İstikya mağaralarından çıkagelmiş olan Türkler, Doğu toplumlarının gevşekliği, Bizans imparatorlarının iç çekişmeleri ve Batı Hıristiyanlarının anlamsız iç kavgaları yüzünden bu kadar ilerleyebilmişlerdir, yani kendi hatalarımızdan (...).[23]

Sansavino'nun Türkler üzerine yazdığı bu iki büyük eseri arasında 1566'da benzer yargılar içeren Jean Bodin'in *La Méthode de l'histoire* - "Tarih yöntemi"- adlı eseri yayımlanır:

"Alman hükümdarı ne hakla kendisini Türk padişahıyla kıyaslamaya cüret edebilir? Türk hükümdarından daha fazla "monarque" ünvanını taşımayı kim hak edebilir? (...) Eğer dünyada imparator adı altında kutsal bir otoriteden ya da otantik bir monarşiden söz edilebilirse bu kuşkusuz sultan ve ülkesidir. (...)

23 *Informatione di M. Francesco Sansovino a'soldati christiani*.... s.l.n.d. (Venedik. 1570), 20 ff.

Türklerin sultanını Roma İmparatorluğu'nun varisi olarak görmek çok doğrudur. Çünkü Bizans Hıristiyanlarını alt edip başkentlerini ele geçirmişler, Acemlerden Babil yöresini zaptetmişler, (...) buna Tuna aşağısında Boristhene kıyılarına kadar olan eski Roma vilayetlerini eklemişlerdir ki; bu topraklar imparatorlugun genel yüzölçümünün önemli bir kısmını oluşturmaktadır."[24]

Bodin Sansavino gibi Venedik'te değil, Fransa'da oturduğu için, Sansavino kadar endişeli değildir. Venedik tehlikeyi çok yakından hissederken, Fransa jeopolitik konumu sayesinde Türk İmparatorluğu'na karşı daha güvenlidir. Üstelik Fransa Habsburg İmparatorluğu'nu sıkıştırmak için Türklerle ittifak aramaktadır. Bodin'in pasajı daha çok, kendini beğenmiş havalarda olan Alman imparatoruna ondan daha büyük bir imparatorun varlığını göstererek, onun iddiasını boşa çıkarmak için yazılmıştır.

16. yüzyılda yazarların Türklerle ilgili olan malzemesi, besinini dolaylı ya da dolaysız yoldan seyyahların anlatılarından alıyordu. Bu anlatılar, yazarların Türklerin erdemleri üzerine çıkardıkları sonuçları doğrular nitelikteydi.

İlk haberciler Osmanlı İmparatorluğu'na olan üç yıllık sıradan bir gezi sonrası Senato önünde rapor sunan Venedikli elçilerdi. 1568-1574 yılları arasında üç yılı büyük Türk-Venedik savaşı nedeniyle göz hapsinde olmak üzere altı yıl Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan Marcantonio Barbaro dönüşünde yaşadıklarını ve gördüklerini anlatmakta tereddüt etmeyecektir:

"Osmanlı hükümdarı zafer üstüne zafer kazanarak birçok vilayet ele geçirmiş birçok krallığa boyun egdirmiştir. Onun sonunda evrensel bir imparatorluk kuramayacağını düşünmemiz için hiçbir sebep yoktur."[25]

---

24 Paris, 1941, sy. 288-190

25 Eugenio Alberi, *le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, dizi III, cilt I, Floransa, 1840, sy. 299, çeviren Lucette Valensi, *Venise et la Sublime Porte*, (Despotun Doğuşu), Paris, Hachette, 1987, sy. 67

Türklerin en büyük erdemleri elbette iyi savaşçı olmalarıdır fakat bu sadece askerî örgütlenmeyi değil bireylerin davranışlarını da kapsayan bir olgudur:

> *"Türkler yiğitliği bizim gibi tarif etmezler. Çünkü Avrupa'da yiğitlik her an kavga etmeye hazır olmak, karşısındakinin gözünün içine bakabilmek, yüzü façalı olmak, durmadan yemin etmek, öfkeli olmak demektir. Oysa Türkler barış zamanında mütevazidirler, evlerinde huzur içinde oturmak için silahlarını bırakırlar. Savaş anındaysa silahları çekip, düşmana yiğitliklerini karşı gösterirler."*[26]

Halkın barışçı karakteri iç huzuru elverişli bir hale getirmektedir.

> *"Kentlerin gece koruması için bir elinde bir sopa diğer elinde de bir fener olan tek bir adam bile yeterli olmaktadır. (...) Geceleri evim soyulacak korkusu olmadan güvenle uyuyabilirsiniz. Zira o sopalı ve fenerli adam tek başına, Paris'teki gece polis karakolu yüzbaşısı ve onlarca memurundan daha fazla güven vermektedir. Böyle bir sükûnete görmeden inanmak pek mümkün değildir.*[27]

Gezginlere göre bu huzurun sağlanmasındaki ikinci büyük etmense Türklerin kanaatkârlıklarıdır:

> *"Türkler yemeklerinde nicelikte olduğu kadar nitelikte de kanaatkârdırlar. Bir de yemek işinin temizliğine dikkat etseler çok iyi olur. Yine de görgü kuralları ve kibarlığın yemek yemedeki önemini düşünürsek yemek işinde çoğu zaman ölçüyü ka-*

---

26 Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouées en Gréce, Asie, Judée, Ègypte, Arabie et autres pays étranges, rédigées en trois livres par Pierre Belon du Mans,* (Yunanistan, Asya, Mısır, Arabistan ve Diğer Yabancı Ülkelerdeki Anılar ve Garipliklerin Gözlemleri, Pierre Belon'un Üç Kitabı), Paris, 1553

27 Jean Chesneau, *Le Voyage de M. d'Araman* (M. d'Aramon'un Yolculuğu) (1547-1553), Paris, 1887 sy. 47-48

çıran, aşırılığa giden Hıristiyanlar yanında onların bu ufak kusuru affedilebilir niteliktedir.

Bu ülkede savaş başarılarının göklere çıkarıldığı mekânların ya da içinde türlü rezillikler ve sefillikler yaşanan fuhuşla anılan evlerin reklam edildiğine rastlamadım. Türkler topraktan porselenden kalaydan beyazlatılmış tunçtan başka kap kacak kullanmazlar. Ancak şu son yirmi yıldadır ki hakanları altın ve gümüş kaplar kullanmaya başlamıştır.

Sadece acıktıklarında yemek yedikleri gibi oyunları da para kazanma hırsından uzak sadece eğlenme amacıyla oynarlar ki, oyunların asıl amacı da bu olmalıdır. Para hırsından uzak satranç, dama oynar, kaydıraktan kayarlar. Bu eğlencelerde ne kaygı vardır, ne de küfür. Lâkin sürekli silahlarla haşır neşir olmak zorunda olduklarından eğlenmeye ve dinlenmeye pek az vakitleri vardır."[28]

Üçüncü ve son büyük etmen tebaasını kanatları altına alan koruyucu devlettir:

"Osmanlı sultanları gerçekten büyük dindarlardır. Adlarına kervansaray dedikleri geçenlerin hiçbir ücret ödemeden konaklayabildikleri yemek verilen konaklama yerleri yaptırırlar. (...) Buralarda aciz hastalara bakılır kendilerine ekmek, sıcak çorba verilir. Hayvanlar için özel bölmeler vardır onlara da yem verilir. Bu yerlerde Türk, Hıristiyan, Yahudi ayrımı gözetilmez. (...)

Türk hükümdarları irili ufaklı camiler ve hastaneler inşâ edip, onları maddi yönden refaha erdirirler. Geçenler konaklasın diye kervansaraylar yaparlar. Yolları onartır, köprüler ve hamamlar yaptırırlar. Bu yönleriyle Türk sultanları bizim Hıristiyan krallardan daha dindardırlar.

---

28 *Sieur du Loir*, (Yolculuklar), Paris, 1654, sv. 167

(...) Konaklama hususunda hiçbir din, dil, ırk ayrımı gözetilmez, Türkler olduğu kadar, Yahudiler ve Hıristiyanlar da bu imkânlardan olabildiğine yararlanırlar."[29]

Kısaca günün birinde yolcunun birinin geç de olsa hakkını verdiği gibi:

"(...) Dünya üzerinde bu denli düzenli, her şeyin kuralına uygun yapıldığı başka bir monarşi yoktur."[30]

Despotizme Karşı Aydınlık

Bu anlatılanlarda asıl önemli olan olaylardaki doğruluk değil, Avrupa'nın kendini eleştirmek için korkulan "ötekini" kullanmasıdır. Türkleri övmekteki ana maksat, her seferinde "Avrupa" ya da "Hıristiyanlar" şeklinde yapılan göndermelerle kendini eleştirmektir. 16. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başı arasındaki dönemde Türklere verilen bu rol sona ermiş, artık Türklerin erdemlerinden çok kusurları irdelenmiş ve Doğulu adetleri eleştirilmiştir. Korkulduğu kadar hayranlık da duyulan Türk tipinden, hor görüldüğü kadar nefret edilen Türk tipine geçilmiştir. Bu değişimin Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve Avrupa'nın yükselmesinin bir sonucu olduğu açıktır, ama yine de bu durum sadece iki öznenin yer değiştirmesi olarak, basite indirgenemez.

Bundan böyle Türkle birlikte anılacak olan despotluk ve zorbalık kavramları yine Venedikli soylularca Türklere atfedilecektir. 1645-1669 yılları arasında olan Osmanlı-Venedik savaşı Venediklilerin Girit'i kaybetmesiyle sonuçlanacaktır. Sansavino 1654'te yayımladığı eserinin son baskısında yer alan, 1669'taki barış antlaşması sonrasında Konstantinopolis'e yollanan Venedik elçisinin raporundaki betimleme, Evrensel Türk monarşisi imgesindeki değişimi göstermektedir. Yine de bu ilk referans bir üslup denemesi sayılabilir:

"Ekselanslarının beni Şövalye Giacomo Querini'yi

29 Théodoro Spandugino, *Généalogie du grand Turc à présent régnant*, Paris, 1519, sy. 60-61

30 Louis Deshayes de Courmenin, *Voyage de Levant*, Paris, 1632, sy. 286

Osmanlı İmparatorluğu'yla olan savaş sırasında korkunç ve zorba yönetimin hüküm sürdüğü bu bozulmuş din ve yozlaşmış adetler ortamına elçi olarak ataması ne kadar üzücü"[31]

Vali Gianbattista Donato'nun 1684 tarihli raporu bu yeni eğilimin bir başyapıtı olmuştur:

"(...) Osmanlı sarayı korku ilkesine dayalı bir düzeni oluşturmayı bilen ve bunu yapabilen tek örnektir. Bu despotik yönetim bilinçler üzerinde dinsel temele dayalı mutlak bir hakimiyet kurmuştur: Savaşta silahlanma, kader elverdiği sürece umutsuz bir inançtan doğan bir "hale"ye dönüşüyor.

Türklerin en başından beri vahşi ve yontulmamış oldukları herkesçe bilinir. Osmanlı'nın kahramanlığı sayesinde Asya'dan bu yeni topraklara ilerleyen Türkler karşılaştıkları değişik dinler ve kültürler arasından kendi yayılma amaçlarına en uygun gördükleri Muhammedçiliği kendilerine din olarak seçtiler.

Hükümdar herkes için karar alır ve ardılları sahip oldukları alanda bu hükümleri kutsal bir saygıyla yerine getirirler. Bu buyruklara körü körüne uyulur, bunlar adeta tanrısal buyruklardır. Zaten, özellikle savaşta ölmek, cennette iyi bir derecenin garantisi demek olan şehitlik payesiyle taçlandırılır. Bununla birlikte bu ilk yöntemlere artık körü körüne bağlılığın eskisi gibi olmadığı da söylenebilir. O halde devletlerin yalnız sağlam ilkeleri kuruluşlarının temeli yaptıklarında daha iyi ayakta kalacakları bir yargı olarak dile getirilebilir."[32]

---

31 1676 tarihinde senatoya sunulan rapor, in Nicolò Barozzi ve Guglielmo Berchet, *Le Relazioni degli stati europei lette al senato degli ambasciatori veneti nel secolo decimosettimo*, dizi V. Türkiye. Venedik, 1866, sy. 128

32 Barozzi, Berchet, sy. 294-295

Uzun süreden beri Türklerin sahip oldukları sertlik ve kibrin değiştiği söylenebilir. Artık "barbar" nitelemesi adet değişikliklerini ve uzak ülkeleri betimlemek için yeterli olmamaktadır. Sayısız şatafatlı büyük zaferler sonucunda büyüklük duygusuna kapılarak müzakere etme ihtiyacını duymadılar. Bu yüzden Türkler aslında o kadar korkunç ve güçlü, entrika konusunda deneyimsiz ve yetersiz olmadıkları halde öyle sanıldılar.

Böylece Batının aklındaki Türk imajı artık yaşamaması gereken zararlı bir varlığa dönüştü. Artık gitgide Türklerin model olarak görüldüğü devir kapanacak ve Batı kendi evrenselliğine iyiden iyiye inanacaktır. Pascal "Atalarından gördüklerini tatbik eden bu kadar çok inançsız, kâfir Türk'le karşılaşmak ne kadar elem verici" diye yazar.[33] Türk değişmek istememekle mi suçlanmaktadır? Vali Donato'ya göre bu değişmeme isteği Türklerin koyu kader inancından kaynaklanır ve değişmesi mümkün değildir ve bu inanç despotizmi de beslemektedir. Bu inanç Aydınlanma düşünürlerince de kıyasıya eleştirilecektir. Örneğin Diderot nefretini şu sözlerle dile getirir:

> *"Orada yaşayalım dostum! Ey, aşağılık ülke! Dev, vahşi bir hayvan çevresindeki tüm hayvanları parçalıyor; sonra da ilerliyor ve yanına yaklaşanları, yakınında olanları parçalamaya devam ediyor, böylece bu ülke yavaş yavaş parçalayanların ve parçalananların ülkesi oluyor."*[34]

Diğer Aydınlanma filozoflarından Montesquieu Doğu despotizmi adı altında bir sistem oluşturacaktır. Samimi kanaatlerden hareketle oluşturulan bu sistemin iki özelliği vardır: Endişe uyandıracak her değişikliğin reddi ve Batı rejimlerine muhalefet. Bu sistemin arketipi yine Türk imgesidir. Montesquieu'yle birlikte Türk, kendisine Batının günahları yüklenen ve Asya'nın derinliklerine gönderilmesi gereken bir günah ke-

---

33 *Pensées* (Düşünceler), II. Bölüm, 98

34 M. Porter, *sur les obser vations sur la religion, les lois, le gouvernement et les moeurs des Turcs*, (Türklerin Gelenekleri, Hükümetleri, Kanunları ve Dinleri Üzerine Gözlemler), İngilizce'den çeviren Bergier, 1769

çisine dönüşür. Fakat en karakteristik örnek Voltaire'dir: O Montesquies'nun entelektüel kesinlik adına, "Türklerle, savaşmak için korkunç bir hayalet yarattığının" bilinciyle, bu hayaletle Fransız monarşik rejimi arasında bir koşutluk kurmasını eleştiriyor.[35]

> *Burada bir önyargıya karşı çıkmak zorunda olduğuma inanıyorum: "Türk hükümeti despotik olarak nitelenen saçma bir hükümettir. Orada halklar sultanın kölesi durumundadırlar. Kendilerine ait hiçbir şeyleri yoktur hayatları ve malları efendilerinindir. Bu tip bir yönetim er ya da geç kendi kendini yok edecektir."*[36]

> *Böyle bir hükümetin var olması, var olmayı sürdürebilmesi çok büyük bir hatadır.*[37]

> *Doğası gereği despotik olan hiçbir devlet yoktur. Dünyanın hiçbir ülkesinde bir ulus bir adama: "Efendim, siz saygı değer majestelerine kadınlarımızı, çocuklarımızı, hayatlarımızı ve mallarımızı sunuyoruz bizi dilediğiniz gibi, keyfinizce kulanın" demez.*[38]

Voltaire eleştirisinin sınırlarını kendisi çizmektedir:

> *"Türklerden kadın ve sanat düşmanı oldukları için nefret etsem de, onlar hakkında uydurulan sayısız iftira ve aptalca sözden de o denli nefret ediyorum."*[39]

Voltaire bu nitelemesini II. Catherine kıtası *Stance à Catherine II* adlı şiirinde tekrarlayacaktır:

> Alacaksın Yunanistan'ın intikamını

---

35 Voltaire, *Supplément (I) au siècle de Louis XIV*, Alain Grosrichard 'ın alıntısı, *La Structure du sérail*, Paris, 1979, sy. 40
36 Id. *Essai sur les Moeurs et l'esprit des Nations*, bölüm XCIII
37 Id. Dialogues entre A.B.C. Grosrichad ın alıntısı, sy. 42
38 Id. *Essai sur les Moeurs*
39 Id. *Dictionnaire Philosophique*, Art. "Mahomètans".

Avlayarak bu kadın ve sanat düşmanlarını

Voltaire ilk gençliğinde 1716'da Petervaradin'de Türklere galebe çalan Prens Eugène'e ithafen savaş coşkusu dolu mısralar kaleme almıştır:

Müslümanları kovalayın
Yakında düşecek şehrin kapısı
Telef edin sünnetli küstahları
Tüketin ömrünüzü bu yolda
Ta ki sarıkları ayaklarınızın altında çiğneyinceye kadar
Osmanlı sarayında[40]

Daha sonra konuyu daha ciddiyetle ele alır:

(...) Onlar tarafından kurulduğunu bildiğimiz neredeyse hiçbir kent yoktur: Antik çağların en güzel yerleşim yerlerinin harabeye dönmesine göz yummuşlardır, şimdi de yıkıntılar üzerinde hüküm sürüyorlar.[41]

Voltaire bu sözlerle var olan Türk imgesine yeni bir nitelik katmıştır, bu yeni sıfat klasik çağların mirasına Türklerin zorla sahip olduğudur. Böylece 19. yüzyılda, Aydınlanma çağı, Neo-klasisizm ve Romantizmle birlikte Avrupa Antik çağ uygarlığı üzerinde hak iddia etmektedir. O zaman Avrupa'nın bu mirası geri alması ve Türklerin bu diyarlardan kovulması gereklidir. Voltaire 1768-1774 arasındaki Türk-Rus savaşında bu savını sürekli tekrarlayacaktır: "(...) Sanat düşmanı bir halkın sonunda Avrupa'dan kovulması ne kadar iyi...[42] (...)," "Bu talancı barbarları Avrupa'dan kovmalı."[43] (Türkler ve Tatarlarla ilgili Hatıralar) - *Mémories sur les Turcs et les Tartares*ın yazarı, eserinde Baron de Tott'a şunları söyletir: "Onları, Orfeus ve Homeros'un ülkesinin sahiplerini her gördüğümde sinirleniyorum. Her zaman yıkıcı ve sanat düşmanı olmuş bir halka kar-

40 Id. Épître VIII, *à Monsieur le Prince Eugène*, 1716
41 Id. *Essai sur les Moeurs et l'esprit des Nations*, bölüm CXCVII
42 Id. *Lettre a M.Tabareau*, 10 Kasım 1770
43 Id. *Lettre à la Princesse de Talmont*, 15 Haziran 1771

şı zerre kadar sevgi duymuyorum." Ve sonra ekler: "Asya halkları bizi hiç merak etmiyorlar, bizse durmadan onlar hakkında düşünülebilecek ne varsa düşünmeli, onları tanımalıyız."[44] Batı boyun eğmez hısmına karşı diş göstermektedir. Voltaire nihayetinde Prusya Kralı 2. Frédérick'e seslenir:

> *(...) Barbar Türklerin Ksenofanes, Sokrates, Platon, Sofokles, Euripides'in ülkesinden kovulmalarını sabırsızlıkla bekliyorum. Eğer gerçekten istenseydi bu şimdiye kadar pekâlâ yapılırdı. Eskiden batıl uğruna yedi kez Haçlı Seferi düzenlenmişken, hiçbir zaman onur adına düzenlenen bir sefer olmayacaktır.*[45]

Böylece Voltaire'den Chateaubriand'a ve Hugo'ya kadar Türk'ün Antik dünyanın mezar kazıcısı olduğu kanısı yayılır. Eski seyyahlarca göklere çıkarılan muhteşem yapıların unutulmuş olmasından -ki bu yapıların en önemlileri Osmanlı kentlerinin göbeğinde yer almaktadırlar- ve bozulmalarından, Yakındoğu'da Antik uygarlığın hiçbir izinin kalmamasından birinci derecede sorumlu Türklerdir. Romantik çağın seyyahına göre Antik bir sütunun ayağında nargilesini tüttüren Türk'ün resmi bu harabeliğin nedenini açıkça göstermektedir. Eğer bir Türk bir harabenin dibinde küskün ve miskin bir halde yatıyorsa, bunun sebebinin işte bu tembellik olduğu açıktır. Eğer Antik vizyona sahip, Neo-klasizimden haberdar olan ziyaretçi bu alanda Atina'nın Agorasını, Babil'in Asma Bahçelerini, Filistin'in Kutsal Büyüsünü artık bulamıyorsa bu o bölgeden "Türk geçtiği içindir." Eğer Grek askerleri Isparta'nın yıkıntılarında dolaşmıyor ve Tübingen ya da Oxford'ta öğrenim görmeden Antik Yunanca'yı (Grekçe'yi) anlayamıyorlarsa, bunun nedeni Türkler tarafından yozlaştırılmış ve köleleştirilmiş olmalarıdır. Romantizmin ulusal bilinç oluşturmadaki rolü kavrandığında bunun Osmanlı İmparatorluğu halkları için ne gibi sonuçlar doğuracağı bellidir. Önce Yunanlıların, sonra imparatorluğun diğer Hıristiyan halklarının daha sonra da imparator-

44 Id. 23 Nisan 1767
45 Id. Kasım 1769

luğun Müslüman halklarının ulusal kimlik arayışına girmesiyle İmparatorluğun yöneten elemanı olan Türkler kendilerini oluşan şemanın dışında bulur. Böylece imparatorlukla özdeşleşmiş olan Türk ulusu boyun eğdirilmiş olan uluslara yer açmak için imparatorlukla birlikte yok olmak zorundadır.

Elbettte "Doğu Sorunu" olarak adlandırılan bu büyük yapıyı oluşturmak için ekonomik ve politik yaklaşımlar da bu görüşlere eklenecektir. Diplomatlar imparatorluğun yok olmasıyla doğan boşlukta yaşarlarken, ekonomistler başka türlü hesaplar yapmaktadırlar.

> *"Doğulular tuhaf adetleri, az toplumcul yapıları ve aşırı ılımlılıklarıyla Avrupa'nın endüstri ve tarım ürünlerini fazla tüketme ihtiyacı duymamaktadırlar. Oysa ki Türkiye Avrupasını oluşturan bu taşra eyaletler Hıristiyan prenslerin eline geçse bundan ticari olarak çok daha fazla yararlanacağımız açıktır. Çünkü şurası muhakkaktır ki bir toplum ne kadar uygarlaşmışsa o kadar fazla tüketir."*[46]

Batılı kamuoyuysa kaynak ve bilgiye ulaşma olanaklarının bolluğuna rağmen en klişeleşmiş Türk imgesine saplanıp kalmıştır. Cobbin Ingram'ın dördüncü baskısı 1833'te Londra'da yapılan evrensel coğrafya el kitabı *Elements of Geography*'deki Türklerle ilgili tanım şudur: "Türkler genellikle uzun boylu, güçlü ve yapılıdırlar. Avare, bakımsız, yabani ve cahil bir halktır. Tütün içmeyi de pek severler." Sunuluş biçimiyle nesnel olduğu izlenimi veren bu nitelemeler kitapta betimlenen diğer hiçbir halk için kullanılmamıştır. Fransa'da yayımlanan Malte-Brun'un Géographie Universelle (Evrensel Coğrafya) adlı yapıtı daha zengin ve ayrıntılı bilgiler içermektedir. "Avrupa artık Amurat ve Süleyman'ın şanını, kudretini ve siyasetini unuttu ve utanç veren korkularımıza hayranlıkla dolu bir aptallık karıştı daha sonraysa bunu aşırı ve haksız bir nefret duygusu izledi." Ancak yapıt daha ileri aşamalarında yine o bildik basmakalıplığa ve bayağılığa düşer.

---

46 David Urquhart, *La Turquie, ses ressources, son organisation municipale, son commerce*, Paris, 1836

Tembel Türk'ün toplumumuzca aşina olunan hareketlilikten haberi bile yoktur. O, yumuşak minderlere ve yastıklara uzanır, Suriye'den gelen tütünü tüttürür; moka kahvesiyle içini ısıtırken kölelerin danslarını seyretmektedir. Birkaç afyon tohumu onu ölümsüz güzelliklerin hüküm sürdüğü göğün üçüncü katına götürmeye yeter de artar.[47]

19. yüzyıl sonunda Avrupa'nın çıkarları doğrultusunda Arap halklarında uyandırılan ulusçuluk duygusu sonrasında Türk'ün bu kez de "İslam'ın yozlaştırıcısı" olduğu fikri ortaya çıkacaktır. Türklerin 11. yüzyıl ortalarında ilerlemeye başlamalarıyla birlikte İslam yozlaşmaya başlamış ve Arap memleketleri de bu Osmanlı ilerlemesi yüzünden geri kalmışlardır. Böylece Avrupa'ya adımını attığından beri Batılılarca İslam'ın kılıcı olarak görülen Türkler, bu en büyük nitelemelerinden dahi soyutlanmışlardır. Artık böyle bir halk hiç olmamıştır, yoktur diye Türk'ü tarihten silmeyi savunmak çok kolaylaşmıştır.

Paylaşım

Dört bir yandan gelen imaj tuzağı içine düşürülmüş olan Türkler, buna karşı neler yapmışlardır? İsmini kurucusundan alan (Osman, Osmanlı İmp.) büyük bir imparatorluk kurmuş ve sonuna kadar onu savunmuş olan Türkler, imparatorluğun çöküşüne doğru ulusal haklarını talep ettiler. Oysa o zamanlarda Türk ulusu diye bir ulusun olmadığı konusunda herkes hemfikirdi. Osmanlı reformcularının neredeyse tümü, memleketin göbeğinde Hıristiyan ulusların isyanı en yoğun kertesindeyken, imparatorluğu yaşatmak için Batı modeline uygun meşruti bir hareketin takip edilmesine hevesliydiler. Bu harekete tepki olarak saray Arap ulusçuluğunun uyanışıyla başarısızlığa uğrayacak olan, halife sultanın kişiliği çevresinde İslam topluluklarının birleşmesi demek olan Panislamizmi uygulamayı denedi. Sonunda Jön Türklerin meşruti devrimiyle 1908'de ülkede parlamento kurulduysa da bunun imparatorluğun ayakta kalmasına yeteceğine kimse ihtimal vermiyordu.

47 Altıncı basım, Paris (1850-1860) sy. 310-311

Tereddütlü olduğu kadar gecikmiş de olan Türk ulusal rönesansı, bazı sesleri de beraberinde getirdi. 1848 yıllarında Polonyalı devrimciler merkez Avrupa ve Balkanlardaki ulusal hareketlerle hararetle ilgiliydiler. Çünkü Ruslar, Avusturya ve Osmanlı imparatorluklarındaki bu kıpırdanmaların Polonya'nın bağımsızlığına katkıda bulunacağını düşünüyorlardı. 1848 devrim denemesinin başarısızlığıyla Polonyalı devrimcilerin birçoğu İstanbul'a iltica etti. Bu mültecilerin bazıları Osmanlı ordusuna da girebilmek için İslamiyeti kabul etti. Bu kişilerden biri de Mustafa Celalettin Paşa adını almış olan Konstantin Bozenski'ydi. Bu kişi Türklere iade-i itibar sağlamak için yapılan ilk girişim olan (Eski ve Modern Türkler) *Les Turcs Anciens et Modernes* başlıklı yapıtını 1869'da Paris'te yayımladı. Kullanılan yöntem bir dizi dil hilesiyle Türklerin Truvalı; yani Ari ırka mensup olduklarını öne sürerek, onların aslında Avrupa uygarlığının bir parçası olduğunu iddia etmektir.

Türklerin kökeni sorusu üzerine yapılan Batılı çalışmalar, emperyalist ve ulusçu önyargılar nedeniyle zaman zaman göz ardı edilmiş, duymazdan gelinmiştir. Macarların Türk kökenli oldukları konusundaki araştırmalar, Macarların Slav ve Germen dünyaları arasındaki yerlerini almalarını sağlamıştır. Böylece Macaristan ilk Türkoloji ülkesi olmuştur. Almanlar ve Britanyalılar da kendi çıkarları açısından Rus İmparatorluğu içindeki Türk potansiyelle, hararetle ilgilenmiştir. Bu çabalar sayesinde daha Osmanlı aydınları Osmanlıcılıkla Panislamcılık arasında gidip gelirken, Orta Asya Türkleri Ruslara karşı ulusal bir kimlik hakkı iddia etme olanağına kavuşmuştur. Böylece Türk milli hareketi teorik temellerini Avrupa'dan, ilk militanlarınıysa Rus İmparatorluğu'ndan ithal edecektir.

1903 yılında büyük Tatar burjuvasından bir ailenin oğlu olan Yusuf Akçura Paris'te siyasal bilgiler öğrenimi gördükten sonra, Volga nehri üzerinde, Simbirk kentine yakın olan köyüne, Zöyebaşı'ya, geri döner. Buradan Kahire'de padişah rejimi muhaliflerince yayımlanan "Türk" adlı gazeteye "Üç Siyasi Sistem" başlıklı makalesini gönderir. Bu, Türk ulusçuluğu fikrinin ilk dışavurumudur:

> *"Batının aydınlığından faydalanmak ve böylece güçlenmek ve ilerlemek için Osmanlı İmparatorluğu'nda üç farklı siyasal görüş kabul görmektedir.*

Bunlardan birincisi ülkedeki tüm ulusları asimile ederek Osmanlı hükümetine bağlı bir Osmanlı ulusu oluşturmaktır. İkinci görüşse Avrupalıların Panislamizm diye adlandırdıkları, imparatorluğun tüm Müslüman unsurlarını halifenin dinsel önderliği altında toplamak fikridir. Var olan üçüncü fikirse ırk temeline dayalı bir Türk ulusu oluşturma fikridir."[48]

Bu terim yeni duyulmuyorsa da, duymazdan geliniyordu. Çünkü o güne kadar ulus denilince kastedilen bir ırk devamlılığından çok bir kültür devamlılığıydı. Ayrıca birçok halkı içeren ve insanların kendilerini öncelikle dinsel kimlikleriyle ifade ettikleri bu ortamda bu fikir çok yıkıcı sonuçlar doğurabilirdi.

Türk ulusçuluğuna son çare olarak sarılınmasıysa Jön Türklerin iktidara gelmelerinden sonra ortaya çıkan ve Türklerin neredeyse tüm Balkanları kaybetmeleriyle sonuçlanan Balkan Savaşlarının bitimine rastlayacaktır. İşte bu Balkanlardan mülteci akını yaşandığı yıllarda Anadolu Türk ulusunun vatanı olarak ilan edilecektir. Fakat Anadolu'da yüksek oranda Yunan ve Ermeni ve hatta o güne kadar ülkeyi yönetenlerle aynı dinde olmayı kendileri için yeterli gören Kürt nüfusu vardır. Jön Türklerin savaşa Almanya'nın yanında girmesiyle birlikte, müttefikler son Osmanlı topraklarının da paylaşımı ve nüfuz bölgelerine ayrılma konusunu aralarında halletmiştir. Böylece Birinci Dünya Savaşı imparatorluk için aynı zamanda bir iç savaş olmuştur. Son dakikada Türk ulusçuluğu fikrine sarılan yöneticiler, müttefik devletlerle işbirliği yapan Türk olmayan unsurlara karşı devlet aygıtını kullanmıştır. Bu dönemde yapılan Ermeni ve Rum sürgün ve katliamlarının amacı sadece düşmanla işbirliği yaparak vatana ihanet etmiş halkları cezalandırmak değil, aynı zamanda da Türk ulusu için ulusal bir alan yaratmaktır.

---

48 *Aux Origines du Nationalisme Turc*, Yusuf Akçura, (1876-1935) Fransızca'ya çeviren François Georgeon. Paris, 1980, sy. 95

1918'de savaşın sonu geldiğinde, herkes Türklerin sonunun geldiğini düşünüyordu. Batının asırlardır Türkler üzerine yazdığı öfke dolu yergiler ve verdiği yargılar, Ermeni ve Rumların çıkarları doğrultusunda tekrar gündeme getirildi:

> *"Türkler herkesin bildiği gibi Moğolistan'dan gelmişlerdir. Orada bulundukları sürede kendilerini ülke yönetmeye yeterli kılacak hiçbir şey öğrenmediler. Asker ve fatih olarak geldiler ve asla başka bir şey olamadılar. Onların vergi toplaması tam bir maceradır. Türklerin sorun çözme yöntemi zorlukla karşılaştığında karşısındakini ikiye bölmektir.*[49] *İşte Türk'ün yönetmekten anladığı budur."*[50]

Daha sonra ırk meselesi ele alınır.

> *"Avrupa mantalitesi verilerden nesneleri kendi ortamlarında gözlemleyip irdeleyerek sonuca varır. Fakat Türkler gibi özel bir ırk ve Türkiye gibi özel bir ülke söz konusu olduğunda ne yapmalı? Aynı kökenden gelen bir dili, bir tarihi, adetleri, ortak gelenekleri olan kısaca vatanı Türkiye olan türdeş bir ulustan söz edilebilir mi? Asla, bu hiçbir zaman olmamıştır ve hiçbir zaman da olmayacaktır."*[51]

Türkler "Küçük Asya'ya geldiklerinde yanlarında hiç kadın yoktu."[52] O zaman:

> *"Savaşlar ve katliamlarla kan döktüler. En güzel ve en gürbüz kadınlarla evlendiler. Mükellefiyetle-*

---

49 *The Armenian Question in the American House of Representatives. A speech by the Hon. Lieut.- Colonel C. Little of Kansas delivered on Thursday 7 Feb. 1918. Reprinted from the Congressional Review of 4 March 1918,* Londres, the Armenian Bureau, 1918, sy. 16

50 Anglo-Hellenic League, *Greeks in Asia Minor,* Londres, 1915, sy.2

51 V. Marac, *La Question de Turquie. La Liquidationde la dette Publique Ottomane,* Paris, L'Orient Illustré, 1919, sy. 7-8

52 Ibid., sy. 11

rin en iğrenç olanı, vergi olarak gayri müslim erkek çocukların askere alınmasıydı, böylece Yunan nüfusu önemli ölçüde azaldı. Konstantinopolis'in alınmasıyla birlikte tedricen Yunan ırkıyla karışan Türk ırkı gitgide ilkel Moğol-Türk tipinden Ari tipe yaklaşmıştır.[53]

İnsanlığın uygarlaşması açısından Türklerin Batı kültürüne vurdukları darbe çok büyük olmuştur. Böylece, asil ve üstün olan öğe, alçak ve yoz olan öğe tarafından ortadan kaldırılmıştır."[54]

Diğerleri çok daha sistematik bir incelemeye girişiyor:

"Türkiye'yi incelemiş olanların tümü hatta başlarda Türkleri hoş görenler bile istisnasız sonunda şu sonuca varmışlardır: Bu halk geçmişte de bugün nasılsa öyleydi; zamanın akışına karşın o her nasılsa, kendini değişimden korumayı başardı. Bu yüzden de ilerlemesi ve modern uygarlığa ulaşabilmesi olanaksızdı.

Renan'ı dinlediğimizde Türkiye olgusu yalınlaştırılmış ve dört maddeye indirgenmiş bir şekilde karşımıza çıkar.

1- *İyi belirlenmiş birçok psikolojik türün varlığı,*
2- *Bu psikolojik türlerin çevrenin etkisine karşın değişmezliği,*
3- *Her türlü ilerlemeye karşı çıkan ırkların varlığı;*
4- *Psikolojik açıdan aşağı olan ve hiçbir zaman bu niteliğinden kurtulamayacak olan ırkların varlığı.*

---

53 Alexandre Antoniadès, *Le Rôle Économique des Grecs en Thrace*. 27 Şubat 1919 Barış Konferansında Sunulan Rapor, Paris, 1919, sy.5

54 K. d'Any, *L'Extermination des chrétiens de Turquie. À la Mémoire de deux Million de Chrétiens Victimes a la Barbarie Turque, Lozan*, La Concorde Basımevi, 15 Temmuz 1918, sy. 25

Frank ve Jean Finot'nun çıkarımlarına göre Türk "ilkel insan" seviyesinde kalmıştır. Zaten Türkçe'yi "bitişimli dil" yani ilkel dil olarak sınıflayan Jean Finot değil midir?[55]

Bunu Türklerin karakteristik özelliklerinin bölüm bölüm analizi takip eder:

III. Bölüm Türklerin Mide Bulandıran Karı Koca Hayatı

Aslında Türkiyedeki karı koca hayatının igrençliğini bu toplumsal tiksintiyi sadece taraf tutan oryantalistler değil Türklerin müttefiki olan Almanlar bile, pişmanlık ve zevksizlik duygusuyla, kabul etmek zorunda kalmışlardır.[56]

IV. Bölüm Berbat Egitim ve Ögretim Sistemi

Türk çocugunun zekâ yapısı ırksal özelliginden dolayı geridir ve bundan dolayıdır ki Avrupalı çocuktaki ilerleme ve uygarlık yaratma yetisine sahip değildir.[57]

Bu nedenle zavallı Türk'te başkasının hakkına saygı, kişisel sorumluluk duygusu, dostuna içini dökme, dostluk, aile yuvasının sıcaklığı ve fedakarlık duygusu gibi kavramlar yoktur. Onun artık atasözlerine geçmiş olan tembelliginden çıkacak olan tek şey vahşi ve bagnaz bir fanatizmdir.[58]

V. Bölüm Türklerin Zekâ Geriliginin Açık Kanıtları

Türklerin zevk yoksunu ve her sanata ilgisiz oluşları herkesçe malumdur. Türkler duyulmamış ölçüde tembel, olabildiginee hissiz ve elinden hiç-

---

55 C.G. *Bello, L'Angleterre, la France et le problème de Constantinople. Notes et réflexions sur la Turquie*, Paris, Siyasal ve Sosyal Bilimler Kütüphanesi, 1920, sy. 15-17

56 Ibid., sy.24-25

57 Ibid., sy.35

58 Ibid., sy.37

bir iş gelmeyen insanlardır.[59] *Tüm arzuları en aşağı maddesel zevkler içinde yoğrulmak ve aylak bir yaşam sürmektir.*[60]

(...) Kendilerini en iğrenç zevklere kaptırmışlardır. Fuhuş, oğlancılık, ensest, sadistlik içinde düşüp kalkmaktadırlar.

Yasakçıların ve savunucuların ortak düşüncesine göre kendilerini her tür ahlâksızlığa vermişlerdir.[61]

Zaten Pernot'un 1919 almanağında çizdiği "haydut, hırsız, sadece kan içinde yüzmekte mutluluk bulan tamahkâr katil" imgesi "efsaneyi" yansıtmıyor mu? Kısaca Türkler ve Bulgarlar savaşta yanlış tarafta yer almaları yüzünden gaddar cellat ve aşağılık köle damgasını yemişlerdir.[62]

Şu satırlar Türk kurumları ve uygarlığı hakkında kuşkuya yer bırakmayan hükümler vermektedir:

(...) Türk halkının trajedisi, dünya arenasına çıktığından beri varlığını meşru kılacak dünya uygarlığında hiçbir katkıda bulunamamış olmasıdır. Türk halkı her zaman ürün vermeyen bir halk olagelmiştir. Onun tarihsel misyonu sadece yok etmek olmuştur ama yok etmenin ruhu yoktur.[63]

(...) İlkel Türk her zaman hayvan mertebesinde kalacaktır. O uygarlık görmüş bir vahşidir. Eğer dıştaki cilasını kazırsanız altında Tatar'la karşılaşırsınız. Eğitim onun vahşi doğasını gideremez.[64]

---

59 Ibid., sy.41
60 Ibid., sy.43
61 Ibid., sy.46
62 *Appel à ceux qui sont appelés á décider de la destinée des peuples opprimés,* Zürih, Şubat 1919, sy. 1
63 André Mandelstam, *Le Sort de L'Empire ottoman,* Paris, Payot, 1917, sy. 580-581
64 *L'hellénisme de L Asie Mineure et la jeune Turquie. Protestation et appel á l'humanité civilisée par un témoin oculaire des crimes turcs,* Paris, Chaix Basımevi, 1918, sy. 7-8

(...) Kültür, sanat, endüstri ve tarım sahalarında tamamen kalın kafalı ve öğrenmeye kapalıdırlar.(...)[65]

Müslümanlar, gayri-müslimlerden gelen ganimetleri kendi aralarında paylaşırken kendileri hiçbir vergi ödemez.[66] Buradan da şu sonuç çıkarılır:

"Türk imparatorlugu gericiden de beter olup tarihe aykırı bir olgudur. Her zaman bir savaş ülkesi olmuştur ve her zaman da öyle kalacaktır. Türkler Cengiz Han, Timurlenk ve Atilla'yla aynı soydan gelen gerçek Hunlardır. Hayat tarzları her zaman militaristtir, bu yüzden de dünyaya asla başka bir gözle bakamazlar. Egemenlikleri evlerinde ve haremlerinde kölelik cariyelik üzerine, Türk olmayan gayrı müslim ırkların kökleştirilmesi üzerine kuruludur. Savaşlar ve katliamlarla da bu egemenliklerini sürdürürler."[67]

Burada sultan halife ünvanı taşıdığından Türklerden yana olan diğer Müslüman halklara dostça bir tavsiye vardır.

Türkler zekâ düzeyi çizelgesinde gerçekten de pek aşagı seviyededirler. (...) Tarih bize göstermiştir ki Türklerin zekâ kapasitesi yoktur. Bu yüzden de memleket idare edemezler. Nasıl olur da Hintliler ve Mısırlılar gibi nitelikli halklar uygarlıktan nasibini almamış Türk'ün öğütlerini dinlerler? Türk lider olamaz, o tümüyle yetersiz ve zihni melekeleri gelişmemiş biridir. (...) Hindistan ve Mısır-

---

65 William Barry, "The Turks, Cardinal Newman, and the council of Ten", in *The Nineteenth Century*, Londra, Agustos, sy. 214

66 Bertrand Bareilles, "Lesprit touranien", in *La Renaissance de l'Orient*. Paris Ermeni Entelektüel Birliği tarafından 16 Aralık 1918'de Tarımcılar Salonunda M. Denys Cochin başkanlığında düzenlenen büyük toplantıdaki söylev, Paris, Ernest Leroux, 1922, sy. 28

67 *Constantinople, the solar plexus of the war. By an obscure diplomatist*. Londra, Spottiswoode, Ballantyne&Co., 1918, sy. 6

Iı uygar Müslümanlar bu yarı vahşi haydutla işbirliğine devam ederse doğrusu batı dünyasının gözünde değerlerini yitireceklerdir. Hindistan ve Mısır'ın Müslümanları Orta Asyalı yağmacılarla tüm ilgilerini kesip, kendi ayrıcalıklı konumlarını kazanmak zorundadırlar.[68]

Yalnızca Konstantinopolis'teki sahte halifenin kaldırılması bile İslam düşüncesinde yeni ufuklar açmaya yetecektir. (...) İşte böylelikle Türk ahlâksızlığı lekesinden yakasını sıyıracak olan İslam kendi rönesansını gerçekleştirmek yolunda ilk adımları atmış olacaktır. (...)[69]

Türkiye'den çıkarı olan büyük ekonomik güçler bu çıkarlarını korumak için, Türkiye'nin kolay işletilebilir bir ülke durumunu sürdürmesini istemektedirler. Bu durumda yapılacak olan iş Türk'ün ekonomik gelişme sağlama yetisinin olmadığının gösterilmesidir.

Türkler inkâr edilemez bir biçimde ticaretten nefret ederler. (...) Pazar yerlerinin uğultusu, lokomotifin gürültüsü Türk'ün kulağı için katlanılmaz şeylerdir. Bu duruma artık tahammül edemediğinde, uzanıp tütün içebileceği gölgelik bir yer bulmak için harekete geçer. Burada tebessümle akan suyun şırıltısını dinlemektedir.[70]

Herkes Türkiye'de ticaret ve endüstrinin Hıristiyanların elinde olduğunu bilir. Türk fethedendir. Saçıp savurur, tüketir, Hıristiyanların yarattığı güzellikleri de yıkar, tahrip eder. Oysa çalışan, yaratan, üreten sınıf Hıristiyanlardır (...).[71]

---

68 Har Dayal, *Fourty-four mounths in Germany and Turkey. February 1915 to October 1918. Record of personal impressions*, Londra, P.S. King and Son Ltd., 1920, sy. 32-33, 34-35

69 *Aperçu sur la légitimité du sultan turc en tant khalife. Quelques remarques relatives aux prétendues visées turques sur Constantinople d'après les sources arabes et l'opinion des islamistes les plus célèbres*, Paris, Temmuz 1919, sy. 12-13

70 G. Chrussachi, "The Trentino of Greece", in *The Contemporary Review*, Londra, Mart 1919, sy. 316

71 K.d Any, sy. 25

Doğuştan tembel olan ve neredeyse hiçbir Avrupa sanayisi ürününe ihtiyaç duymadan yaşayan Türk'ün aksine konforlu yaşama alışkın olan Yunanlı, sanayisinin ürünlerinin mükemmel bir tüketicisidir. Orta Asya'nın platolarından gelen ataları gibi Türkler de Bulgarlar gibi pek az yabancı kaynaklı ürün kullanırlar.[72] *Giysilerin ipliklerini ve yemek pişirdikleri tencereleri olan güveçleri bile kendileri üretirler, oysa Yunanlılar konforlarını ve yaşam kalitelerini arttırmak için her ihtiyaç duydukları malı Avrupa'dan ithal ederler.*[73]

Eskiden olduğu gibi bugün de ülkedeki yerli yaşam Yunanlıların ellerindedir. Küçük Asya'daki "sözde" Türklerin çoğunluğu göçebedirler, memurlar ve askerlerse ülkeden değildirler. Devecilik, hamallık gibi işlerle uğraşırlar.

Bu bilgiler çelişkilidir; zira tembellikle suçlanan Türk yine de her şeyi üretmektedir ve her şeyin de sahibidir. O vakit "ulus" sorusu sorulacaktır:

(...) Türklerin ulusal bir kimlik oluşturabilme yetileri var mıdır? (...) Türkler çıkardan kaynaklanan daha çok devşirme disiplini ve açgözlülüğüyle bir araya gelmiş, askerî ve dini bir tarikat. Fethedilen ülkelerde saraylar kuran, idare etmeyen, yarın kaygısı olmadan geçici yararlanma olarak sömüren, bunu bir kadın ya da reaya işiyle beslenen bir vergi ajansı gibi yapan savaşçı bir düzen.[74] *Bu ne bir vatandır ne de bir ulustur. Onu o yere getiren güçler sırtını çevirip de gitmek zorunda kalıncaya*

---

72 A. Antoniadès, sy. 19

73 Félix Sartiaux, " L'Asie Mineure grecque" in Alfred Berl, Félix Sartiaux, General Malleterre, Josephe Reinach, *La Gréce devant le Congrès*. Birliğin Başkanı, Enstitünün Üyesi, Edebiyat Fakültesi Dekanı, M.Alfred Croiset başkanlığındaki konferanslar, Fransız Hellenizm Haklarının Korunması Birliği, Paris, Boivin, 1919, sy. 170

74 Osmanlının ilk dönemlerinde önemli ekinciler anlamına gelse de daha sonra bu terim (reaya) gayri müslimler için kullanılır.

kadar yerleşen bir göçebe sürüsüdür. (...) sayılar (...) Resmi sayımlarda gözüken Türk nüfusu aslında ülkedeki Müslüman unsurları göstermektedir. Aralarından en az otuz, kırk bin kadarı Türk değil, Kürt, Laz, Arap ya da Gürcü'dür. Bunlar zaman içinde "Turan sendikası" içine katılmış olan unsurlardır ve bu yönetimin kalkmasıyla her biri kendi etnik kimliğini bulacaktır. Geri kalanlar arasında da Thrace kökenli olmayanlar vardır. 1878 yılından itibaren bölge Hıristiyanların eline geçince, Hıristiyan rejim altında yaşamamak için Bosna Hersek'ten 200.000 Bosna-Hersek Müslümanı Anadolu'ya iltica etmiştir.[75]

(...) Aslında uygarlıkların eşitsizliği ve toplumların kültürünün değeri yanında toplulukların sayısının önemi yoktur.(...) Türkler sadece sayıdır. Türkler pasifçe boyun eğen, kişilikleri bir tornadan çıkmış sürü halinde yaşayan bir ırktır. Onlara uygulanabilen tek ölçüm yolu nicelikseldir. Bunun aksine Yunanlı girişken, değer üreten, birey olmuş biridir.[76] *Türkler altı asırdır insanlık için bir afet olmuşlardır (...) Bir Türk halkının var olduğundan söz edilemez. Ortada var olan bağnaz bir dinsel fanatizm adına ülkeleri yakıp, yağmalamak için altı asırdır doğuya çöreklenmiş ilkel ve barbar Müslüman topluluklardır.*[77]

Son yargıyı vermeden evvel son bir kez düşünmek gerekmez mi? Hiç hafifletici sebep yok mudur? Acaba Türk ulusu bütünüyle mi suçludur? Yargı gelmekte gecikmez:

Korkunç kan dökme ve yok etme aygıtı şefin elleri arasındadır. Ve bu vahşi ve gözü dönmüş yok

---

75 Mülteci.

76 Alfred Berl, "La Thrace et Constantinople" Alfred Berl, sy. 97-100

77 G.S. Frangudis, (Atina Kıbrıslıları Birliğinin Başkanı) *Aux grands injustes de la conférence* de la Paix *La Protestation et le Réquisitoire d'un Hellène*, Paris, Nisan 1919. sy.2

etme çılgınlığı Türk halkının tümünü insanlığın nazarında suçlu yapmıştır.[78]

Türk halkı, bu cesur ve iyi olan halk, her zaman Hıristiyan çevresinin kanını ve malını emmek için pusuda bekleyen bir sürüngen gibi olmuştur. Türk halkı suçludur ve cezalandırılmak zorundadır.[79]

Sonuç:

Avrupa ve Asya öylesine iki farklı dünyadır ki bunları bir araya getirmek, uzlaştırmak asla mümkün değildir. Bu iki ayrı dünya toprakları, ırkları, toplumsal ve politik rejimleri ve anlayışlarıyla tamamen farklı iki zıt kutuptur. (...) Dünya iki kültür ve iki sistemin somutlaştığı iki kampa bölünmüştür. Bir yanda fetih ve yönetme sarhoşu, güce tapan, yöntem olarak zorbalığı kullanan, yönetim biçimi despotluk olan bir çapulcu takımı, öte yandaysa Antik Yunan'ın düşünsel mirasını sahiplenen özgür ve dürüst uluslar.[80]

Osmanlı Türkü'nün Avrupa'da egemen olmuş olması modern tarihteki en büyük mantıksızlıklardan biridir. İlerleme yeteneği olmayan böyle aşağı bir Asyalı göçebe topluluğun Batının uygarlaşmış yerli halklarının ortasında tutunup, Sezarların büyük kentlerini elinde bulundurması akıllara durgunluk verecek bir olaydır. Konstantinopolis'i dört buçuk asırdır ellerinde tutup, buradaki Hıristiyanlar üzerinde hâlâ egemen olabilmeleri ne kadar saçma olsa da bu durumun incelenmesi ve açıklanması zorunludur. (...)[81]

---

78 Jean Hadzipetros, *Appel à la Consciences Publique*, Lozan, Ocak 1919, sy. 6

79 *Le Châtiment de la Turquie par un Diplomate*, Cenevre, Genel Basım Şirketi, 1919, sy. 12-13

80 Gustave Fougères, Atina Fransız Okulu'nun Müdürü, Fransız- Helen Birliğinin Başkanı, "la mission de l'hellénisme et le devoir du soldat grec dans l'Histoire et dans le présent", *Études Franco-Grecques*, Haziran 1918, Paris, Berger-Levrault. 1918

81 F.J.C. Hearnshaw, "Turkey in transition", *New Europe*, cilt VIII, 17 Ekim 1918, sy.

(...) Onları sistemimize katmak ve asimile etmek için yapılan girişimlerin tümü başarısız olmuştur ve ilerde de başarısız olacaktır. Asıl meskenleri olan Orta Asya'nın platolarından yola çıkmış ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun sonunu hazırlamışlardır. Er ya da geç geldikleri yere dönmelerini sağlamak, uygarlığın üzerimize yüklediği bir zorunluluktur.[82]

Ben sadece Hıristiyan halklarının bir gün birleşip küçük Asya'yı bin yıl öncesindeki gibi süt ve bal taşan şehirlerle dolu hale getirmelerini arzu ediyorum.[83]

Orta Asya'nın platolarına yapılacak geçiş olanaksız gibi görünse de savaş öncesi Berlin'deki son Amerikan büyükelçisi olan James W. Gerard Amerikalıların çok kötü mesken tutulan yerler için çekince koyacağını, federal hükümetin koyacağı çekincenin eski ırklar yararına diğer ırkların iskân edileceği parklar biçiminde olacağını kaydetti.[84]

Paris Konferansı sıralarında yayımlanan bu metinler her şeyden önce çeşitli partilerin çıkarlarını gözetmeyi hedefliyordu. Bununla birlikte -günlük basında çıkan yazılar hariç- yüzlerce makale ve yergi yazısı bir halkın ölüm fermanını çoktan imzalamıştı bile. Tabii ki bu yargı uzaydan inmemişti. Türkler hakkında yüzyıllardır var olan en olumsuz imgeler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında en üst noktasına ulaşmış, özellikle de imparatorluğu yönetenlerin Hıristiyanlara uyguladığı ağır vergi usulü bu ulusun idam kararının alınmasıyla neticelenmişti. Batıda bu denli belleklere kazınmış ve güçlü başka imge bulmak çok zordur.

---

82 William Barry, "Constantinople", *Nineteenth Century and After*, Londra, Nisan 1920, sy. 728

83 *Armenia and the Settlement*'da Ronald Burrows'un Müdahalesi. *Report of Public Meeting to express Sympathy with the Armenian Cause, held at the Central Hall*, Westminster, Perşembe 19 Haziran 1919, Londra, The Armenian Bureau, 1919, sy. 29

84 Ulusal Toplumsal ve Siyasal Araştırmalar Komitesi, 13 Ocak 1919 Toplantısı, N. Politis, *Les Aspirations nationales de la Grèce*, Paris, 1919, sy.24

Ulusal Uyanış

Bu koşullarda çöküşten sonra yeniden ayağa kalkmanın aşırı zor olacağı açıktır. Çöken imparatorluğun izini taşıyan Türk kimliğinin de oluşturulması aynı oranda güçtür. Böylece yeni Türk devletinin yöneticileri 1923'te bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra önderleri Mustafa Kemal'in yönetiminde büyük bir düzenlenme girişiminde bulundular. Bu girişim bugün zahmetli görünüyorsa da bunun nedeni açıkça ya da değil ondan önce gelen suçlamayı yanıtlıyor olmasıdır.

Yeni devletin sınır sorunu çok faydacı bir şekilde çözülmüştür. Ulusal hareket Osmanlı güçleri ve müteffikler arasındaki 1918 ateşkes hattını istemiştir ve elde etmeyi başarmıştır. İçeriğine gelince düşmanların ülke dışına atılmasından sonra savaş ya da halkların değişimi gereği Hıristiyan nüfusun büyük çoğunluğunu geri kalanla eşlemek gerekti. İşte böylelikle Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'daki celbinden birkaç gün sonra, 1 Mayıs 1920'den itibaren, Mustafa Kemal kürsüsünden şöyle bildiriyor:

> *(...) Bu yüksek meclisi oluşturan insanlar yalnız Türk değildirler, yalnız Kürt değildirler, yalnız Laz değildirler. Onlar birbirini tutan bu Müslüman öğelerden oluşan bir bütündür. Sonuç olarak bu meclisin izlediği hakların yaşamın, onurun, ünün takipçisi olan amaçlar tek bir Müslüman öğe için geçerli değildir. Onlar, Müslüman öğelerin toplamından oluşan bir bütün oluşturuyorlar (...). Bu bütünü oluşturan her Müslüman öğe kardeşimizdir ve menfaatlerini tamamiyle paylaştığımız memleketlimizdir. Aynı şekilde kabul ettiğimiz ilkelerin ilk satırlarına göre, vatandaş olan bu farklı Müslüman öğeler birbirlerine karşılıklı olarak saygılıdırlar; her birinin tüm ırksal, toplumsal ya da coğrafi haklarına saygı duyarlar.*[85]

---

85 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt 1, Ankara, 1961, sy. 73-74

Osmanlı İmparatorluğu'nun bitmesiyle dinsel aidiyetin bir devlet, en azından ulusal bir devlet kurmaya yeterli olmadığı kanıtlanmıştı. Böylece, iki yıl sonra, 1 Mayıs 1922'de Meclis'te açılış söylevi sırasında, Mustafa Kemal "ırk, din, kültürle birleşmiş Türkiye halkından" bahsediyor.[86] Bu yavaş yavaş Türk halkına dönüşecektir. Aynı dönemde Türk devletinin uluslararası alanda tanındığı Lozan Konferansı azınlıkların korunmasının hükümlerini kabul ediyordu. Ancak Türk tarafı bunların yalnız Hıristiyan ve Musevi azınlıklar olduğunu düşünüyordu. Geriye kalan Müslümanlar böylece tek bir halkı oluşturuyorlardı: Türk halkı.

Bu süreç özünde Batı Avrupa'daki ya da Balkanlar'daki ulusal devlet oluşumundan ayrılmıyordu. Ancak olgunlaşma dönemi eksikti. Sonuna dek devam eden Osmanlı'nın imparatorluk tutkusu ulus devlet oluşum sürecini bir şekilde kısıtlıyordu. Çünkü kuruluşu silahlı çatışmayla meşrulaşan, uluslararası alanda tanınan devlet ulusu yaratacaktı. Ulusal ideoloji Osmanlı mirasını çürüttüğü için ideolojik temellerin oluşturulması bu bağlamda özellikle nazik bir şekilde yapılıyordu. Cumhuriyetin ilanından önce işgal edilmiş İstanbul'da Osmanlı hanedanının son temsilcisi hâlâ halife olarak otururken Mustafa Kemal Anadolu'daki toplantılarında Osmanlı düşüncesinin çökmesi kampanyasını sürdürüyor: Ona göre büyük Osmanlı sultanlarının fetih politikası, II. Mehmet'in Bizans ve Venedik topraklarını hedefleyen Batı politikası, I. Selim'in İran, Suriye ve Mısır yönündeki politikası ve son olarak I. Süleyman'ın Doğuya olduğu kadar Batıya da yönelik, evrensel bir imparatorluk kurmayı öngören politikası Türk ulusunun çıkarlarına ters düşen ve yargılanan politikalardır ve onun felaket nedenidir.[87]

> *Evet, dostlarım, bu saraylar ve onları çevreleyen hainler, halkı yüzyıllar boyu cehalet içinde bıraktılar. Işığa koşmasını engellediler. Onlar bu halkı ve bu ülkeyi yalnız iki fırsatta düşünüyorlar. Paraya ve askere gerek duyduklarında! Bir yandan ülkeyi*

86 Ibid., sy. 221

87 İzmir'de Halkla Konuşma, 31 Ocak 1923, Afyonkarahisar Belediyesi Üyeleriyle Konuşma, 23 Mart 1923, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt II, Ankara, 1952, sy. 121 ve 163.

soyuyorlardı diğer yandan ulustan alınan askerlerle Viyana, Mısır ve İran'ı işgal etmek için fetihlere çıkıyorlardı. Oysa, ulusun hiçbir ulusal amacı, hiçbir arzusu, bu fetihler için hiçbir menfaati yoktu. Bu ulusun çocukları tutkusu, ünü ve şöhretleri için umutsuzca yine onların arkasında eğitildi.[88]

Yoldan çıkmış imparatorluğun toplu olarak oluşturulan bu betimlemesi imparatorluğun yüce kişiliklerine ve oluşumlarına doğrudan saldırdığından aynı zamanda Osmanlı dönemini ezilmiş sayarak bir Türk ulusunun kalıcılığına yol açıyordu. Böylece Osmanlı geçmişi reddedildi ancak İslam geçmişi de kesin olarak mahkum edildi.

Tanımak zorundayız ki Müslüman dünyanın tamamı her zaman yanlış zihniyetlerle yoldan sapmıştır ve bu yüzden Müslüman ülkelerin tamamı Doğu'da ve Batı'da düşmanların ayakları altında ezilmiştir.[89]

Geriye Türklerin içine girdikleri uygarlıkların etkileri kalıyor:

Bu Müslüman halklar arasında bizim ulusumuz, Türkler, gelenek ve görenekleri açısından hiçbir şeyde aşağı değildir. Türk toplumunun gelenekleri nin çoğunluğu İslamın gerçeklerine yakın ve uygundur. Bununla birlikte, Türkler bulundukları bölgeler ve yaşadıkları yerler yüzünden doğal olarak bir yandan İran ulusuyla diğer yandan Arap ve Bizans uluslarıyla ilişki halindeydi. Şüphesiz bu ilişkiler ulusları etkilemektedir. Ancak bu dönemde Türklerin ilişkiye girdiği ulusların uygarlığı çözümlenme dönemindeydi. Türkler bozulmuş göreneklerin ve bu ulusların kötü yanlarından etkilenmekten kendilerini alamadılar. Bu durumda onlarda karışık, bilimdışı, insanlık dışı zihniyetlerin kış-

88 Adana'da Tarımcılarla Konuşma, 16 Mart 1923, Ibid., sy. 121
89 Konya'da Gençlerle Konuşmalar, 20 Mart 1923, Ibid., sy. 138.

kırtılması eksik olmadı. İşte çöküşümüzün temel nedeni budur.[90]

Bu betimleme her şeyden önce yıktığı uygarlıklardan edindiği yüzeysel vernikle Batı ve (Arap) barbar Türk imajını yıkmayı hedefliyor. İlişkilerde yalnız kirlenmeleri görerek zorunlu bir şekilde köklü bir saflığa göndermede bulunuyor. Orta Asya Türk'ünün geçmişine dair yutturmacanın temelleri böylece ortaya konacaktır ki bu da 30'lu yılların başında gelişecektir.[91] Bunu yaparak Türk ulusçuluğu diğer tüm ulusçuluklar gibi yalnızca ünlü ataların ayinine feda ediliyor. Ancak burada sorunlar çok daha karmaşık. Yalnız başkaldırılmış Osmanlılık ve İslam kültürel bir devamlılık sorunu çıkarmıyor daha çok bu atalar ve toprakları, anavatan ilan edilmiş Orta Asya, başka yerde bulunuyorlar; ancak Anadolu'nun Batılılar tarafından klasik ilkçağ toprakları olarak istenmesi anılarda canlı kalıyor. Bu durumda ilk sakinlerin kavgası olan ulusçu yiğitliğin bu diğer parçası üzerinde durmak gerek.

Mustafa Kemal 16 Mart 1923'te ziyaret ettiği Adana'nın önde gelenlerine, topraklarının Acemler, Yunanlılar, Romalılar ve diğerleri tarafından işgal edilmeden önce Türklerin efsanelerinin bir bölümü olan Turan'dan gelenlere ait olduğunu, aslen Türk olduğunu söylüyor.[92] Devamında Türk resmi tarihi kendini ata olarak göstereceği kök tartışmalarında olduğu gibi Anadolu topraklarında Hitit uygarlığının keşfedilmesinden de yararlanacak ve tartışmaya kesin bir nokta koyacak. Hitit dilinin Hint-Avrupalı kökeninin keşfi bu edinimi tehdit ediyordu ancak Türk tarihi çoktan daha büyük ufuklar keşfediyordu. Bir iç denizin kuruması sonucu halkların göçtüğü Orta Asya'yı uygar dünyanın beşiği yaparak Türkleri evrensel atalar haline getiriyordu. Buna koşut olarak bir dil teorisi Türk dilini diğer tüm dillerin ana kalıbı yapıyordu. 30'lu yıllarda hazırlanan ve okul kitaplarında kullanılan, günümüze dek güçlü izler bırakan bu bütün, tabii ki iç tüketime kalıyor. Kullanılırlığı Batı saldırılarıyla yaralanmış Türk ulusçuluğunun yüreğine su serpmekten çok Batı modelinin hazırlanması ve uygulanmasını kabullendirmesi oldu.

---

90 Ibid., sy. 139-140
91 Étienne Copeaux'nun makalesine bakınız
92 *Atatürk'ün Söylevleri*, Ankara, 1968, sy.109.

Gerçekten Osmanlıların kararsız ve karalama olarak yargılanan "Batılılaşma eğilimlerine dahil olan İslam'ın reddi kültürel modelin seçiminde sorun yaratıyordu. Orta Asya'nın ataları, Arapça ve Farsça sözcükleri ayıklamayı hedefleyen dil devriminin temellerini atabildi. Ancak ulusçuların istedikleri modern bir toplum modelini gerçekleştirmek zordu.

Ancak başta Mustafa Kemal, Osmanlı reformcularının ve onları izleyen İslamcıların yapmayı düşündüğü, uygulanacak Batı tekniği ve reddedilecek yaşam tarzı arasında bir bölümlendirmeyi yeniden ele alıyor gibi görünüyor:

> *Sınırlarımız içinde içimize kapanıp dış dünyayı bilmezlik yapamayız. Çağdaş uygarlığın ortasında ilerlemiş ve uygarlaşmış bir ulus olarak yaşıyoruz. Ve bu yalnız bilgi ve teknikle olabilir. Bilgiyi ve tekniği bulunduğu yerden alacağız ve onları ulusun her bireyinin kafasına yerleştireceğiz. Bilgi ve teknikle ilgili başka bir çözüm yoktur.*[93] *Entelektüellerimiz ulusumuzu ulusların en mutlusu yapmayı savlıyorlar. Tam olarak diğerleri için ne yapıldıysa onu yapmayı ileri sürüyorlar. Ancak, bilincinde olmalıyız ki böyle bir teori asla başarılamadı. Bir halkın mutluluğu diğerinin mutsuzluğunu doğurabilir. Aynı nedenler ve aynı koşullar birilerini mutlu, diğerlerini mutsuz kılabilir. Bunun için, ulusumuza izlemesi gereken yolu gösterirken bilimden, keşiflerden, dünyanın ilerlemesinden yararlanalım ancak unutmayalım ki temelleri buradan biz kendimiz çıkarmalıyız.*[94]

Ertesi gün Konya'nın kadınlarına giysilerinde Avrupalı kadınları taklit etmemelerini, ulusal özellikler bulmalarını öneriyor.[95] Ancak, bir kere Osmanlı, geçmişi ve dini kurumlarıyla bir kenara atılınca ulusçu idareciler için artık tek bir model olmaması ve "uygarlığın" Batılı modele eş olması doğal oluyor. Böylece Konya kadınlarına söylevinden iki yıl sonra Mustafa Kemal, İslam hukukunu ortadan kaldıran Medeni Ka-

---

93 Bursa da İlkokul Öğretmenlerine Söylev; 27 Ekim 1922, ibid., sy. 87
94 Konyalı Gençlerle Konuşmalar, sy. 141
95 Konyalı Kadınlarla Konuşmalar, ibid., sy. 151

nun devriminin gerekli tamamlayıcısı olarak kılık kıyafet devrimini yapmak zorunda olduğuna inanıyor.

> *Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı uygardır. Tarihte uygardır, gerçekte uygardır [...] uygar Türkiye'nin gerçekten uygar halkı, uygar ve ileri bireylerden oluştuğunu tepeden tırnağa dış görüntüsüyle göstermek zorundadır[...] Size soruyorum: Giyiminiz ulusal mı? (yanıtlar: Hayır) Giyiminiz uygar ve uluslararası görünümde mi? (yanıtlar: Hayır) [...] Turanlı giysiyi canlı tutmanın bir nedeni bulunmamaktadır. Uygar ve uluslararası giyim halkımıza uygun olan bir giyimdir. Böyle giyineceğiz.*[96]

Bu devrimi aynı doğrultuda birçok başka devrim izleyecektir. Bunlardan biri 1928'de Osmanlı - İslam geçmişini bozan Latin alfabesinin kabulüdür. Daha sonra Batıyla uyuşmazlığı yok etmek zorunda olan Mustafa Kemal Atatürk binaların ön yüzüne ve öğrencilerin kafalarına kazınan ünlü tümceyle " Ne Mutlu Türk'üm Diyene!" demiştir. Kemalist devrimlerle anılan Türk ulusal rönesansı, Batıdan büyük bir kopmanın ardından giderek artan şekilde ilerlemenin vazgeçilmez bir koşulu olarak görülen, Batıyla bütünleşmeyi ulus devlet nedeniyle sağlamaya çalışır. Yani kabul edilen demokratik rejimin temeline Batılı düşünceyi koyar. Türklerle Batının tutkulu tarihi ilişkilerinin inceliği bizi o ya da bu şekilde önlem almaya sürüklemeli. Bir yandan, Kemalizmin istediği geçmişle bağların kopmasının olanaksızlığı doğal olarak bir denge sağlamıştır. Osmanlı ve İslam geçmişi tarihsel devamlılıkta tekrar birleşmişlerdir ve günümüz Türk'ünün betimlenmesindeki yerlerini sertçe tartışmaktadırlar. Diğer yandan az çok saklanmış, az çok birbirine ters düşen, Batıda "Türkler" sözcüğünün anlatımıyla yapılmış betimlemeler kalabalığını bilmezden gelemeyiz.

On beş yüz yıllık uzun tutkulu ilişkilerin böyle uzun bir gözden geçirilmesi, belleğin tuzaklarına düşmeyi engellemeyi denemek üzere yapılmıştır.

---

96 Mahmut Gologlu, "27 Agustos 1925 İnebolu Konuşmaları" *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara, 1972, sy. 141

Türk Halkları

Louis Bazin

Balkanlar'dan Çin'e aralarındaki dil benzerliklerini sürdüren, ortak kaynaklı efsanelerin sınırında, Türk halkları yanyana bulunuyor. İslamlaşmış yerlerde iki büyük yazılı dil gelişiyor ve bu 20. yüzyılın birleşmeyi amaçlayan devrimlerine dek bir bölgeden diğerine büyüyen değiş tokuşlara yarıyor.

Türk Halkları" ifadesi, son kullanımıyla, kısaca konuşmalarının, göçler ve bağlantılar yoluyla ya da farklı kültürden ve farklı dilleri konuşan halklarla karışma sırasındaki coğrafi dağılım sonucu yüzyıllar boyu lehçe farklılıklarına uğramış bir dil oluşturan büyük bir topluluğun bütününü imler. Sıra dışı bazı durumları bir kenara atarsak, bu farklılıklar anlaşma zincirleriyle güçlü bir dil bağı yaratırlar. Bu zincirlerin her birindeki anlık iletişim düzeyi yakınlaştıkça yükselir ancak uzaklaşmayla düşer.

Her şekilde, tarihin ve karşılaştırmalı dilbilimin ispatlanmış bilimsel yöntemlerle yüz yıldır elde ettiği ve gittikçe daha kesin olan sonuçları, Türklerin görünüşte en yanlışların da bulunduğu bu konuşmalar için "ortak Türkçe" diyebileceğimiz bir dil gelişiminden geldiklerine kuşku bırakmazlar. Bu ad Hıristiyan dönemin ilk yüzyıllarının komşu dil topluluğu dönemini yeniden kurabileceğimiz bir şekilde çok yakın bir yazılı şek-

li ilk belirleyen halktan geliyor. Çin tarihinde beşinci yüzyılın ortasında beliren bu eski Türkler, o zaman Altay Dağlarının eteklerinde oturan savaşçı ve çoban göçebelerin kavimlerini oluşturuyorlardı. Demir işleriyle uğraşırlardı. Yönetimdeki kabile düşman kabileyle yapılan bir savaştan sonra ölüme bırakılan genç bir savaşçıyı ve onu bulup bir mağarada büyüten dişi kurdu ataları olarak kabul eder. Onların birleşmelerinden on erkek çocuk doğar. Onlar bölgeden kadınlarla evlenirler ve nesilleri devam eder.

Diğer Türk halklarıyla da ortak olan bu Anakurt Efsanesi (Borte Tchino Moğol efsanesinde "boz-kurt" Cengizhan'ın soyağacında ilk addır) hiçbir zaman tamamen unutulmadı. Türkiye'de, aşırı milliyetçilerin hareketinde bunun bir yansımasını "boz-kurt" olarak buluyoruz. Ancak eski efsane başka bir yöne gidiyor çünkü ataların, Turfan bölgesindeki (Türk - Uygurların gelmesinden önce Hint-Avrupalıların oturduğu bölge) kadınlarla evlilikleri Türk halklarının ve özellikle Türklerden Osmanlılara kadar hükümdarların tarihleri boyunca son bulmayan çokeşliliğinin tipik bir örneğidir.

Altıncı yüzyılın ortasında, Altay Türkleri, güçlenerek beylerine karşı ayaklandılar ve bugünkü Moğolistan topraklarını fethettiler. Başları Bumin kendini 552'de kağan ilan etti. Bu sırada kardeşi İstemi Am-u Derya'ya kadar Altaylar'ın doğu bozkırlarını fethe gidiyordu. Böylece Türkler, Çin'in İran'a giden kervanlarının yolunu denetleyerek birden Orta Asya'da, önce Bizanslıların ticaretleri için birleşmek zorunda kalacakları bir güç oluşturmuş oldular.

Moğolistan "Türk" İmparatorluğu

Çin Seddi'ne sık sık baskın yapan Türklerle Çinliler arasındaki ilişkiler hem sıkı hem fırtınalı olmuştur. T'angların güçlü hanedanı Asya'da Taşkent'e kadar olan bölgede askeri bir koruma sağlamayı başardı ve 630-680 yılları arasında Türk hükümdarlarını vesayeti altında tuttu. Ancak Moğolistan kabilelerinin Bumin'in uzaktan bir torununun yönetiminde başlattıkları " bağımsızlık savaşı" bu bağımlılığa son verdi. Galip taraf İlteriş Kağan adı altında (imparatorluğun birleştiricisi) Çin

Seddi'ne kadar, Altay Türk dünyasına hükmedecek ikinci bir hanedanlık kurdu. Bu hanedanlığın ilk üç kağanının yönetimi altındaki İlteriş (682-691) kardeşi Kapgan (671-716) daha sonra oğlu Bilge (716-734)'nin Moğolistan Türk İmparatorluğu, T'angların Çin'ini savaş ve barış olasılıklarıyla kaygılandıran bir komşu oldu. Kağanların orduları yalnız Çinlilerle ve Türk olmayan müttefikleriyle değil bunun yanında etraflarındaki Türkçe konuşan tüm diğer kabilelerle (Kırgız, Oğuz, Uygur vb.) ve hatta düşman kardeşleriyle -Batılı Türklerle- savaşmak zorundaydılar. Bilgehan'ın ölümünden on yıl sonra Doğu Türk İmparatorluğu çöker ve kuzey Moğolistan Oğuzlarını yöneten kavim, Çin'in müttefiki Uygurların topraklarının sahibi olur. Etkin varlığı iki yüzyılı geçmese de Moğolistan Türk İmparatorluğu Türkçe konuşan halkların kültürel tarihinde önemli bir rol oynadı. Çünkü her şeyden önce güçlü örgütlenmiş ilk Türk devleti ve ayrıca doğuda Çin ile ve batıda SOGDIENNE ile bağlantılarından gelenleri kendi gelenekleriyle sentezleyerek gelişmesini sağladı ve dönemin Türk dünyasında en ileri uygarlık oldu. Çünkü, Türk dilinin yazılmasını ilk onlar başlattı. İmparatorluğun bu yazılı ve resmi dili bütünlüğünü ve düzenliliğini, en ünlüleri Orhun yazıtları olan 20.yy'da Moğolistan'da bulunan ve büyük yazıtlar olan en eski Türk metinlerinde bulmuştur. Bilge Kağan'ın ağzından aktarılan Orhun yazıtları, Kağanın kendisinin ve küçük kardeşi Kültigin'in mezar taşı yazılarıdır. Bunlar hanedanlığın şerefine yapılmış büyük tarihi fresklerdir ve daha sonra Osmanlı monarşisinin de olacağı gibi evrensel kutsal hukuk monarşisinin ideolojisini anlatan siyasi göstergelerdir. Kağan Tengri Göktürklerin büyük tanrısı, geleneklerine ve atalarına sadık kaldıkları sürece dünya hakimiyetini sağlayan savaş tanrısı tarafından var edildi. Bu ideal imaj aynı zamanda Çin imparatorlarının ve daha sonra Cengizhan'ın da imajı olacaktır.

Sekizinci yüzyıl Türk yazıtlarının resmi dili, görünen düzeniyle, bir koine* dir. Diyalekt (lehçe) özellikleri soyutlayarak ve en iyi anlaşılma amacıyla standartlaştırılmış dilde -Uygurların 744'te Moğolistan'ı yönetmeye geldiklerinde orada kullan-

* Ortak uzam

dıkları aynı figürler ve aynı yazılarla tam olarak aynı dilde- imparator yazıtlarını kurmuş olmaları bu açıdan bilimin başarısını ispatlıyor. Ancak yöneticisi oldukları " Dokuz Oğuz " kavimleri yüzyıllardan beri Baykal Gölü'nün güneyinde Selenga'nın aşağısında, esas Türk yerleşiminin kuzeyinde bulunuyordu ve konuşmalarında bazı diyalekt özgünlükleri sunmak zorundaydı. Ancak bu özellikler Oğuzların egemenlerinin dilini anlamalarını doğal olarak yasaklamamalıydı.

Sibirya'da Yenisey'in yukarı bölgelerinin Türklerden daha da uzak ve yüksek dağlarla ayrılmış halklarının Türkçelerinde onlara oranla bazı farklılıklar vardı. Bu onların (eski Kırgızlar ya da diğerleri) 8. yy'ın başından beri cenazelerinde bu aynı dili kullanmalarını ve bu dili 10.yy ya da 11. yy'a kadar korumalarını engellemedi.

Uygur Devleti

840'ta bu defa yukarı Yenisey Kırgızları, Moğolistan'ın denetimini aldıkları ve Uygurları yakaladıkları zaman güneydoğuya, gelecekte "Çin Türkistan" olacak olan T'ien-chan' a ve Tarim bölgesine çekildiler.

Orada bir bölümü Hint-Avrupalı olan şehirleşmiş, Çin ile iyi ilişkileri olan, onuncu yüzyılda giderek güçlenen bir toplulukla bir yerleşik devlet kurdular. Yeni yerlerinde Çin'e dönmüş kağanlarından birinin Moğolistan'da 763'te resmi din olarak tanıttığı Manicilik, yavaş yavaş Hint-Avrupalıların yerel Budizmi lehine etkisini yitirdi ve Nasturi Hıristiyanlığının bazı başarıları oldu. Uygur hükümdarlarının hoşgörü siyasası üç dinin barış içinde yaşamalarını sağladı. Yine de Buhara ve Semerkand'a kadar ilerleyen ilk Türk Müslüman hükümdarlık olan Karahanlıların kurulduğu ve 960 yıllarından başlayarak çekilen merkezi Kaşgar olan batının İslamlaşmış bölgelerini hakimiyetinde tutmayı başaramadı.

Uygur Devleti bu ayrılmanın kesin olmasının ardından 1017'de iki başkent ile o dönem için görece dingin bir varlık sürdürdü. Bu başkentler T'ien-chanlar'da Beşbalık (Bechbalik) ve Turfan çöküntüsünde Kotço (kotcho) dur. Uygur Devleti,

Kutça bölgesine kadar olan Tarim varlıklarını korudu. Ticaretini Touen-Houang'a kadar yaydı ve 1125'e doğru Karakitayların yönetimine ve daha sonra 1206'da Cengiz Han'ın egemenliğine girmeyi kabul ederek kurnazca bir siyasa güttü. Bu, Uygur seçkinlerinin Moğol İmparatorluğu'nun yönetiminde önemli bir rol oynamalarını gerektirdi.

Uygurlar, 9.yy'dan 10.yy'a dek daha çok dinsel - Budist, hatta Hıristiyan- ve Çince'den, Sanskritçe'den, Hint-Avrupa dillerinden ve SYRIAQUE'dan yapılan çevirilerin hakim olduğu bir yazılı edebiyat ürettiler. Büyük çoğunlukla taş üzerine yazıtlarda daha çok SOGDİENNE kökenli geometrik karakterlerde işlek bir alfabe kullandılar.

Touen- Houang'da 1000 yılından hemen sonra bir mağara duvarında bulunan en eski Uygur yazıları (9. yy ve özellikle 10. yy) ekonomik ve toplumsal yaşamı üzerine bizi bilgilendiren özel yazışmaların en ilginç olanları arasında yer alıyor.

Türk Dilinin Kökleri

Uygurların yazılı dili yine onlar tarafından Türk-Uygur tili ya da Türk tili (dili) olarak adlandırılıyor. Demek ki Uygurlar yazılarında eski metbu (yazılı) ya da düşmanları Moğolistan Türkleri tarafından ortaya konan standart dili kullandıklarının tamamen bilincindeler. Eğer alfabelerini göz önüne alırsak, 8.yy Türk yazıtları dili ile ilk Uygur Türkçesi arasındaki önemli tek farkın Uygur Türkçesinin yaptığı alıntı sayısının dikkati çeken fazlalığında yattığını görürüz. İkisi de temelde Türklerin daha çok değiştirerek alıntı yaptığı Çince ve Çağatayca'ya dayanıyor. Uygur din adamları kendi dinlerine göre Sanskritçe'den, Hint-Avrupa dilinden ya da Süryanice'den alıntılar da ekliyorlar. Ancak esas olan onların yazılı ifade dili olarak Türkçe'yi tanımalarıdır.

Onlara gelince, Uygurlardan ayrılmış Müslüman Karahanlılar, 11.yy'da yazılarında aynısını yapıyorlar. Büyük didaktik şiir Kutadgu Bilig (1069)'in şairi Türkçe yazacağını bildiriyor. Büyük filolog Kaşgarlı Mahmut "Büyük Türk Dili ve Diyalektleri" adlı eserinde (Arapça) (1072-1085) Türk dilini ve

halklara göre değişkenliklerini anlatıyor. Ancak konuşmaları arasındaki farkları sergileyerek dil açısından akraba olan tüm halkları (Uygur, Oğuz, Kıpçak, Kırgız) Türk (Arapça çoğulu Atrak) olarak adlandırıyor. Karahanlılar tarafından Türk-Uygur harfleriyle olduğu kadar Arap karakterleriyle de kullanılan yazılı Türkçe, Uygur Türkçe'sinden yalnız İslam'ın edebi dilleri Arapça ve Farsçadan yaptığı alıntılarla ayrılıyor. Bu fark bir kenara konduğunda yazıt Türkçesi, yazılı Uygur Türkçesi ve ilk Müslüman Türk devletinin okur-yazar Türkçesi arasında derin bir devamlılık vardır. Bu devamlılık Orta Asya Türkleri arasında İslam'ın çabuk yayılması süresince devam edecektir. Böylece Moğol dili ve Çin kültürü olan Karakitayların işgali Orta Asya'da İslamlaşmış Türk-İran dünyasında (Aral Gölü'nün) güneyinde Harzemşahların üstünlüğünü sağlayan Karahanlılar'ın doğudaki varlıklarını boyunduruğu altına alarak 12.yy'ın ortasında Sir-i Derya'ya ulaştığı zaman Harzemşah devletinin Türk dili yazarları Karahanlılar Türkçesine oranla yalnız küçük ses gelişmeleri gözlemlediğim "Harzem Türkçesi" ile bazı eserler yazmışlardır.

Cengizhan'ın Moğol orduları ve generallerinin başdöndürücü fetihleri tüm Asya'yı istila etti. Otuz yıl sonra, Moğol İmparatorluğu Karadeniz'in kuzeyine kadar tüm Asya'ya, Türkçe konuşulan alanın neredeyse tamamına yayılıyordu. Cengiz Han 1228'deki ölümünden önce fetihlerinin mirasını oğullarına paylaştırmıştı. Oğullarından Çağatay'ın payına Türklerin ardından Moğolistan dışındaki Uygurların ayağını kaydırmalarından sonra yazılı bir Türk dili geleneğinin geliştiği topraklar düştü: T'ien-chan ve Tarim Uygur bölgesi, Kaşgar, Sir-i Derya'nın aşağısı ve Am-u Derya. Orada İslamlaşmış Türk dünyasında (14.yy'ın sonuna dek çoğunluğunun Budist kaldığı Uygurlar hariç) "Harzem Türkçesi"nden az farklı Arapça karakterlerle bir yazılı edebî dil türedi. Bu dil, Karahanlılara kalan klasik Uygur ve 8.yy'ın başından beri var olan Moğol Türkçesidir. Bu dikkati çeken devamlılığa koşut olarak "Çağatay Türkçesi" adlı yazılı dil gelişmiş olduğu Cengiz Han yönetimine göndermeyle özellikle Tamerlan ve torunları Çağatay'ınkilerin Sir-i Derya'ya kadar eski yönetimin batı bölümündeki hakimiyetin-

de yerlerini almalarından sonra, 14. ve 15. yy'da tüm Orta Asya'da yayıldı. Kullanıcıları tarafından basitçe "Türkçe" denen Çağatay Türkçesi ya da "Doğu Türkçesi", yüzyılımızın başına kadar Orta Asya Müslümanlarının yazı dili olarak kaldı. Dil o zaman "Rus" ve "Çinli" iki Türkistan'ın üzerine ve Volga Tatarlarına kadar yayılan bir alanda kuruluyordu. Böylece konuşmaları zaman içinde gittikçe farklılaşan birçok Türkçe konuşan halk arasında iletişime yarıyordu. İslam ile bu halklara ortak bir kültürel temel sağlıyordu.

Osmanlı Türkçesi

Türk dünyasının öteki büyük dili olan Osmanlı Türkçesi bambaşka bir şekilde, alt bir geleneğe danışmadan gelişti. 1071'de Selçukluların Bizanslılar ve Ermeniler üzerindeki zaferi Anadolu'yu Türk fethine açtığında oraya sızmaya ya da güçle girmeye başlayan göçebe gruplar büyük çoğunlukla Oğuz dili konuşuyordu. Ancak Oğuzlar-Selçuklular gibi uzun zaman önce doğuya göç ederek Uygurlar tarafından yönetilen Kuzey Moğolistan "Dokuz Oğuz" kavimini terk etmişlerdi-840'ta Kırgızların itmesiyle gerçekleşen göçlerinden sonra onları T'ien-chan ve Tarim'in aşağısında izlememişlerdi. 10. yy'da Balkaç (Balkhach) gölü ve Aral gölü arasına geldiler. Bazıları aşağı Sir-i Derya'nın sağ kıyısında durdu. Büyük bir bölümü ise İslam'a geçerek Türkmen adını aldıkları Horasan'a yöneldi. Bu son bölüm Büyük Selçuklu gruplarını oluşturanlardır. Uzun zaman Uygurlardan ayrı ve göçebe bir yaşam sürerken yazılı dil gelenekleri olmamıştı ya da kalmamıştı.

Böylelikle, konuşmaların temeli üzerine Anadolu'da, kuşkusuz 12. yy'ın ikinci yarısında, 14. ve 15. yy'da Osmanlı Türkçesine dönüşecek olan bir yazılı dil oluştu. Bu konuşmalar, klasik Uygurca, Karahanca ve Çağatayca'nın direndiği birçok ses değişimine uğradı: Baştaki -t ve -k'ların okunuşu (til'den dil; kel'den gel), tek heceliler haricinde sondaki -g'nin (yaylag'dan yayla) ya da sessizden sonraki -g'nin düşmesi (tamgak'tan damak), hece düşmeleri yaratan iç seslilerin düşmesi (*tarılag*'tan tarla) vb; ekleri ya da değişimleri, sözcük yenilemeleri {*biti* - yerine yaz - (yazmak)}.

1071'den itibaren, Selçuklu döneminde Anadolu'nun Türkleşmesi oldukça yavaş ilerledi. İran'da olduğu gibi Anadolu'da da Selçuklu aristokrasisi Acem-İslam kültüründendi. Göçebe ya da köylü olarak yerleşmiş Türkmenler kentlerde azınlıktaydılar. Kentte Acem egemenliğindeki dönemin bir Türk atasözü bu duruma şahit olarak: "Türk iti, şehre gelince Farsça ürer" der. Kültürel İranlaşmaya 1242'de Moğol işgali son vermiştir. Kışkırttığı sorunların lehine yeni göçebe Türk grupları Anadolu'ya girdiler. Özellikle Trabzon Rum Krallığı, Bizans İmparatorluğu'nun Ege bölgesindeki doğu bölümü ve Kilikya Ermeni Krallığı'nın bulunduğu yarımadanın tümüne yayılmamış olan Selçuklular etraflarında Türkçe'nin gelişmesini pekiştirdiler.

14. yy boyunca Anadolu, Türkleşmenin eskiye oranla açıkça daha hızlı ilerlediği beyliklere bölünüyor. Bu ilerleme yalnız Türkmen halklarının artmasıyla değil, yerel toplulukların bir bölümünün özümlenmesiyle de gerçekleşiyor. İslam'a geçiş ve Türk geleneklerinin desteklediği karma evlilikler bu özümlemeye ve Türk dilinin genişlemesine katkıda bulunuyor. 13.yy'ın ikinci yarısında içine kapanık olarak başlayan yazılı dil ve Anadolu Türk yazınının gelişimi işte bu dönemde gerçekleşiyor. Bu Osmanlı öncesi Türkçe tüm olgunluğuna 15.yy'da, Moğolların ayağının kaydırılmasından sonra Osman Bey'in torunlarının küçük beyliğinin Osmanlı İmparatorluğu haline geldiği Anadolu'da ve daha sonra Balkan Avrupa'sında ulaşır. Bu Osmanlı Türkçesi imparatorluğun sultanı II. Mehmed 1453'te Konstantinopolis'i fethedip Bizans İmparatorluğu'nun yıkımını gerçekleştirmesiyle tam olgunluğuna erişecektir. Osmanlı Türkçesi aşağı Asya, Balkanlar ve Kuzey Afrika'nın önemli bir bölümünde edebî dil ve imparatorluğun yönetim dili olarak çabuk yayıldı.

Böylece 14.yy'ın sonundan itibaren İslam kültürünün iki büyük Türk yazı dili, Türkçe dünyasını ikiye bölüyor: Batıda Osmanlıca; doğuda Çağatayca. Her ikisi de aralarında büyük bir iletişim olmaksızın büyük yazınlar geliştiriyor ve her ikisini de çok az sayıda entelektüel konuşuyordu. 13. yy. Batılı Oğuzların konuşmalarında kullanılan Osmanlı Türkçesi ile 8. yy.

Doğu Türkçesi yazılı geleneğini sürdüren Çağatayca arasında yazın dilinin birleşmesini engelleyen ancak aşılmaz olmayan çok önemli farklar vardır. Orta Asya kanatları Osmanlı'nın yayılmasından şüphe ederken siyasi durumlar zaten elverişli değildi. Aslında Osmanlı Türkçesi imparatorluk dışında ve Kırım ya da İran Azerbaycan'ının bir bölümü gibi bir süre bağlı kalan komşu bölgelerde yayılmadı.

Çağatayca ise kendini Orta Asya'da Türkçe konuşan Müslümanların ortak yazı dili olarak kabul ettirdi. Moğol egemenliği zamanla Çağatay *oulus*'u içinde geliştikten sonra alanını genişleterek Timur İmparatorluğu'na ve Doğu ve Batı Türkistan'ı da içine alan onun soyundan gelenlerin krallıklarına yaydı. Kıpçaklar ve Kırgızlar gibi yazısız, güneydoğu Sibirya kökenli Türkçe konuşan kardeşleri Kazaklar da yazılı kullanımları için Çağatayca'yı kabul ettiler. Çağatayca, Tatarlar tarafından da kullanıldı: Bunlar, Cengizhanlıların yönetiminde 13.yy.'da Doğu Avrupa'ya Volga'nın aşağısına, Karadeniz'in kuzeyinden Kırım ve kuzey Kafkasya'ya kadar gelen Moğollar aynı yerlerde onlardan önce yaşamış olan Kıpçaklarla kaynaştılar. Sonunda onların dillerini benimsediler ve İslamlaştılar. 14.yy'ın sonuna kadar Altın Ordu adı altında, bu büyük alan üzerinde önemli bir iktidar uyguladılar. İçsel bölünmeleriyle ve Timurlarla ve daha sonra Moskova ile olan sorunları onları güçsüzleştirdi ve en önemli kanatları Kazan Kanadı 1552'de Korkunç İvan'ın Rusları tarafından fethedildi. Astrakhan kanadı aynı yazgıyı dört yıl sonra yaşadı. 1480'li yıllarından başlayarak Osmanlı himayesinde olan Kırım kanadı Ruslar tarafından 1783'te fethedildi.

Moğol fatihler Kıpçak ağzının egemen olduğu Türkçe konuşan topluluklar kitlesinde çabuk erimesine karşın Tatarların dili - Moğol kökenli adlarına karşın- Moğol etkisinin hiç görülmediği bir Türk dilidir. Çok belirsiz bir şekilde yalnız sözcüklerdeki İslamlaşmadan kaynaklanan Arapça ve Farsça alıntılar vardır. Kırgızlar ve Kazaklar için de aynı şey geçerlidir. Ancak daha geç İslamlaştıkları için Tatarlara oranla bu iki dilden daha az alıntı yapmışlardır. Güney Sibirya'da kalan Türkçe konuşan küçük halklar için bu alıntılar doğal olarak çok azdır hat-

ta yoktur: Altaylılar ya da Yukarı Yenisey'in aşağısındaki İslamlaşmamış TOUVIENLER, bunlardan ayrılıp Moğolların zorlamasıyla Sibirya'nın kuzeyine göç eden Yakutlar.

Arapça ve Farsça sözcükler, Hıristiyan azınlık (Balkanlı Gagavuzlar'ın ya da Anadolulu Karamanlılar'ın Osmanlı şiveleri) ya da mozaik dinli (Karahitaylar, Kıpçak şivesi, Doğu Avrupa'da ve Kırım'da) Türklerin şivesine az çok girdi.

20. yüzyıl: Kopma

İslamlaşmış, Türkçe konuşulan alandaki iki büyük yazılı dilin kullanımı (batıda Osmanlıca- doğuda Çağatayca) aralarında etkileşimi sağlayan entelektüel iletişimi geliştirmeye yönelik kültürel bir etki yaratsa da 20.yy'da Türkçe konuşanların çok büyük bir çoğunluğunu içine alan üç temel devletin - Türkiye, SSCB, Çin - yeni dil politikaları böyle bir süreci tersine çeviren durumlar yarattılar.

Bu durumlar ise farklı ideolojileri benimseyerek (Kemalizm, Leninizm, Maoizm) birçok modern devletle bu siyasaların ortak yanı ustaca bir dil ve yazın tekeline sahip daha çok azınlıkta kalan entelektüel bir sınıfın tutucu geleneklerinden kopuyor olmalarıydı. Okumaya, yazmaya ve eğitime daha çok ilgi uyandırma amacıyla sözlü uygulama ve ses temelinde bir yazı dili de geliştirdiler. Üç devlette de dinsel hiyerarşi ve örgütlerin gücüne karşı merkezi siyasal iktidarı güçlendirmeye yönelik laikleştirici irade de vardı. Türkiye'de 30'lu yıllardaki harf (Arap harflerinin yerine Latin alfabesi) ve dil devrimi (Arapça ve Farsça sözcüklerin azalıp yerine Türkçe sözcüklerin gelmesi) artık amacına geniş ölçüde ulaştı ve bunu "yeni Türkçe"deki okur- yazarlık seferberliği izledi. Bunun sonucu, basının da büyük etkisiyle, ülkede resmi dilin yerleşmesinin ardından yerel şivelerdeki büyük orandaki gerileme olmuştur.

SSCB'de, konuşmalarıyla ve özel tarihi geçmişleriyle birbirinden ayrılan birçok Türkçe konuşan topluluğun (Özbekler, Azeriler, Kazaklar, Tatarlar, Türkmenler, Kırgızlar - Hunların diline dayanan çok 'parçalı' dillerdir -Çuvaşlar- Tatarlar tarafından Türkleştirilmiş Volga Uralları - Başkirler) her biri sözlü te-

melde kendi yazılı dillerine ve fonetikleşmiş dillerine - 1927'den sonra Latin, daha sonra 39-40'dan itibaren Kiril- sahip "uluslar" oluşturdular. Sibirya'daki Yakutlar için de durum aynıdır. Altay - Yenisey Sibiryası'nda birçok kabile aralarındaki dil benzerliğinden ve yakınlıktan dolayı standart bir dille donatılmış üç ulus halinde birleşti (Altaylılar, Kafkaslar, TOUVIENLER). Çağatayca yasaklandı ve adı "eski Özbekçe" oldu.

Çin Türkistan'da "uyruklar" oluşturan çok büyük çoğunluktaki Uygurlar (eskiden Türki), Kazak ve Kırgız azınlıklar gibi, 50'lerde fanatik olacak Arap karakterli bir dilsel standart oluşturdular. Çinli Pinyin temeli üzerinde bir Latin alfabesine giriş denemesi başarılı olmadı.

Türkiye'de olduğu gibi bu harf ve dil devrimlerini verimli okuma yazma ve eğitim seferberlikleri izledi. Çağatayca geleneği yok olma yolunda.

Türkiye'de, dil devrimleri, şivelerin üstünde, eski Osmanlı İmparatorluğu alanında Türkçe'yi birleştirirken (Balkan Türkleri Latinleşmiş yeni Türkçe'ye kendileri de bağlandılar) Çağatayca'nın bir kenara atılması, kendi alanında birçok "uyruk" arasında yazı parçalanmasıyla sonuçlandı. Eklemek gerekir ki eğitim ve basın yoluyla bu ulusların her biri özgüllüklerinin yanılsamasından daha çok karşıt ulusçular geliştirdi. SSCB'de bağımsızlığa olan yönelişler bazıları uzun bir geçmişe dayanan, bu zıtlıkları en azından yerelde canlandırma riskini taşıyor. Orta Asya tarihi Türkçe konuşan kabile ve devlet oluşumları arasındaki sorunlarla doluyor: Oğuzlara karşı eski Türkler, Uygurlara karşı Kırgızlar, Türkmenlere karşı Özbekler vb. Bununla birlikte eğitimli tabakalarda, bir dil ve kültür topluluğunun canlı duygusuna sahip insanlar yok değil. Bu topluluk da Müslüman bir geleneğe katılımla güçlendirilmiş. Türk Orta Asya'nın geleceği büyük ölçüde bölünme ve işbirliği güçlerinin karşılıklı gücüne bağlı.

İşbirliğine çok ilgisi olan halkların tarihinin bıraktığı zıtlıkları aşmanın en iyi yolu, sahte "ırk" kavramını boşaltarak, onlarda dil akrabalığı ve kültürel benzerlik duygusunu geliştirmektir. Türk olgusunun dilsel, kültürel ve yayılmış bir ırkla ilgisi yoktur. Diğer Türkçe konuşanları piç olarak değerlendirip

"gerçek Türk'ün etnik saflığı savlarını çürütmek uygun olur. Türk dili ve bu dilin yayılması, yaygın çokeşlilik geleneğiyle desteklenen topluluğun çağlar boyunca yaptığı göçlerin sonucudur. Çinliler tarafından uzun boylu, sarışın, yeşil gözlü olarak tasvir edilen Yenisey eski Kırgızlarının, büyük ölçüde batıya göçlerinin ardında Moğol tipli torunları vardır: Kalmuklarla uzun süren sorunları sırasındaki kadın tecavüzleri Türkçelerine zarar vermeden budunlarını değiştirdi. Soy bilimleri ve fiziki tipleri Fransızlar kadar çeşitli olan Türkiye Türkleri ise onlar gibi, dil topluluklarından daha çok bir ulus oluşturma duygusuna sahipler.

Ortak köklerin farkına varılmasından yola çıkarak Türk şivelerindeki çeşitliliğe kendimizi inandırsak bile zamanın akışı Türk toplulukları arasındaki farklılıkların azaldığını göstermiştir. Hepsi Türkçe konuşan çoban göçmenler ve bozkır savaşçıları, ormancılar, yerleşik köylüler, kentliler arasındaki eski zıtlıklar geçmişe aittir. Ancak Şaman dini ya da farklı dinlerin üyeleri arasında eski zıtlıklar geçmişe aittir. Başarıya ulaşan İslamlaşma ardında modernleşmiş yaşam tarzlarını ve kültür seviyelerini yaklaştırdı.

Eski SSCB'nin Türkçe konuşan cumhuriyetlerinin özgürleşmesinin büyük bir ilgiyle izlendiği Türkiye, Atatürk'ün izinde tüm yayılmacı macera fırsatlarından kendini koruyor. Ancak çok doğal olarak bu yeni devletlerle ekonomik ve kültürel ilişkiler geliştirmeyi düşünüyorlar. Bu ilk başta dilsel iletişimlerin gelişimini gerektirir ki Türk Hükümeti bunda üniversite öğrencilerini ağırlamakla inisiyatif aldı. Türkiye Türkleri ile Azeriler arasındaki anlaşma kolaydır. Türkmenlerle bu biraz daha zordur. Diğer durumlar bir uyum çabası ya da bir çalışma gerektiriyor. Sorunlar ancak o zaman azalıyor: Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar ve diğer göçmenlerin Türkiye'de dile hakim olma hızı, siyasi yayılmacılığa yol açmaktan ve yerel *ulusçulukları şiddetlendirmekten* geri kalmıyor ancak farklı Türkçe konuşan halklar arasındaki dilsel yakınlıklara dair inandırılmışlık duygusunu veren entelektüel işbirliği, halkların iyi anlaşmalarını destekleyen ortak bir kültürel alan yaratmaktadır.

Türkler ve Araplar

Henri Laurens

Devrimci Arap ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki çatışmada din etkeni oldukça az önem taşır. Ankara Sovyet tehlikesini de seziyordu ve anti-emperyalist bir üçüncü dünyaya ait olmayı reddediyordu.

Türk ve Arap ilişkileri tarihte bin yıldan fazla bir dönemi içerir. Türk ücretli orduları, bizim ortaçağımızdan farklı tarihlerde, Doğu Arap dolaylarına giderek İslam'ın ilk yüzyıllarının kabile Arap güçlerinin yerini aldılar. Daha sonra da Türk hanedanları Arap halife iktidarlarının yerini aldılar ancak bu, Selçukluların gelmesinden sonra da Yakındoğu'da devam eden Araplaşmayı engellemedi. Anadolu'nun Türkleşmesini sağlayan esas oluşum, Yakındoğu'da Sami dilleri konuşan topluluklara eş düşen Arap bölgesinin tamamen dışında gerçekleşti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulması kuşkusuz bir kopma oluşturur. Arap dünyası, Fas istisnasıyla, Osmanlı imparatorluk sistemine ancak 16. yy'da girer. Ancak o dönemde etnik oluşum toplumsal algının gerçek bir etkeni değil. Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce Sünni Müslüman bir topluluğun tekrar kurulması gibi çıkar ortaya ve hukuki farklılaşmalar yalnız Müslümanların ve gayrı müslimlerin ilişkisi üzerine kurulur. Sünni olmayan Müslümanlar resmen tanınmazlar. Dili Osmanlı Türkçesi olan bu imparatorluk idaresinde toplumda sınıf var ancak sınıfın temeli etnik değil: Sınıf,

Balkan halklarında (Bosnalı ve özellikle Arnavutlar), Anadolulu Türkçe konuşanlardan ve Kafkaslardan oluşur. Bunlar çağdaşlarının deyimiyle yönetici grubu oluştururlar. Görevlerin babadan oğula geçmemesi kuraldır ve Türkçe konuşan yöneticilerin oğulları yerel ileri gelenlerin dünyasıyla giderek bütünleşirler.

Osmanlı'nın ilk üç yüzyılı boyunca (16.yy- 18.yy), etnik göndermeler pek nesneye uygun değil: "Arap" terimi Bedeviler, "Türk" terimiyse Anadolu köylüsü için kullanılır. 18.yy'da taşra iktidarlarının yerine gerçek bir yerel yönetim rejimi yerleşir. Ancak yönetici sınıf Türkçe konuşanlardan ve Osmanlılardan oluşmaya devam eder. İmparatorlugun birliği halifelikte vücut buluyor. Bu devlet başkanlığının tanınabilmek için İslam kanununu onaylamanın zorunlu olduğu anlamına gelir. Tarih boyunca Osmanlı'dan başka hiçbir Müslüman imparatorluk İslam kanununu yönetiminin örgütlenmesinde bu kadar ileri düzeyde kullanmadı. Hukukçular bu yargıçlığın peygamberin kabilesinden, Osmanlı'nın sarayına geçişini savunuyorlardı. Etniklik, aydınlık Avrupasıyla karşılaşmayla doğar. Doğulu söylem, imparatorluk toplulukları fatih Türkler ve fethedilmiş gayri Türkler diye sınıflandırırken, Araplar fethedilmiş asıl Müslüman topluluk olarak görülürler. Gelecek yayılmaların - Mısır seferi (1798-1801)- habercisi bu askerî bölümde, Fransız Devriminin kendini geliştirici mantığı ilk defa Türklerin hakimiyetinde olan Arapların özgürlüğünden bahseder. Bu, ilgililer için o zaman da anlaşılır bir dildir.

19.yy'ın son yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sorumluları devletin yaşamını sürdürebilmesi için önemli bir toplumsal değişimin gerekliliğinin bilincine varıyorlar. Eski Osmanlı rejimi kendiliğinden yıkılıyor: Eski ordunun Avrupalı kitleler karşısında artık bir ağırlığı yok. Ücretli ordu kurma gerekliliği "yönetenler" ile "yönetilenler" arasındaki hukukî ayrılığı hazırlıyor. Bu direnişlerle karşılaşmıyor değil (1826'da Yeniçeriler ayaklanıyor) ve yeni ordu kayıtlarını Müslüman topluluklarla sınırlıyor. Rum ayaklanması (1821) ve Avrupalı Müslüman ve gayri müslimler arasındaki ayrımcılığın kalıcı olmasını hazırlıyor. (1839 I. Meşrutiyet ve özellikle Gülhane Hatt-ı Hümayun'u) Tanzimat, İmparatorluğun tüm unsurlarının eşitlik programını bildiriyor.

Magreb'de, Cezayir'in Fransızlar tarafından fethi (1830-47), İlk başlarda Tunus'un bağımsızlığını pekiştirirken, 1881 yılında işgal edilmesine engel olamadı. *Süryaniler* ve *Libyalılar,* tam tersine 1912'ye kadar imparatorluğun doğrudan yetkesi altına giriyorlar. Mısır'da 19.yy boyunca Porte'a (İstanbul'a) bağlı bir devlet kuruluyor. Bu devlet ağırlıklı olarak Mısırlaşmadan (ortak bilinçte) ve yönetim dilinin Arapçalaştırılmaya başlanmasından önce Türkçe konuşan seçkinleri destekliyor. 1887'de İngilizler tarafından işgal edilen Mısır Porte'a vergi öder. Londra ise himayesini 1914'e kadar kaldırmayacaktır. Arap -Afrikalı tüm İslam dünyası Osmanlı Devletini, kendilerini Avrupalıların sömürgesinden kurtaracak tek olası devlet olarak görüyor. Müslümanların dayanışması sürekli olarak ön plana konmuş ve 19. yy'ın son çeyreğinde Panislamcılık Osmanlı çerçevesinin tekrar bütünleşmesi için güçlü bir arzu ifade etmeye başlamıştır.

Suriye'nin taşra bölgelerinde durum oldukça farklı. Osmanlı reformları geleneksel İslam düzenine karşı gerçek bir baskı olarak algılandı. Hıristiyanların örgütlenmeleri, bunların demokratik, ekonomik ve kültürel anlatımları dönemine rastlıyor. Bazı Batılılar Müslüman dünyanın yönetimi altında Hıristiyan Doğunun yeniden doğuşunu görmeyi düşlüyor. 1840'tan sonra değişime giren Ortadoğu'da Müslümanlar yenilmiş gibi görünüyor. Lübnan'da Dürziler ve MARUNİLER, arasındaki sorunlardan doğan dinsel şiddet özellikle 1860'ta tüm bölgeye yayılıyor. PORTE, düzeni tekrar merkezileşme lehine kurmayı çok büyük zorlukla başardı. 1860 katliamları bazı Hıristiyanların tekrar sınanmalarına neden oldu. Protestan Boutros el Bustani ilk defa bir Arap-Osmanlı ve Suriyeli- Arap bilincinden bahsediyor. Osmanlı Birleşik devletlerinin kurulması projesini bildiriyor. Bu yeni düşünceler yayılmaya başlıyorsa da din asıl zıtlığı oluşturuyor ve Suriye Müslümanları kendilerini imparatorluğun geri kalan Müslümanlarından yalnız devletin reformcu mantığı tartışmasıyla ayırıyorlar.

1876-1878 Balkan Savaşları bölgesel bir Suriyeli bilincinin zorlanmasına neden oluyor. Bu bilinç uzak ülkelerde yapılan savaşlarda boşa verilen insan kayıpları (Osmanlı ücretli ordusunda ölen on binlerce Arap) merkezi iktidara karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratıyor. Porte iktidarında Müslümanlar

kendilerini bu Hıristiyanlarla ortak bir birliğin ortaya çıkmasını sağlayacak bir şey olarak kayıtsız şartsız Arap ya da Suriyeli gibi gösteriyorlar.

Buna karşın Anadolu'da Türklük yalnız Müslümanları ilgilendiriyor. Türkçe konuşan Rumlar ve Ermeniler her şeyden önce, Hıristiyan olarak tanımlanıyor ve ulusal kimlikleri atalarının diline göre değerlendiriliyor. Avrupa Türkiye'sinde Balkan dili konuşan Müslümanların büyük bir bölümünü Türkler oluşturmuyor. Daha çok Batılı düşüncedeki Türkler kendilerini böyle tanımladıkça Arap olmayan Müslüman topluluklara karışıyorlar. Arap kimliğinin tekrar kazanılması, İslam'dan geçiyorsa; bu durum Müslüman ve gayrı müslimler arasında ortak bir Arap kimliğinin doğmasına da neden oluyor.

19.yy'ın en büyük mirası; Türklerde ve Araplarda İslam'ın farklı kavranmasıdır. Abdülhamit bunu akıllıca fark edip Panislamik halifelik kartını, Arap taşralarını imparatorluğa daha çok kazandırmak için oynuyor. Arap kökenli seçkinler, Osmanlı devletinde gittikçe daha çok görev alıyor: Suriyeli ileri gelenler devlete yüksek memurlar verirken Iraklı Sünnî orta sınıflar da orduya subay veriyorlardı. İki halkın şimdi kendi gerçek bir kimliği varsa, İslam birliği bütünün bağlantısını ayakta tutmayı sağlıyor. İdeolojik gelişimler böylelikle birbirini izliyor. Dinsel bir görüntüye sahip olan Arap reformculuğu kendini köklere dönüşün Protestanlığı gibi görüyor: Özel İslam modeli, peygamberin Medine'si ve ilk dört halife. Son gelişmeler gerçek vicdandan uzaklaşmalardır ki bu da günümüzde Batıya oranla geri olma durumunu açıklar. O zamandan başlayarak söylenen İslam'ın düşüşünün Arap olmayanların dine girmesiyle başladığıydı: İranlılar ve Türkler 20.yy'ın başında KAWAHİBİ ile adım attı: En iyi İslam Araplarınkidir ve halifeliğin yeniden peygamberin torunlarına geçmesi gerekir.

Türk düşüncesi ters yönde gelişiyor: Osmanlı Devleti'nin korunması gerekliliğiyle ve Batı'daki gecikmeyi yakalamayı kafasından çıkarmamış olan eğitimli orta sınıf Türk entelektüelleri Avrupa'dan ithal edilmiş ideolojilere dönüyorlar. Comte ya da Spencer gibi felsefeciler tarafından sunulan gelişim ve düzen doktrinleri onları büyülüyor ve aralarından bazıları İslam'ı Osmanlı dünyasının geri kalma nedeni olarak görüyor. Barbar,

vahşi ve pek uygar olmayan bir halk olarak tanınan Türk halkına karşı çok dost olan Avrupa söylemi onları tekrar kendi tarihlerine yöneltiyor. Turancı ya da Pantürkçü doktrini kabul eden Avrupalı Doğuculardan bilgi alıyorlar: Türkler İslam'da büyük bir halk olarak varlar; hatta onlar ilk medeniyet Sümer'in bile kurucusudurlar; gerçekte, kendini insanlık tarihinin itici gücü sayma hakkı Hint- Avrupalıların değil, onlarındır. Bu temalar Türk ulusçuluğunun ilk doktrinlerinden Jön Türk hareketinde ve son olarak Kemalizmde belli bir yankı buluyor.

1908-1909'da iktidarı ele almalarından sonra, Jön-Türklerin tarihi hatası, Hamitçi uzlaşmayı zedelemeleridir. Kurumların Türkleştirilmesi üzerine kurulu yönetimin merkezileştirilmesi politikaları Arap menfaatlerine iki kere dokundu: Yönetim ve eğitim dili olarak Türkçe'nin zorlanması, Tanrı'nın dili olan Kuran'ın diline bir saldırı gibi görüldü. Hamit yanlısı memurların işten çıkarılması muhalefette ileri gelen sınıfın bir bölümünü altüst etti: 1908-1914 dönemi Arap özerkçileri, Jön-Türkleri İslam'a ihanetle suçlayarak din sorunları üzerine yakınmalarını yalnızca yönetim alanına taşıyorlar: 'Osmanlı Boyunduruğu" Arap taşralarının ekonomik geriliğinin sorumlusu olmakla suçlanıyor. Bu bölgelerde vizeli olan Fransa ve İngiltere özerkçi harekete sempatilerini ifade ediyorlar. Ancak yalnız Osmanlı egemenliğinin ayakta kalması için çok olası bölgesel etki alanları kurmayı amaçlıyorlar.

Birinci Dünya Savaşı tüm verileri çürütüyor. Tedbirli hareket eden Jön-Türkler 1915-1916 'da baskı ölçülerini arttırıyor: Arap özerkçiler öldürülüyor ya da sürülüyorlar. Bu siyasal terör uzun sürüyor. Sorunun sonuna kadar az bir Arap dönekliği oluyor. Fransız - İngiliz desteğiyle 1916'da başlayan Arap ayaklanmasına (bir kısım Iraklı subay) katılan ittifak tarafından "öldürülmüş" savaş mahkümlarını içeriyor. Bir Arap seçkin bölümü Mondros Mütarekesi'ne dek İmparatora sadık kalıyor.

Arap ayaklanması kutsal kentlerden çıkıyor. Fransa ve Büyük Britanya ittifakını ilgilendiren ilk şey bu büyük Müslüman sömürge güçleri için kesin bir tehlike oluşturan sultan halifenin cihat çağrısının Mekke valisi tarafından tarafsızlaştırılması oldu. Baştaki Hüseyin, ilk bildirilerinde bir Arap birliği

çağından çok Jön-Türkler'in İslam'a ihanetlerinden bahsediyor. Yalnız 1918-1919'da, harekete Suriyelilerin ve Iraklıların girmesiyle ve yeni bir uluslararası siyasi dil, halkların haklarının (kendilerinin sahip olmaları gereken haklar) ve Doğu Arap'ın göz önüne alınması gerekliliğiyle (slogan: Her bir tek için din, herkes için ülke) topluluk yapısının Arap milliyetçiliğini bildiriyor.

Savaş sonrası düşkırıklıkları Türklere doğru bir geri dönüşü beraberinde getiriyor. Kemalistler vicdan savaşçıları gibi görülüyorlar. Halifeliğin kaldırılması ve Mustafa Kemal'in laiklik siyasası yeni ihanetler olarak algılandı. Tüm din karşıtı ölçüler, Türk kültüründeki Arap bileşenlerine karşı bir hareketti: Türkçe, din dili olarak Arapça'nın yerini alıyor (Kuran'ın bu dille inmesi nedeniyle Arapça'nın Tanrı'nın dili olduğuna inanan Müslümanlar için bu çok ürkünçtür). Türk dilinin arınması Arapça sözcüklerin aleyhine yapılıyor. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiliyor.

Kemalizm Araplar ve Türkler arasındaki gerçek ayrımı gösteriyor; Arap olan kısım yalnız Doğulu olarak reddedilmiyor ve Ankara'nın toprak ulusçuluğu Arap sınır bölgelerinin zararına uygulanıyor: İskenderun sancağı, Suriye Cizre sınırının belirlenmesi Musul vilayeti; uzun süreli toprak uyuşmazlıkları bir Türk tehlikesi düşüncesi yaratıyor. Suriye ve Irak devlet teşkilatı Arap dünyasını tehdit eden bu sınır düşüncesinde birbirine eşlik ediyor. Fransızlar ve İngilizler bu durumdan, kendilerini Arapların koruyucusu ilan ederek askeri varlıklarını sağlama almak için yararlanıyorlar. Bu arada Ankara İkinci Dünya Savaşından önceki yıllarda tarafsızlığını ve bağlılığını iki Avrupalı güç tarafından verilen toprak ve ekonomik avantajla karşılıyor.

Yeni Türkiye'nin Avrupa'nın bir parçası olması çıkarımı Arapları doğuya itiyor: Arap dünyası, düşünen Müslüman dünya düşüncesinin yerini alıyor (Rıza Şah'ın Irak'ı laikleşen Türkiye ile milliyetçilik politikasında birleştikçe).

Doğu halklarının özellikle Arap ve Hint dünyası arasında çok canlı olan emperyalizme karşı dayanışma duygusu Türkleri kapsamıyor.

Din sorunu iki savaş arası oluşan Arap milliyetçiliği sorunsallarının merkezinde bulunuyor. Bu hem kültürel mirasla ilgili hem de Müslüman ve gayri Müslim Araplar arasındaki ilişkilerin sorunu. Laik eğilimler için Kemalizm bir model olabilir ancak Kemalizm dinlerine derinden bağlı kadın Müslümanlar tarafından olduğu kadar Osmanlı çoğulculuğundan kalan dini özerklik sistemini savunan Hıristiyanlar tarafından da reddediliyor. Filistin'de ve Lübnan'da toplulukçu Müslüman gruplara bile diğer Arap devletleri Müslüman hukukunun farklı okullarından gelen öğeleri (madhab) ve Batılı pozitif hukuku birleştiren hukuk kurallarını uyguluyorlar. Orada da genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa hukuku özel seçimi ile ilgili farkı açıkça görülüyor.

Haşemi Irak Kemalist modele en yakın Arap ülkesi. Eski Osmanlı subayları levyelerini bırakıyorlar. Ve Jön-Türklerinkine oldukça benzer bir ulusçuluk siyasası güdüyorlar. Özellikle Kürtlerle ilgili konular nedeniyle yakınlaşmalar olmuştur (Sadabat Paktı). Ancak Ankara Pantürkizmden vazgeçtiyse de Bağdat iktidarının asıl projesini Panarabizm oluşturuyor. Ancak Türkler, sınırlarında büyük bir Arap gücünün kurulmasından söz edilmesini dahi istemiyorlar. 30'lardan sonra İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye Cumhuriyeti sonuç olarak kendini Avrupalı güçlere yeni Arap devletlerinden daha yakın olduğunu belirtiyor. Artık aynı dünyaya ait değil ve bunu açıkça bildiriyor.

Soğuk savaş jeopolitik çıkarların yükselen ayrılığını ispatlıyor. Sovyet tehditi karşısında Türkiye'nin NATO'ya girmesi Avrupa'ya iyice yerleşmelerini pekiştirirken Mısır monarşisinin benzer bir talebi geri çevriliyor. Menderes'in rejimi laik aşırılıklara son verse de "özgür dünya" üzerindeki sıralaması onu Nasır tarafından tekrar canlandırılan devrimci Arap ulusçuluğuna karşı doğrudan düşman haline getiriyor. (1951 Ortadoğu yönetimi projesi, 1955 Bağdat Paktı, 1957 Suriye Krizi) Tüm bu dönemlerde Araplar, Fransızların ve Anglosaksonların yanında gördükleri Türkleri sömürgeci olarak tanıdılar. Kıbrıs sorununda Arap devrimciler Büyük Britanya'ya olan dostluklarıyla Müslüman Türklere karşı Hıristiyan Rumları tutarken, Ankara ABD'nin hoşuna gitme kaygısıyla İsrail ile diplomatik ilişkiler kuruyor. Menderes 1959'da Etiyopya, İsrail, Türkiye ve

İran'ı gizli bir ittifakla bir araya getiren Arap dünyasının çevrelenmesine yönelik Ben Gourion projesine katılmayı bile kabul etti. Eisenhower tüm Arap dünyasını Sovyetler Birliği'ne kaydırmamak kaygısıyla bu eğilime son verdi.

Devrimci Arap ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki çatışmalarda din etkeni az önem taşır. Önemli olan Ankara'nın anti-emperyalist bir üçüncü dünyaya ait olmayı reddetmesi ve gerçek Sovyet tehlikesi bilincidir: Moskova ile Bağdat, Şam, Kahire devrimci rejimleri arasındaki ilişkiler Türkiye'nin iç bölgeleri üzerinde bir tehdit oluşturuyor.

60'lı yılların sonundan itibaren petrol ülkeleri güçlerinin yükselmesi, sorunun verilerini değiştiriyor: Arap yarımadası ülkeleri Türk ekonomisi için asıl piyasalar olarak ortaya çıkıyor. 70'li yılların başında petrol fiyatının yükselmesi Körfez alanına ekonomik girişi yaşamsal kılarken Arap ulusçuluğunun tehditi azalma eğilimine giriyor.

Bu ticari yönlenme bir yakınlaşmayı doğuruyor: Türk resmi söylemi artık Türkiye ve Arap dünyası arasındaki tarihi ilişkilerin olumlu yönlerini bildiriyor. Aynı zamanda Arap İslamcı söylem Osmanlı halifeliğinin nostaljisini ifade ediyor ve 1914-1924 dönemi olaylarının ulusçu Arap yorumunu, Suudi Arabistan ve Ankara arasındaki ilişkileri hassaslaştırıyor: Bir yandan jeopolitik (Irak ve Sovyetler Birliği'ne karşı ortak güvensizlik) ve ekonomik veriler bir yakınlaşmaya itiyor; diğer yandan Suudilerin Türkiye'nin tekrar İslamlaşması için verdiği cesaret Kemalizmin mirasçılarını endişelendiriyor.

Turgut Özal ile Türkiye bölgede büyük güç statüsüne ulaşmak istiyor. Türk kimliğinin İslam bölümü daha iyi kabul edilmişse de laiklik her zaman resmi doktrindir. Suriye ve Irak gibi iki Arap ülkesinin komşuluk ilişkileri su ve Kürt sorunları üzerine kurulur. Ankara, Kürt sorununu ekonomik açıdan düzenlenme yolunu, dev hidroelektrik çalışmalar sayesinde Doğu taşralarının azgelişmişliğine son vermede ve Anadolu sularının yönetiminde görüyor. Bu Fırat'ta Türk payının artmasını gösteriyor ki bu durum Şam ve Bağdat'ı endişelendiriyor. Başkan Esad rejimi, Türkiye'deki Kürt milliyetçilerinin desteklediği bir rejimdir. Bu destek iki ülke arasında yakınlaşmaya neden olan baskı aracı olarak kullanılıyor.

Bağdat ile gelişim daha da zıtlaşıyor: Birinci Körfez Savaşı boyunca iki ülkenin Kürt özerkçilerine karşı gerçek bir askerî işbirliği kuruluyor. Ancak İkinci Körfez Savaşı'nda Ankara açıkça Batı ve Suudi Arabistan safını seçiyor. Ekonomi, Irak'la ilişkilerin bozulmasıyla bu durumdan etkileniyor (Ambargo bugüne dek sürerken Kürt sorunu yeni bir boyut kazanıyor). Bazı Türk kesimler eski Musul vilayetinin bir eklentisini göz önünde bulundurabildiyse de Ankara kendini yeniden tüm Batıyla aynı siyasal çıkmaz içinde buluyor: Saddam Hüseyin'in rejimi ile bir anlaşmaya varmanın olanaksızlığı ve devam eden Irak merkeziyetçiliğinin yerine konabilecek bir iktidarın yokluğu, Irak Kürtlerinin bağımsızlığı Doğu taşralarındaki Türk merkeziyetçiliğini tekrar tartışma konusu yapıyor.

Ankara suların idaresinde bir bölgesel bütünleşme yolu da görüyor: Anadolu sularının bir kısmı Arap dünyasına gidebilir. Bu büyük tasan Arap petrolüne karşı bağımlılığı giderip (Türk siyasetçiler bu iki kaynağı dengede tutuyorlar) bölgede büyük bir etki sağlardı. İsrail-Arap sorunlarına son vermeye yönelik çok taraflı uzlaşmalarda tartışılan bu proje doğal olarak Araplara karşı güvensizlik uyandırıyor.

Türk-Arap ilişkileri böylece Batıyla farklı bir çıkarın ürünüdür. Daha sert Avrupa baskıları altında Türkler laikleştirici bir ulusal bütünlüğün oluşturulması süreciyle Batılılaşma yolunda büyük ilerlemeler katettiler. "İlericilik"e etnik türdeşleştirmenin geri dönülmez hareketi eşlik ediyor. Gayrı Müslimler sorunu, katliamlar ve halkların nakledilmesi olarak bilinen kanlı kargaşalıklarla çözümlendi. Türk kültürünün İslam ve Doğulu bileşenlerinin reddi özellikle Türk Anadolu kimliğinde Arap kökenli herkesin bozulduğunu ilan etmesinde görülüyor.

Arap kimliğinin oluşumunu başka bir gelişme izledi: Türkler ve Araplar arasındaki mesafe Türklerin İslam'dan her uzaklaşmasında büyüyordu. Osmanlı çoğulculuğu Arap ülkelerinde gayrı Müslimlerin büyük çoğunluğunda kendilerinin de Arapça konuştukları ölçüde kendini daha iyi korudu. Ancak Anadolu'dan kaçan Ermeniler Suriye'de ve Lübnan'da kültürel kimliklerini korumalarını sağlayan bir olanak buldular ve ASUR CHALDÈENS lerin 1933'te Irak'ta katliamların kurbanı oldukları doğruysa bu onların Britanyalılarla gizli anlaşmasın-

dan ve Irak içinde küçük bir devlet arayışlarından dolayıdır. Lübnan'da kargaşalıklara karşın ulusal sorun din sorunuyla karışmadı; Lübnanlı sivil savaşların hedefi bir ayrılıkçılık değil tersine farklı toplulukların devleti kontrolüydü.

1918-1921'de kendilerini Avrupalılar tarafından reddedilmiş hisseden Araplar o zamandan itibaren kendilerini Doğulu saydılar. Kimliklerin çatışması jeopolitik çıkarlar ve sınır toprakları hedefleriyle birleşti. Ancak sorunun başka bir yönünü de göz önüne almalı. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkan Avrupa, Batı Avrupa güçleriyle her zaman bir çıkar topluluğu oluşturmaya hazır olan otoriter ve laik Türklerin rejimlerini kabul etti. Buna karşılık Batı üzerinde siyasi açıdan birleşmiş Arap devletleri denen devletler kendilerini en çok "İslami" olanlar olarak tanıtıyorlar. Arap "ilericilerden" belli sayıda Batılı değerden etkilenenlerin hiçbir zaman bu tanınmaya hakkı olmadı (Baassist Suriye ve Irak, Nasırlı Mısır, OLP). 50'lerden itibaren ABD Arap milliyetçiliği ile savaşabilmek amacıyla İslami hareketi cesaretlendirdi. Türkiye'nin kendinde tiksindirici ve Batıya imrenmesini yoğunlaştıran bir "Filistin Sorunu" bulunmuyor.

Türkler ve Araplar arasındaki başka bir ayrılık kaynağı bu karşılamanın farkında ve Batı tarafından tanınmada yatıyor.

Köylerin Açılması

Marcel Bazin

50'li yıllarda başlayan köyden kente göç, asırlardır varolan eski bir dengeyi altüst eder: Neredeyse başlangıçtan bu yana Türkler kendilerini köylü olarak tanımladılar: Kent ve köy arasındaki sosyo-ekonomik farklılaşma etnik farklılaşmayla ikiye katlanıyordu.

Orta Asya bozkırlarından başlayarak, Yakındoğu üzerinden at üstünde dalga dalga yayılan göçebeler, Batılıların Türkiye'ye ilişkin izlenimlerinde ve yine Türklerin kendi genel bilinçaltında çok güçlü bir imge olarak kaldıysa da, bu uzak geçmişin akıncıları ya da Ortaçağ boyunca Türkleşmiş Anadolu halklarının torunları olan Türklerin yurttan eve geçmesinin ardından epey zaman geçmiş ve artık tam anlamıyla köylü olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kukla tiyatrosundaki tiplemelerde dahi, Türk köylüsü gönüllü olarak kent etkinliklerinin ve özellikle ticaretin yarı tekelini elinde bulunduran gayrı Müslim azınlıkların (Rum, Ermeni, Musevi, Levanter) karşısına konurdu. O dönemde kent ve köy arasındaki sosyo-ekonomik farklılaşma etnik bir farklılaşma ile ikiye katlanırdı.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra kentler Türkleştirildiyse de kırsal kesim içine kapanık, rahatsızlık ve fakirlik içinde kapalı bir dünya oluşturmaya devam ediyordu. 1949'da bir

köy öğretmeni olan Mahmut Makal'ın "Bizim Köy"[1] adlı yazısının yayınlanması kentlilere, onların hemen yakınlarında bulunan, geleneklerinin değişmez ritmiyle yaşayan köylülerin zor şartlarını göstererek büyük bir yankı uyandırdı. Ancak hemen hemen aynı zamanda 50'lerin başından itibaren köy dünyası ilk traktörlerin gelişiyle ve kentlere gidişin hızlanmasıyla dışa açılmaya başladı.

Böylece, kırk yıldan fazla süren köyden kente göç çıkış noktalarını da geliş noktaları kadar derinden değiştirerek kent ve köy arasındaki geleneksel dengeyi bozdu. Yeni kentlilerin akını, aslında tüm ülkede gittikçe daha iyi hiyerarşileşmiş kentli bir iletişim ağının ilmiklerine sıkışan kentin nüfusunu şişirdi.[2] 1985'ten bu yana kentlerin nüfusu köylerinkini geçiyor. Ancak özellikle iki dünyayı birbirinden ayıran uçurum, bölge bölge köylüleşen kentler ve kentsel özellikleriyle kente yakın köyler arasında iyice yok oldu.

1950'ye doğru köy, kentlerden farklı bir zaman boyutunda yaşıyor gibi görünüyordu. Erkekler ve kadınlar, verimsiz bir topraktan az da olsa ürün alabilmek için, her gün aynı hareketleri yineleyip durur: Erkekler, taşlı arabaların içinde, bir çift öküzün, ya da daha yoksullarsa bir eşeğin çektiği karasabanı yönetir, dalgalı buğday örtüsü üzerinde iki büklüm orak biçer, harman yerinde, altı çakmaktaşlarıyla donatılmış kalın tahtadan oluşan harman makinesini, Romalıların tribulumundan[3] beri değişmemiş olan döveni, yorulmak nedir bilmeden döndürür; sonra sıra, ürünü kağnıya yüklemeye ve değirmene götürmeye gelir. Bir ergen ya da daha büyük bir delikanlı, karabaşın, kurtlardan korunmak için çivilerle donatılmış tasması olan iri çoban köpeğinin de yardımıyla koyunları beklemeye gider.

Evde kışları karanlık ve isli bir odada yazları genellikle di-

---

1 Mahmut Makal'ın *Hayal ve Gerçek, Memleketin Sahipleri, Kuru Sevda* adlı eserleri Güzin Dino tarafından Fransızca'ya uyarlanmıştır ve ünlü Terre Humaine kolleksiyonundan çıkmıştır. İlk basım 1963, ikinci basım 1978

2 Marcel Bazin, "Le reseau urbain de la Turquie", *Travaux de l'institut de Géeographie de Reims*, no 65-66, 1986, sy. 89-113

3 Varron'un *De Re rustica*'da yazdığı gibi

şarıda kadınlar bir sacın üzerinde pişirdikleri yufkayı açarak ekmek hazırlamaya koyulurlar; tereyağı, bulgur hazırlamak gibi mutfakla ilgili işler kadınlara aittir. Küçük çocukların bakımını, büyük kızlarıyla paylaşırlar ve onlara iğ ya da çıkrıkta yün eğirmeyi, bir dokuma tezgahının önünde, tahtanın üstünde iki büklüm olmuş halde kumaş ve kilim[4] dokumayı öğretirler.

Otuz Beş Bin Köy

Tüm bu etkinlikler temel fiziksel ve toplumsal birim olan köy çevresinde gerçekleşir. "Köylü" zaten Türkçe'de köyde yaşayan anlamına geliyor. Çünkü, kimsenin aklına "köylü" denince köyden başka bir yerde yaşayabilecek birisi gelmiyor. Gerçekte konutların toplu halde bulunması kuraldır, birbirinden uzak büyük çiftlikler ise bir istisna; en azından Anadolu'da böyle. Çünkü bu çiftlikler büyük ölçüde Balkan Osmanlıları sahipliğinde kurulmuşlardır. Evler, camilerin sivri minareleri altında az çok sıkışık biçimde sıralanır.

Mimari birim olan köy, özellikle toplumsal ve ekonomik bir küçük evrendir. Köy toplumu eşitlikçi değildir, birkaç birey ve aile grubunun egemenliğindedir. Anadolu özellikle Ortadoğu' daki komşularıyla kıyaslandığında, temelde küçük iyilikleri olan bir gölge gibi görünse de, köy topraklarının büyük kısmı, belli başlı birkaç toprak sahibine, ağalara aittir. Diğer tüm küçük toprak sahipleri, ortakçılar, rençberler ya da "ağır işçiler" bunların etrafında dolanır. Köyün bir başka ileri geleni hoca ya da şeyhtir. (Kendisi de köylü olan din adamı) Atatürkçü Cumhuriyet köye üçüncü bir kilit kişiyi getirir, bu kişi köy öğretmenidir. Ancak köyün dışından gelen bu davetsiz konuk çoğu zaman yerel toplumun dışında kalır.

Köy ayrıca, bir kısırdöngü içinde yaşayan ekonomik bir birimdir. Tarla işlerini düzene koyan pek çok kural vardır: Mal sahibinin bir tek büyük parselinin üzerinde, sırayla buğday, baklagiller ekimini ve nadası uygulayarak imeceyle almaşık ekim yapılır. Her birinin hizmetinde olan bir ya da birçok ço-

4 İlmiklere düğüm atılarak dokunan halıdan farklı olarak yatay dokunan bir yer örtüsü

ban, sürüleri ekili topraklardan uzağa götürür. Eğer sulama yapılıyorsa, herkesin sırayla suyu kullanma hakkı vardır. Bu hak, topluluğun aylığa bağladığı bir çiftçi tarafından denetlenir. Hasatın büyük bir bölümü köyde tüketilir. Yalnız sadece artakalan sınırlı miktarda ürün kentin yolunu tutar. Buna karşılık dışarıdan az ürün gelir; küçük bir bakkal, çay, şeker, sigara, kibrit, sabun ve birkaç parça kumaş satar.

Bu pek donuk tablo daha çok İç Anadolu'da Mahmut Makal'ın kitaplarında betimlemiş olduğu Anadolu'da geçerlidir. Çiğ kiremit rengindeki damlarıyla teraslı evler, tekdüzeliği ve bu yerleşim yerlerinin verdiği alçakgönüllülük izlenimini daha da belirginleştirerek, hemen koyu gri yamaçlardan ayrılır. Aslına bakılırsa denebilir ki, Trakya'dan Doğu Anadolu'ya ya da Karadeniz kıyılarından Akdeniz kıyılarına bu ne çeşitlilik! Türkiye'nin kırsal dokusunu oluşturan aşağı yukarı otuz beş bin köy, birbirinden çok farklı bölgeler arasında yayılıyor.

Türk gençlerine okul kitaplarıyla özenle öğretilen yedi "coğrafi bölge", hem doğal çevreleri ve ekonomik konumlarıyla hem de toplumsal özellikleriyle birbirinden ayrılıyor.

Ülkenin tümüne bakıldığında, yeşil kıyı bölgeleriyle daha sert iklime sahip iç bölgelerin çok farklı olduğu görülür. Gemiyle İstanbul'dan Trabzon'a giden yolcu, kendisine hareket ediyor gibi gelen *Auge* ve birden denize gömülen *Jura* bölgelerinin karışımı bir manzarayla karşılaşır hayretle. Burada köyler, koruluk ortasındaki bayırlar üstünde dağınık köycükler halinde sıralanmıştır. Daha yakından, mısır tarlaları, fındık ağaçları ya da çay ekim alanları arasından çıkan kirişli yüksek evler ayrıntılı biçimde görülür. Yukarıda tümüyle ahşap dağ evleri, Fransa Alplerinde *Savoic* bölgesini anımsatır. Kuzeydoğu Anadolu kendinizi dört ya da altı ay kar altında kalan, bu süre boyunca köylülerin sığır gübresi ve küçük saman parçalarıyla yaptıkları evlerin yanına piramit halinde üst üste yığdıkları tezekleri koydukları köylerin bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek bozkırlarında bulmanız için Doğu Pontus hattını geçmemiz yeterli.

Daha güneydoğuda Doğu Torosların Kürt köyleri ve Suriye sınırına yakın yaylalar karasal ortama yarı feodal bir siste-

min sertliğini ekliyor. Halkın bir kısmı Arapça konuşuyor. Havan topu mermisi şeklinde fırınlanmamış tuğlaların küp topluluğundan oluşan Harran'ın evleri, bize Halep civarını anımsatır. Akdeniz ve Ege kıyılarındaki ovalar ve vadiler türlü ekinlerle, hiçbir zaman eksik olmayan buğdayın yanında zeytin ağaçları, üzüm bağları, incir ağaçları, turunçgiller, tütün ve sebzelerle dolup taşar. Yuvarlak kiremitlerle örtülmüş iki ya da dört sağrılı çatılarıyla, beyazlığıyla dikkat çeken sıvalarıyla taştan evler belli bir gelişmişliğin habercisidir.

Göreli Bir Soyutlanma

Kırsal bölgelerin çeşitliliği incelendiğinde şurada burada kendini gösteren ufak tefek farklılıklar, 50'li yıllarda başlayan köyden kente toplu göçün hemen öncesinde soyutlanmışlık içinde yaşayan köy tablosunun ne kadar karikatürize edilmeye uygun olabildiğini gösteriyor. Çünkü şu ya da bu bölgeye ait özel tarım ürünlerinin çoğu, dünya çapında ya da en azından ulusal pazarda bir talebi karşılamak üzere dışarıdan getiriliyordu.

İki ticari kültür nesli, köylerin açılma sürecinin, birbirini izleyen iki evresine karşılık gelir. İlki 19. yy'ın ikinci yarısına rastlar: Çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisine egemen olan Avrupalı şirketler, belirli bir ihracaat kültürünü geliştirmeyi tercih ettiler. Ege tarafının cömert güneşi, kolay taşınabilir ve dayanıklı kuru meyveleri, kuru incir, kuru kayısı ve özellikle smyrne üzümleri de denen ünlü çekirdeksiz sultanileri üretmeye izin veriyordu. Bu sonuncuya verilen smyrne (İzmir) adı, Ege bölgesinin büyük vadilerinin ürünlerini taşıyan demiryollarının döşeli olduğu Ege limanının oynadığı rolü çok iyi anlatır. Karadeniz kıyısında, yaz yağmurları kuru meyve üretmeye izin vermediğinden, yerli bir yemişe, kabuklu halde nakledilmesi kolay olan fındığa dönülmüş, ve kıyı kesiminin doğuda kalan üçte birlik kısmı yirmi otuz yıl için-

5 Xavier de Planhol'un *"A travers les chaînes Pontiques;* Plantations côtières et vie montagnarde" makalesinde dediği gibi, *Bulletin de l'Association des géographes français*, no 311-312, 1963, sy. 2-12

de gerçek bir "fındık kıyısı" haline gelmiştir.[5]

Akdeniz bölgesi ile Güneydoğu platoları arasında ara bölgede, Gaziantep dolaylarında bir başka kabuklu yemiş Antep fıstığı adı verilen bir fıstık yetiştirilir. Bu arada Çukurova, Adana'nın ilk fabrikalarını besleyen pamuk tarlalarıyla örtülmeye başlar. İki savaş arasında Atatürkçü Cumhuriyet pamuk ekimini yaygınlaştırmaya çalışmış, bu kez daha çok iç pazara yönelik yeni ürünler geliştirmişti: Ege vadilerinde ve Karadeniz'de Bafra ve Çarşamba ovalarında tütün, Rize çevresinde Pontus kıyısının doğu ucunda çay, İç Anadolu'nun yüksek ovalarında ise şeker pancarı.

Birçok kırsal bölge, ürünlerini uzak pazarlara satmaya sanıldığından daha çabuk başladıysa da, bazıları işgücü ihracını da alışkanlık edindi. İlk çıkış bölgeleri, yerel kaynaklar ile nüfus yoğunluğu arasındaki uyuşmazlığın erkenden kendini gösterdiği dağlık bölgeler oldu.[6] Orta ve Doğu Toroslar'da yaşayanlar özellikle Çukurova'ya yönelirken, Pontus zincirinin sakinleriyse, tüm kentlerin en büyüğü olan, zorunlu olarak tüm yollar gibi, Kuzey Anadolu fayı boyunca sıralanmış bir dizi iç çöküntüyü izleyen geleneksel ticaret kervan ve denizyolunun da vardığı kentin, İstanbul'un, yolunu tutturur.

Her küçük bölgenin kendine özgü özellikleri vardı. Boğaz'ın metropolisinde Bolu'nun aşçıları, Safranbolu'nun fırıncıları, Bartın ve İnebolu'nun doğramacıları ya da Trabzon'un kalaycıları yan yana bulunuyordu. Bu göç hareketleri başlangıçta birkaç ay ya da birkaç yıllığına yapılan "mevsimlik" göçlerdi, ancak göç edenlerin bir kısmı Boğaz kıyısına kesin olarak yerleşmişti. Karadenizliler, Karadeniz'in yerlileri, âdetlerini ve tekniklerini, örneğin İstanbul'u bir Anadolu kentinden çok Balkan-Pontus kenti yapan ahşap evleri getirerek, Türkiye'nin dört bir yanından akan göçmen akınından önce İstanbul'un toplumsal yapısının oluşmasında büyük bir rol oynamışlardı.

Birkaç köyle sınırlı kalan bu uzak göçlerden başka, Os-

6 Xavier de Planhol'un "Les migration de travail en Turquie", Revue de Geographie Alpine, 1952, sy. 583-600

manlı İmparatorluğu'nun idari yapılarının eskiliği ve sürekliliği nedeniyle, kentlerin, tüm köyler için yakın bir başvuru noktası olduğunu da belirtmek gerek. Bir kısmı, Selçukluların dağılmasıyla oluşmuş Türk beyliklerine dek uzanan yönetim birimlerinin, vilayetler, sancaklar ve kazaların neredeyse tümü, merkezi iktidarın temsilcisinin oturduğu şehrin adını taşıyordu.

Cumhuriyet rejimi, aynı ilkeye dayanarak, kazalara (bugünkü adıyla ilçe) bölünmüş bir taban düzeyle, eyaletler ya da vilayetler (bugünkü adıyla il) düzeyiyle daha basitleştirilmiş yeni bir bölümleme biçimi getirdi. 1950'ye doğru, il merkezine gitme nedenleri çok az olsa da, vilayete ait olma, herkesin bilincinde demirlemiş durumdaydı, bugün de öyle. Bir Türk size "Malatyalıyım" dediğinde, bu onun ille de o kentte oturduğu anlamına gelmez; ilçelerden birinde, ya da ilçeden bir günlük uzaklıkta, dağların arasında kaybolmuş en uzak köylerden birinde de oturuyor olabilir pekâlâ. Bu kentli "köken etiketi", özellikle, askerlik şubesinin, her bölgeden gelen kura erinin yan yana bulunduğu, ülkenin diğer ucundaki bir kent kışlasına çağırdığı acemi erler tarafından kullanılıyordu. Askerlik hizmetinin, aynı birleştirme ve karşılıklı tanıtma rolünü III. Cumhuriyet dönemi Fransa'sında da oynadığını söyleyebiliriz.

50'li yılların eşiğinde kent, köylüler için bilinmeyen bir dünya değildir. Köylüler, ürettiklerinin bir kısmını satmak için, çalışmak ya da askerlik görevini yapmak için kente gider, iktidarın temsilcilerini orada bulurlar. Ancak tüm bunlar her bölgeyi, aynı bölgenin her köyünü ve aynı köyün içindeki tüm bireyleri aynı ölçüde ilgilendirmez. Kente gidişler gereksinimlerle sınırlıyken 50'li yıllardan sonraki kente açılma, yerleşme boyutuna taşınır.

Traktör ve Sağlık Ocağı

13 Temmuz 1947'de, İstanbul gazetelerinin birinci sayfasında iki haber yer alır: Marshall planı kapsamında Türkiye'ye Amerikan yardımı getirecek olan iki taraflı anlaşmanın imzalandığı haberi ve aynı yılın mayıs ayından beri "olağan" kentleşme tarafından boş bırakılmış alanlarda mantarlar gibi

biten Anadolu'dan gelen ailelerin bir gecede inşa ettikleri İstanbul gecekondularından birinin fotoğrafı. Böylesine dağınık ve binlerce kişisel kararın toplamından oluşan bir olaya kesin bir tarih vermek pek anlamlı olmasa da, bu son derece sembolik buluşma, Türkiye'de köyden kente göçün başlangıç tarihi olarak alınabilir. Özellikle İstanbul'da yoğunlaşmaları nedeniyle dikkatleri çeken bu ilk göçmen akınları sınırlı kalır ve 1945 ile 1950 nüfus sayımları arasında yıllık ortalama nüfus artış oranı, kentlerde (% 2,25), nüfusun hâlâ dörtte üçüne sahip köylerden (yılda % 2,15) çok az yüksektir.

1950'den sonra ise her şey değişir: Öncelikle, ülkenin genel nüfus artışı hızlanır, 1945 ile 1950 arasında artış oranı %2,17 iken, 1950 ile 1955 arasında % 2,77'e, 1955 ile 1960 arasında ise % 2,85'e ulaşır ve 1975'e dek % 22,5 dolaylarında kalacaktır. Bu, doğum oranı yüksek kalırken, ölüm oranını hissedilebilir ölçüde düşüren büyük sağlık kampanyalarının sonucu, "sağlık ocağının etkisi"dir (aşı, kıyı ovalarında görülen sıtmanın kökünü kazıma, hijyenin gelişmesi). Diğer yandan, köylerden taşan kesim, artış oranlarındaki ani aykırılığın da gösterdiği gibi kentlere akar: Köylerde artış oranı hafifçe düşerken (1950-1955 ve 1960-1965'te yılda % 1,7 ile 1955-1960'ta % 1,9 arası), kentlerde bu oran 1950 ve 1955 arasında yılda % 5,5'e fırlamış ve daha sonra 1955-1960'ta % 4,9'a, 1960-1965'te ise % 3,9'a düşmüştür, bunlar yine de yüksek değerler. Peki Türk köylülerini şehirlere böylesine koşturan şey nedir?

Amerika'dan gelen dış yardım, göç zincirinin her iki ucunda önemli bir rol oynar: Çıkış noktasında, makineleşme yoluyla tarımın modernleşmesine yardım edecek, varış noktasında ise, sanayi ve kent şantiyelerini arttıracaktır. Başlangıçta makineleşme, neredeyse yalnızca traktörün (bu sözcük "taraktör", hatta kimi zaman "direktör" halini bile almıştır!), tutkuları alevlendirecek ve köy toplumunun evrimini hızlandıracak büyülü aracın gelişine dayanır. Traktör, sabanı ve tapanı çekmesi, ürünleri, çeşitli yiyecekleri, hatta insanları taşıması için koşulan öküzlerin yerini alır. Saygınlık kaynağı olarak, gururla gösterilecek ve onunla caka satılacaktır, düğünlerde üs-

tü çiçeklerle süslenecek ya da boyanacaktır. Gelişi gerçekte çok yavaş olur, satın almalar başlangıçta birbirinden çok farklı üç bölgede yoğunlaşır: İstanbul'un yanı başında Trakya'da, ki burası bizim Valois ya da Beauce bölgesi tarımımıza çok benzer, geniş çaplı buğday, şekerpancarı ve ayçiçeği tarımını kolaylaştırır; Ankara ile Konya arasında, İç Anadolu bozkırlarında ise traktör, daha çok Amerika'nın Wheat Belt ya da Batı Sibirya modeline benzer biçimde, otlaklar zararına, yaygın tarıma elverişli geniş buğday tarlaları açmaya izin verir; son olarak, Çukurova'da traktör ve sulamanın birleşmesi burayı ülkenin pamuk yetiştiren ilk tarım bölgesi yapacaktır.

Kendisi de Çukurovalı olan yazar Yaşar Kemal, 1955'te, çok renkli[7] bir röportajda traktörün gelişinin sonuçlarını aktarır, bu gözlemler, 'traktör ateşi" ile yanan başka bölgelere de genişletilebilir: Ekilebilir alanlar, sadece en zengin olanların, şu ünlü traktörün parasını ödeyebilmiş olan ve onu diğerlerine kiralayanların yararına genişler; hepsinin de değil üstelik, çünkü bazıları, usta satıcılar tarafından toplumsal sınıflarının traktör edinmeyi gerektirdiğine inandırıldıktan sonra korkunç düş kırıklığıyla tanışır, şimdiden iki traktöre sahip bu talihli köylüye tanık olan Yaşar Kemal, oğlu kırmızı bir traktör istedi diye bir üçüncünün pazarlığına girmiş olduğunu görür!

Traktörlerin sayısı, önce yavaş yavaş artar, 1955'te, tüm Türkiye'de 40.000 iken 1970'te 105.000'e ulaşır, 70'li yıllarda, ulusal sanayi talepleri karşılayabilecek duruma geldiğinde ise daha hızlı artar.

1974'ten sonra 200.000, 1979'da 402.000, 1989'da ise 672 000'e çıkar. Traktörün kullanımı, her yerde, köy topluluğuna, ondan etkili biçimde yararlanabilecek kadar geniş toprakları olmayan yoksul köylülerin yükünden kurtarmaya yönelir.

Ancak bu gidişler, kentte geçici de olsa gerçek iş olanakları olduğu için olası olmuştur. Amerikan yardımı, askerî

7 Münevver Andaç tarafından yapılan fransızca çevirisi, "Dans les feux de la Tchoukourova" ("Çukurova Yana Yana), Les Temps Modernes dergisinin "Turquie, du réformisme autoritaire au libéralisme musclé" başlıklı 456-457 sayılarında yayınlandı, Temmuz-Ağustos 1984, sy. 197-224.

ve stratejik görünümleri yanında, her alandaki yatırımları güçlendirmiştir, özellikle de, Vehbi Koç ve Sakip Sabancı örneğindeki gibi, yavaş yavaş gerçek birer imparatorluğa dönüşen özel Türk sektörleri canlandırdı.

Pek çok sanayi kuruluşunun artış hızı, her şeye rağmen yetersizdi, öyle ki imalat sanayilerinde çalışan etkin nüfusun oranı çok yavaş artıyordu, ülkenin şimdiden sanayileşmiş Batı kentlerinde bu oran çok daha fazlaydı, bu da bölgeler arasındaki dengesizliği arttırıyordu.

Ancak üçüncü zaman, bayraklarını gururla diken büyük bankalardan düşük istihdamı (işsizliği) gizleyen küçük sokak ticaretlerinden devlet yönetimine yakınlık hizmetleri bakımından zenginleşiyordu. Büroların alaturka ("Türk tarzında" çalışma biçimi, handaki dükkan sahiplerine çay yapmak için her zaman hazır küçümsenemez nicelikte kapıcı ve odacıların çalıştırılmasını gerektiriyordu bu tür işler köyden yeni gelenleri kendine çekiyordu.

Şehirli Kuzenler

Yeni gelen için hiçbir şey kolay değildir: Öncelikle hem başını sokacağı bir yer hem de bir iş bulmak zorundadır. Öte yanda kente onunla aynı zamanda gelmiş onlarca, hatta büyük kentlerde yüzlerce kişi vardır. Şu halde, soyutlanmayı önlemeye çalışacaktır, başlangıçta birkaç cesur öncü, kentin düşmanca çevresi içinde serüvene atılmak zorunda kalmış olsa bile! Tercihen, önce aynı köyden ya da en azından aynı kazadan gelen akrabalarının ya da "memleketlilerinin (hemşeri, bu terimin tam karşılığı) bulunduğu yere gidecektir, çünkü buraya gelmesinde öncelikle köye gelen haberler etkili olmuştur ve bu kişiler, yaptıkları köy ziyaretleri sırasında kentin debdebesini anlatmayı bilmiştir, yeni gelen de onlara güvenebileceğini bilir.

İlk zamanlar onların evinde kalacaktır, gecekondu tekniğine göre yeni bir konut yapmak için gereken küçük bir toprak parçası edininceye dek: Toprağın üstüne bir kaide oturtulduğu sırada, malzemeler komşuların evine yığılır, sonra bir akşam, çok sayıda grup hızla duvarları ve iskeleyi diker ve be-

lediye yetkililerini bir oldu bitti karşısında bırakıverirler. Gecekondu için kullandığımız Fransızca bidonville terimi, bu anlamda pek uygun düşmez, çünkü söz konusu olan, kente özgü yol bakımı ve ağlardan yoksun kırsal yerleşim bölgesi modeline göre yapılmış sert bir yerleşim bölgesi, Alman coğrafyacı Volker Höhfeld'in deyimiyle "Türk kentlerinin yanına kurulmuş köyler"dir.[8]

Yeni gelen, bir ev kurmaya hazırlanırken eğer ortaya çıkan bir fırsatı değerlendirmesi için akraba ya da bir yandan da iş piyasasını dolaşır. Bu durumda en iyisi, kendisi de aynı "memleket"ten olan bir işveren bulmaktır, çünkü ona daha kolay güvenebilir. Belki de bunda yanılır, çünkü yeni kentlinin saflığından yararlanmaya çalışan dolandırıcılar hiç eksik olmaz. Kendisini karşılayan konut, şu halde bir koruma, hatta güven sağlama rolü de oynayacaktır. Bu dayanışma ağları kadınlar için daha da önemlidir, yoksa bu büyük kentin adsızlığında, köyde çevrelerini saran "toplumsal koza"nın tam tersi bir yalnızlığın acısını çekebilirler.

Sanayi Avrupa'sının Aracıları

Türkiye'de kentlerin soğurma gücü sınırlı görülebilir, ancak 60'lı yıllarda Türklere bir başka iş piyasası açıldı: Batı Avrupa iş piyasası. Sanayisi ilerlemiş, ama artık soluğu kesilmiş bir nüfusun içinde gerekli işgücü kaynaklarını bulmakta zorlanan bir Batı Avrupa. Fransa ve İngiltere eski sömürgelerine yönelirken, Federal Almanya Cumhuriyeti işçilerini, Yugoslavya ve Yunanistan'dan sonra hızla Türkiye'den alarak, yeni bir "Drang nach Osten" biçiminde güneydoğuya yöneldi. Bu dışgöç, işgücü kaynaklarını, dışarıdan gelecek dövizlere çevirmeyi arzulayan devlet tarafından düzenlendi. İş ve İşçi Bulma Kurumu ya da İİBK, uzun bekleme listeleri üzerinde kayıtlı adaylar arasından seçim yaptı. İlk göçmenler, Türkiye'nin Batısındaki kentleşmiş ve sanayileşmiş bölgelerden çıktı, buradaki kentler zaten çoğu zaman köy ve Batı Avrupa'nın büyük kent-

8 Volker Höhfeld, "Gecekondus. Dörfer am Rander Türkischer Städte?", *Geographische Rundschau*, 36/9, 1984, sy. 444-450

leri arasında bir ara istasyon rolü oynamıştı.

Daha sonra bu alanlar, tüm ülkeye genişletildi, öyle ki Türk işçilerini kabul etme konusunda Almanya'yı -çok uzaktan- izleyen ülkeler, Fransa ve Belçika, İsviçre ve Avusturya, İsveç ve Hollanda, işçilerin bir kısmını doğrudan en ücra köylerden aldı (Karadeniz bölgesi, Doğu Anadolu, Güneydoğu kürtleri). Şu durumda, ülkeden tam bir kopuş, tam bir gurbetçilik söz konusuydu, ancak Yılmaz Güney'in filmi Sürü, uzak dağlarından kopup gelmiş göçebe Kurt için, Ankara'nın, Frankfurt ya da Strasburg kadar yabancı bir dünya olduğunu çok güzel açıklar. Aynı zincirleme göç süreci, bu ani yurt değiştirmenin etkilerini hafifletmek, ve Türk diasporası içinde bölgeler ve soy grupları halinde yoğunlaşmalar yaratmak üzere iki durumda etkili oldu.

Türk işçilerinin Batı Avrupa'ya resmi göçü, 1974'te sınırların kapanması ile son buldu, ancak yurt dışındaki Türk nüfusu, ailelerin yeniden birleşmesi nedeniyle sonra da hızla çoğaldı, diğer yanda ileride iyi bir duruma kavuşacağını uman sığınmacı konumundaki kaçakların ya da adayların sürekli akını, yetişkin erkeklerin sayısını arttırmaya devam etti. Batı Avrupa'ya, yeni göç ülkeleri de katıldı, petrol üreticisi Arap ülkeleri (Libya, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri), sonra da dünyanın diğer ucunda bulunan Avustralya maden ocağı şantiyeleri[9]

"Almanya Beyleri"

İlk zamanlarda, Almanya'ya gitmek üzere seçilenler görece az olduğundan, dışgöç çok önemli bir saygınlık kaynağıydı. İlk dönüş yolculuğu Almanya beyinin, Batının "acı yurdu"ndaki güç yaşam koşullarını utana sıkıla gizlediğini[10] ve köyün ortasında, gösteriş olsun diye, pek çok elektrikli ev aletleri ya da görsel işitsel aletlerle donatılmış yepyeni bir ev yap-

9 Bu göç olayı üzerine Stéphane de Tapia'nın makalesi "Le champ migratoire turc: Evolution et mutation 1974-1992" *Peuples Mediterrannéens* no 60, " Turquie. L'ère post-Kémaliste", Temmuz-Eylül, 1992, sy. 135-152

10 Günter Wallraff, *Ganz unten*, Cologne Köln Verlag Kiepenheuer & Witsch, 1985 ve Fransızca *Tête de Turc*, Paris, La Découverte, 1986, sy.309

tığını gördü... elektriğin olmayışı bunları kullanmaya izin vermiyor olsa da, bunun ne önemi vardı! Akrabalarına dağıtmak üzere yanında hediye getirmek de boynunun borcuydu. Ancak ilerideki yaşamını da düşünmesi gerekiyordu ve göç sırasında biriktirdiği büyük meblağların kullanılması değişik tercihlere yol açıyordu. Sürekli bir gelire sahip olma kaygısı çoğu zaman, köylüleri yakın şehre götürmek için bir minibüs satın almaya ya da kentle ilişkili bir mağaza ya da taşınmaz mülk edinmeye varıyordu.

Doğrudan üretime yönelik yatırımlar daha enderdi: Devlet, çok sayıda kooperatif şirketin ya da karma ekonominin kurulmasını sağlayarak, göçmenlerin tasarrufunu kuşkusuz sanayinin geliştirilmesine yöneltmeye çalıştı ama sonuçlar genellikle düş kırıklığı yarattı. Sanayide istihdam hacminin şiddetli artışı, İç Anadolu'da Yozgat gibi alt bölgeden gelen illerde gözlemlendi. Ekilebilir araziler satın alma gibi tarıma ilişkin yatırımlar ise, pek yüksek oranlara ulaşamadı. Gelecekten en fazla kaygı duyan bireyler, köyde olduğu kadar olasılıkla kent çevresinde de toplumsal yükselişlerinin güvencesi olan çocuklarının öğrenimi için yeterli miktarda para ayırmayı tercih etti... Batı Avrupa'ya da Körfez'deki sanayi işi, şu halde çoğu zaman, bir ya da birbirini izleyen iki kuşak arasında, köyde toprağın işlenmesi ile kentte bir üçüncü zaman etkinliği arasındaki ara evreyi -uzun bir kıvrım oluşturan!- temsil eder.

Doğrudan ya da Batı Avrupa üzerinden, köyden kente kırk yıldır süren göçün sonucu, öncelikle kentler ve köyler arasındaki sayıca ilişkinin tersine çevrilmesi oldu.

1950'den 1980'e, köyde yaşayan mevcut insan sayısı, kentlilerle aynı anda, ancak çok daha yavaş biçimde artmaya devam etti, yıllık artış oranı, kentlerde %3 ile %5,5 iken, köylerde bu oran %1,2 ile %1,9 arasındaydı. Şu halde köylerin göreli payı, genel olarak azalmıştı, 1950'de toplam nüfusun % 75'ini oluştururken, 1980 yılında olduğu kadar kalabalık olmamıştı, çünkü o sırada kırsal nüfusun kesin sayısı 25 milyona ulaşmıştı, kentlerde ise bu sayı 19,6 milyondu.

1980-1990 yılları, kesin bir değişime tanık oldu: Kırsal nüfus tüm yurtta azaldı, 1985'te 23,8 milyon iken, 1990'da

23,1 milyona düştü, kent nüfusu ise 33,3 milyona ulaştı. O ana dek sadece kuzeyde ve doğuda birkaç kazaya bağlı köylerin nüfusunda bir azalma görüldüğü halde, 1985 ve 1990 arasında ilçe, dahası iki yüz kasaba statüsüyle resmileşmiş, kent sınıfına katılmayla yapay biçimde abartılmış olsa da, kırsal nüfusta gerileme, bundan böyle kazaların büyük bir bölümünü etkiler.

1990 yılında %59'luk bir nüfus oranıyla kentler tartışmasız galip gelir, ama hangi kentler? "Kentsel makrosefali"ye uğramış, köyden göçen herkesin belli başlı bir ya da iki kente koştuğu pek çok üçüncü dünya ülkesinden farklı olarak Türkiye, tüm kentlerinin nüfusunun arttığını ve çok hiyerarşileşmiş bir kent ağının yavaş yavaş farklılaştığını gördü.

Kentsel dokunun taban düzeyi, valilik ya da il merkezidir, köylüler uzun yıllardan beri kendilerini buraya bağlı hisseder, burası, daha uzaklara gitmek için zorunlu geçiş noktasıdır bir anlamda. Bu aracı kentler her yerde bulunur, sıkı örülmüş bir otobüs-minibüs ağıyla çevre köylere bağlanır ve onlara eksiksiz bir yönetim, sağlık, eğitim hizmeti ve daha şimdiden çok iyi donatılmış bir ticaret merkezi sunar.

Her üç ya da dört il grubuna, şehirlerarası otobüslerle bir günde varılabilen -bu bugün Türkiye'de en anlamlı uzaklık birimidir- üst düzey ticaret ve hizmetler sunan -ülkenin idari bölünmesi, 50'li yılların Fransa'sında olduğu gibi bölgesel aşama içermediğinden, hepsinin ille de aynı yerde olması gerekmeyen birçok bölgesel yönetim merkezi; bölgesel bir sağlık merkezi ve bir üniversite; çok geniş ve çok farklılaşmış, geleneksel kapalı çarşıyı büyük ölçüde aşan bir ticaret merkezidaha kalabalık bir yerleşim yeri egemendir.

Her coğrafi bölge, bu türden üç ya da dört merkez içerir, örneğin İç Anadolu'da, Ankara'nın çevresinde bir çember yayı biçiminde yerleşen, Selçuklu döneminin görkemli mimarisinin zengin kalıtını koruyan üç tarihi kent, Sivas, Kayseri ve Konya ile modern çağın gelişmiş sanayi kenti olan Eskişehir. Aynı biçimde, Karadeniz kıyısının batı, orta ve doğu bölümleri üzerinde etkili olan Zonguldak, Samsun ve Trabzon, dağlık Kuzeydoğu üzerinde ışıyan Malatya, Elazığ, Erzurum, Van, ve

Güneydoğu'da Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa.

Ülkenin, daha kentleşmiş ve sanayileşmiş olan batısında, sanayileşmeleri Osmanlı İmparatorluğu'na dek uzanan üç büyük kent, geniş alanlara egemen olan gerçek bölgesel metropoller gibi görünür: Osmanlıların eski başkenti ve Lyon gibi geçmişin, çeşitli nitelikte ipekli kumaş üreten büyük sanayi merkezi olmasının yanı sıra bir kaplıca kenti olan Bursa, Marmara denizinin güney kıyısına egemendir. Çukurova'nın ortasında pamuk üreten hünerli kent Adana, tüm Akdeniz bölgesinde gelişimi canlandırır. Ve son olarak, ülkenin ikinci liman kenti ve ikinci sanayi ve ticaret merkezi İzmir, tüm Ege'nin tartışılmaz metropolüdür.

Köylüleri en çok çeken iki kent her şeye rağmen ilk ikisidir, ülkenin yönetimini adeta aralarında paylaşan iki kent, eski başkent İstanbul ile yeni başkent Ankara. Ankara, temel politik işlevleri ve bunun doğal sonuçlarını ordunun, ulusal işletmelerin ve "genel kültür sektörü"nün yönetimini tekeline almıştır, ancak İzmir körfezinin eklentisiyle hem ilk liman, ilk ticaret merkezi, imalat sanayisinin çeyreğine sahip ilk sanayi merkezi, hem de özel sektörün toplumsal merkezlerinin çoğunun merkezi, ülkenin entelektüel metropolü olan İstanbul, ekonomik başkent kalır.

Uzun süre kuşkusuz çok daha aşağıda olan genç rakibinden daha yavaş geliştikten sonra İstanbul, sonunda 80'li yıllarda eski saygınlığını yeniden kazandı. Buna saygınlık denilebilirse tabii, çünkü aşırı genişlemesi, Marmara kıyısı boyunca, batıdan doğuya 60 km, Boğaziçi ekseninde, Karadeniz dolaylarına dek güneyden kuzeye 25 km üzerine yayılması, ekolojik, toplumsal ve politik açıdan içinden çıkılmaz sorunlara yol açmadan olmadı! Ankara, her ülkeden gelen sivil ve askeri görevlileri saymazsak, yeni sakinlerini tercihen kendi çevresindeki İç Anadolu köylerinden aldığı halde İstanbul, her ilin nüfus rezervinden payını aldı ve her ailenin başvurduğu bir evrenin parçası oldu: İstanbul'da, şehirden haber getiren, köyün sınırında birden ortaya çıkıverecek bir akrabası ya da bir "hemşeri"si olmayan kim var?

Ancak köylüleri bu kentlerden ayıran fark yumuşamış gi-

bi görünse de, bunun tek nedeni ulaşım araçlarının gelişmesi değil midir? Bir diğer nedeni de köylü nüfusun bu akınının kentleri, hatta en büyüklerini bile, daha kırsal ve köylülere daha az yabancılaştırmış olması değil midir? Klasik kentleşmenin terk ettiği tüm alanlara serilen gecekondu örtüsü, bildik bir yaşam çerçevesi sunar: Her birinin kendine ait bir parça toprağı, evinin dibinde birkaç hayvanı varsa ve kendini, köye oranla daha da geniş bir dayanışma ağı içinde hissediyorsa, yapıların düzensizliğinin ve şimdiye kadar zaten bilmedikleri konfor öğelerinin yokluğunun ne önemi var!

Köylerin Yeni Yüzü

Gerçekte, kentler ve köyler arasındaki uçurum kapandıysa bu aynı zamanda, kentlerin "köylüleştiği" sırada gitgide şehirleşen köylerde söz konusu olan köklü değişimlerin de sonucudur. Traktör, sadece ayrıcalıklı birkaç bölgenin ya da zenginlerin tekelinde değildir artık, sonunda kesinlikle yararlı bir rol uğruna büyüsünü yitirir. Daha genel bir bakışla davranışlar, bundan böyle ekonomik akılcılığa büyük bir yer verir, köylü, teknik gelişme ve ürünlerin rayici konusunda dikkatli bir çiftçiye dönüşür. Çiftçi Pancar dergisini ("Pancar", pancar üreticileri tarafından yayınlanan, ancak herkesin anlayabileceği basit bir düzeyde kaleme alınmış dergi) okuyarak çiftçi hangi tohumların tercih edildiğini ya da çatısının üstüne güneş ısısıyla su ısıtan bir aygıtı nasıl yerleştireceğini öğrenir. Hayvancılıkla geçinen pek çok göçebe aile grubu da ihracat için çalışan küçük ve orta işletmelere dönüşmüştür.[11]

Gecenin içinde dans eden binlerce ışık, elektriğin... ve onunla birlikte eski gece sohbetlerini hızla unutturan televizyonun aşağı yukarı her yere ulaşmış olduğunu düşündürür. Domino ya da okey[12] taşlarının şıkırdadığı dumanlı kahvelerin bir köşesine konmuş küçük ekran televizyonu toplu halde izleme dönemi geçti artık, hele Almanya'dan gelen kuzen bir paket video kaseti de getirmişse!

---

11 Bkz. Marcel Bazin, "Le nomadisme yörük aujord'hui: les Sarikeçili du Taurus central", ("Bugünün Göçebe Yörükleri: Orta Toroslar'ın Sarıkeçilileri"), *Production Pastorale et Société*, no. 20, 1988, sy. 11-29.

Dahası şehir, kent hiyerarşisinin ilk basamağını oluşturan kasabaların çoğalmasıyla birlikte köye yakınlaşmaya başlar. Büyük merkezi köyler, bir belediyeye sahip olmadan önce, tarım hizmetleri bürolarına, haftalık çarşıya, birtakım sürekli ticarete, bir ortaokula ve bir sağlık ocağına sahip olmaya başlar. Yeni belediye başkanı girgin olduğunda, küçük bir sanayi işletmesi ya da bir lisenin açılmasını ve hemen ardından kasabanın kaymakamlık statüsüne yükselmesini sağlayabilir. Devletin güçlü temsilcisi kişiliğinde bir rakibin ortaya çıkması pahasına da olsa!

Kısacası, bugünün Türkiye'sinde, kent-köy arasındaki ayrım, yapıdan çok bir derece farkıdır. Doğduğu köye dönen mühendis, çantasını bırakır ve amcasının domateslerini sulamaya gider, öte yanda köyden yeni gelen küçük dükkan sahibi, geleneksel çörküyü bırakarak hesap makinesi kullanmaya başlar. Her yer, her aile, hatta her birey, böylece aynı karşıt öğeleri, yenilik ve geleneği, doğanın tadı ve teknolojinin çekiciliğini kendine özgü bir dozajda birleştirerek, özgün bir sentez yapar. Kısacası, bir Türk olmak için, bugün her zamankinden çok, hepsi gerekiyor!..

Göçmenler

Riva Kastoryano

Onlara 'gurbetçiler' deniyordu. 'Almancılar' oldular; bugün sayıları üç milyonu aşan 'yabancı ülkedeki Türkler' onlar. Türkiye'de kullanılan terminolojinin evrimi ekonomik, toplumsal ve siyasal konumlarının değiştiğini gören göçmenlerde derin bir gelişimi ifade eder.

Avrupa ülkelerinde oturma süresi, bazılarına toplumsal yükselme ve bu kazanımla birlikte, zaman içinde doğrudan ya da dolaylı siyasal bir güç getirdi. Bu, yerleştikleri yeni ülkelerinde, dinsel ve ulusal çıkarlarını savunmada onlara temsil rolü düştüğü anlamına gelir.

Sürgünlere (gurbetçiler) göre göç, geri dönmek üzere bir gidişti. Avrupa ülkelerindeki varlıkları ancak geçici olabilirdi. Kur farkıyla daha tez para biriktirmek için "gurbetçilik denen zor zanaat"[1]a katlanıyorlardı. Bu, 50'li yıllarda başlayan sanayileşme ve kentleşme olgusuyla, artık daha çok kâr getirmeyen toprağı, hele ailenin büyük oğlu değilse terk etmelerine yol açacaktı. Gecekondu deneyi olmadan kente gireceklerdi. Kısaca, bu onlara modernliğin tek yolu olarak görülen toplumsal devingenliği getirecekti. Bu tutum, toplumsal dönüşüm geçirmekte olan bir ülkede normların içselleştirilmesin-

1 Nazım Hikmet'in şiirine gönderme.

den kaynaklanıyordu. Yeni özlemleri gerçekleştirmek, bulunduğu yerdekinden daha yüksek bir ekonomik ve toplumsal düzeye ulaşmak için gitmek, bir zorunluluk oluyordu.

Kırsaldan toplu göç, ulusal sınırları aşar ve Batıya doğru uzanır. Türkiye 1961'de Almanya ile ikili bir anlaşma imzalar. Ekonomik büyüme, Belçika, Hollanda, İsveç, Avusturya, Fransa ve İsviçre'yi göçmen işgücü için rekabete sokar ve bu ülkeleri 1964 ve 1965'te Türkiye ile anlaşmalar yapmaya götürür.

Uzmanların Türkiye'de yaptıkları çalışmalar, ilk gidenlerin ülkenin gelişmiş bölgelerinden gelen nitelikli iş gücü olduğunu ortaya koydu. Bazı araştırmalar, göçün başlıca nedeni olarak işteki memnuniyetsizliğin altını çizerler.[2] Hareket hızla yayılır ve özellikle Doğu'daki yoksun bölgelerdeki köyler Fransa, Hollanda ve Belçika'ya değilse de Almanya'ya göç nedeniyle boşalmaya başlar.

1973-1974'te sınırların kapatılması Avrupa'daki Türk nüfusunun artmasına yol açtı. İlk göçmen dalgasının gelişinin üzerinden on yıl kadar geçmişti. Dönme niyeti, aileyi ülkede bırakmak için yeterli bir nedendi. Ama göçün durması göçmeni güç durumda bıraktı. Geri dönerse, bir daha gelemeyecekti; bu durumda, en iyisi yakınlarını getirtmekti. Aile kümelenmeleri ve Avrupa'nın hemen her yerinde göçmen sayısının artması bundandır. Bu olgu, medya aracılığı ile Almanya'yı Türklerin hatasına iyice yerleştirdi. Geniş aile üyeleri gitmek için sıralarını beklediler. Bir zaman sonra, Almanya'da ya da başka herhangi bir Avrupa ülkesinde yaşayan ve okula giden çocuklara Türkiye'ye geldiklerinde yaşıtları "Almancı" demeye başlıyordu.

Hareketin genişlemesi Avrupa'daki Türk göçmenlerin niteliklerini değiştirdi: İlk başta kalifiye işçiyken, sonra vasıfsız işçi, işsizken sığınma talebinde bulunan durumuna geldi. Bu değişme, kısmen krizin büyümeyi yavaşlattığı ve işsizlik oranının yasal yollardan iş bulma şansını azalttığı Avrupa ülkelerinin ekonomik durumunun sonucudur. O zaman göçmen modernlik kapısına varmak için yeni yeni yollar dener. Ama bu

---

2 Türk Ekonomistler Birliği, *Yabancı Ülkelerdeki Türk İşçileri ve Sorunları*, Ankara, 1974; A. Gitmez, *Dış Göç Öyküsü*, Ankara, 1981; A. Gitmez, *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler: Beklentiler... Gerçekleşenler*, İstanbul, 1983.

süreç, elbette Türkiye'nin ekonomik toplumsal ve siyasal evriminin bir yansımasıdır da. Gerçekten de ülke, 70'li yıllardan beri devam eden siyasi bunalımları izleyen ekonomik bir kriz geçirmektedir. 1971 ve 1980 hükümet darbeleriyle açığa çıkan siyasi istikrarsızlık, 1980'de % 110'luk enflasyon oranıyla ekonomik durumu ağırlaştırmıştı. 80'ii yılların ilk yarısından bu yana, enflasyon ortalaması yıllık %70'lerde kalır, ama iş bulma olanağı gerilerken, işsizlik oranı daha 1980'de % 10'u aşar ve çalışma yaşı, yani 15-64 yaş arası nüfus artışı %3'ü bulurken[3] istihdamdaki gelişme yavaşlamıştır.

Siyasi istikrarsızlığın ağırlaştırdığı bu kriz, çeşitli bölgelerdeki, ama daha çok doğudaki farklı toplumsal sınıfları etkiledi. 70'li, 80'li ve hatta 90'lı yıllardaki arka arkaya göç dalgalarında etkilerini hissettirdi. Bugün çeşitli Avrupa ülkelerine yerleşmişlerdir ve vasıfsız işçilikten sanayi işçiliğine kadar çeşitli alanlarda çalışmaktadırlar. Hem dönüş istencini, hem yerleşme istencini ifade eden söylemlerin belirsizliğine karşın, varlıkları kalıcı hale gelmiştir. Dönüş, bireysel bir tasarı haline gelir, sadece aileyi ilgilendirir ve göçün başarısına, dolayısıyla ayrıldığındaki beklentilerinin gerçekleşmesine bağlıdır. Beklentileri gerçekleşmezse, başarısızlığı işsizlik, ırkçılık, vb. ile ödünler. Yerleşme üstüne söylem ortak bir istenci yansıtır. Farklı Avrupa ülkelerindeki sürekli varlıkları, global toplumla geçici bir uzlaşmayı içerir. Avrupa devletleri hükümleri koymak ve denetlemek ve benimsetmek isterler; göçmenlerse, kendi dinsel ve ulusal çıkarlarını savunmak isterler. Onlar Türkiye için yeni bir toplumsal ulam -"Dışarıdaki Türkler'- oluştururlar.

70'li yılların ortasından beri, körfez ülkelerine giden 250.000 Türk göçmen de bu ulam içinde yer alır. Bazen Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla, bazen Kuveyt ya da Libya'da inşaat işleri yapan müteahhitlerle birlikte, göçmen adayları, yeni koşullara göre, yeni güzergâhlar izlediler. Neredeyse sadece erkeklerin göç ettiğini gösteren istatistikler, bu ülkelere yapılan göçün "geçici" evreye girdiğini düşündürmektedir.

---

3 Genel nüfus artışı yılda %2.4'tür. *OCDE Ekonomik İncelemeleri*, Mart, 1991

Gelişte: Savunmacı Gelenekçilik.

Almanya'da ve İsviçre'de onlara Gastarbeiterler denildi. Bu terim varlıklarının hukukî olarak geçici olduğunu gösteriyordu. Fransa'da ise, tıpkı aşağı yukarı aynı dönemde gelmiş olan Mağripliler gibi "immigrés" (dışarıdan gelmiş) idiler. "Geçişleri" kadar yerleşmeleri de zihinlerde olduğu gibi politikalarda da belirsizlik taşıyordu. Aslında, savaş sonrası inşaat işlerine bağlı ekonomik büyüme, siyasal kararsızlıklar ve tekniği yakalama, farklı Avrupa ülkelerini ucuz ve sınırsız gibi görünen bir işgücü aramaya itmişti.

Zincirleme göç ve aile kümelenmesi, bazı mahallelerde, zaman zaman siyasetçilerin de teşvik ettiği yoğunlaşmalara yol açtı. Örneğin Almanya'da ailesini bir araya getirme izni almak için uygun bir konut gösterme zorunluluğu göçmeni köken ilişkileri ağına başvurmaya itti. Türkiye'den gelen ailelerin, medyanın ve kamuoyunun "Türk gettoları" olarak gördükleri, çoğunlukla eski RFA'nın büyük kentlerinin mahallelerinde toplanmasının nedenlerinden biri budur. Bunlardan en tanınanı, *Klein İstanbul*, küçük İstanbul adını taktıkları, Türklerin 1989'da yabancı nüfusun % 67.7'sini, genel nüfusun % 16.8'ini temsil ettikleri Berlin'deki Kreutzberg'tir.[4] Aynı şekilde, Fransa'da HLM* (Ucuz Kiralık Konut) idaresinden konut edinmenin zorluğu, aynı bölgeden ya da aynı kentten bireyler (hemşeri) arası ağ sistemini harekete geçirdi.

Ama yoğunlaşma, kendi aralarında olma istencini de açığa vurur. Geldiği ülkedeki toplumsal ilişki kipliklerinde değişiklige gitmeyi sağlar. Bu ilişkiler ailelerin Türkiye'nin kırsalından ya da kentinden gelmiş olmasına, Avrupa'nın büyük bir kentinde ya da küçük bir kasabasında bulunmasına bağlı olarak, değişik biçimlerde ortaya çıkar.[5] Ayrıca, oluşan toplumsal dene-

---

4 R. Kastoryano, "Paris-Berlin: Politique d'immigration et Modalités d'intégration des Familles Turques" *Les Musulmans dans la Société Française* ("Paris-Berlin: Göç Politikası ve Türk Ailelerinin Bütünleşme Tarzları") R. Leveau ve G. Kepels (Yay.), (*Fransız Toplumundaki Müslümanlar*), Paris FNSP Yayını, 1988, sy. 141-169

* HLM: (Fr. *habitation à loyer modéré* nin kısaltması) (Ucuz Kiralık Konut) Kamu güçlerinin girişimiyle kurulmuş ve düşük gelirli ailelere ayrılmış gayrı menkul (ç.n.)

5 R. Kastoryano, *Être Turc en France: Réflexions sur familles et communauté* (Fransa'da Türk Olmak: Aileler ve Topluluklar Üzerine Düşünceler), Paris, L'Harmattan, 1986.

tim sayesinde, dayanışma bağları kurmayı, dili ve dini gelecek kuşaklara aktarmayı sağlar. Bu, asimilasyonun zararlarını en aza indirmek için çevre ile ilişkilere sınırlama getirir. Böylece Türkiye'den göç edenler, ulusal ve dinsel aidiyetlerini pekiştiren savunmacı bir gelenekçilik geliştirirler. Kimi zaman, Fransa ile Mağripliler arasındaki sömürge ilişkileri farkını belli etmek için şanlı bir geçmişi, kimi zaman Türkiye'nin siyasal çağdaşlaşmasını vurgulamak için cumhuriyetçi bir şimdiyi dile getirerek, kendileriyle "öteki" arasına bir hiyerarşi koyarlar.

Böylesi bir savunma mekanizması, kimlik kaybı riskinden kurtulmak için, onları kendi kültürlerinin, kendi ahlâklarının, kısacası kendi "değerlerinin özellikle dini "değerleri"nin 'üstünlüğü"ne ilişkin bir söylem geliştirmeye itti. Hem global topluma, hem öteki göçmen nüfusa karşı bu sakınım, toplumsal yükselişin ilk tasarısının gerçekleşmesinin işareti olan Avrupalı modern yaşam tarzını benimseme istenciyle çelişir. Onları memleketlerinin toplumsal ve kültürel gelişiminden uzaklaştıran, göçmen oldukları ülkeye de dahil etmeyen bu çelişki, göçmen olmayanlarla, özellikle Türkiye'ye tatile geldiklerinde karşılaştıkları zaman ortaya çıkar ve gündelik dilde onlara "Almancı" denmesine yol açar.

Avrupa devletlerinin bakış açısından, 'ziyaretçilerin" yerleştirilmesi, göç politikalarıyla aynı mantığı izler. Almanya'da kadın ya da erkek ilk gelenler öncelikle işverenlerin sağladıkları yurtlara (Heime) yerleştirilmişlerdi. Fransa'da ise, ilk gelenler kendilerini özel konut pazarında buldular ve bir konut-mobilyalı bir otel ya da kent merkezlerinde eski binalar- bulmak için dayanışma bağlarını harekete geçirdiler. 60'lı yıllardan beri, kentsel tarihleri, ekonomik gelişmeleri ve toplumsal gelişimleri farklı olmasına karşın, birçok Avrupa kenti, sanayi toplumunun gerekliliklerini karşılamak için konut inşaatı planları geliştirdi. Yeni konut sağlama politikası, işçi sınıfını - yerli ya da yabancı - marjinalleşmiş nüfusu ve evsizleri büyük kentlerin varoşlarındaki sosyal konutlara yöneltti.[6]

---

6 V. de Rudder, "Le logement et l'intégration des immigrés en France" ("Konut ve Fransa'da Yabancıların Entegrasyonu") "L'Immigration en Europe et aux Etats-Unis" ("Avrupa ve Birleşik Devletlere Göç") konulu konferansta sunulan bildiri, Paris, 1988; bkz. S. KÖKSAL, "A Ghetto in Welfare Society: Tures in Rinkeby-Stockholm" M. Kıray (yay.) *Structural Change in Turkish Society*, Indiana University Press, 1991, sy. 97-111

Bu mahalleler, bugün sanayi toplumlarının huzursuzluğunu yansıtırlar: Toplumsal ve ekonomik dışlanma. Yabancı aileler için, HLM'den konut edinme modernliğe geçişin bir işaretiydi ama ulusal kökene göre yoğunlaşma onları ödünlemeci modernlik karşıtlığının göze battığı, varoşlardaki "kötü hayatı" kendilerine mal eden kamuoyunun tepkisine neden olan yerel topluluklar oluşturmaya itti. Konut pazarındaki rekabetten, gençlerin iş pazarında yarışmasından, kültürler çatışmasından gerginlikler doğar.

Ailelerin büyük bir bölümünün Türkiye'de hiç kente inmeden geldikleri Fransa'nın küçük kentlerinde, bazı varoşlarda, evlerinin önündeki çimenliğe çıkıp örgü ören, koyun yünü seren, kuş tüyü havalandıran, özellikle de gördüklerini anlatan, ailelerle ilgili haberleri yaymak için bir araya toplanmış kadınlara sıkça rastlanır. Böylece gençleri mimler, ailelerini yargılarlar. Kapı komşusuna kimin girip çıktığını ya da üstteki komşudan gelen sesleri aktarırlar. Yine böylece, köy ya da memleket haberlerini yayarlar. Her gün iç içe olduğu başka kültürleri – Fransız, Arap, Asya - yorumlarlar. Son olarak, yine aynı şekilde, çok iyi tanımlanmış bir uzamda toplanmış mahallelerin sınırlarını belirleyen toplumsal denetim kurallarını koyarlar. Kapılarının önünde oynayan çocukların ya da ana cadde kaldırımının kenarına oturan gençlerin dünyası, mahallenin genel çerçevesinin bir parçasıdır. Erkekler, boş vakitlerinde kâğıt oynamak, tartışmak ya da başka Türklerle buluşmak için mahalle kahvesinde buluşurlar.

Kent merkezlerinde, bakkal dükkanları, kasapları, fast-foodları, Türk lokantaları, seyahat acenteleri, kitapçı dükkanları, bankaları, cenaze servisleri vb. ile Türklerin – başkalarının da – Türk mahalleleri olarak tanımladıkları mahalleler vardır. Dernek kapılarının ve camilerin ya da ibadet yerlerinin önünde toplanmalar mahallenin "etnik" imajını pekiştirir. Mahallenin ana caddelerindeki duvarlarda ve kapılar üstündeki Türkçe (ve Kürtçe) afişler mekanın ayan beyan sahiplenildiğini gösterir. Türk göçmenlerinin daha uzun yıllardır bulunduğu ve sayılarının oldukça fazla olduğu Almanya'daki örnekleri başka yerdekinden elbette daha çoktur.

En kıdemliler, Paris'te 70'li yılların sonuna doğru HLM'ye geçebildiler. Bugün banliyölerin geçerli sayılmasına karşın, yabancı Türk ailelerinin çoğu, "daha modern, daha büyük" ve tabii "daha ucuz" olan sosyal konutlarda oturma özlemi duyarlar. Bu onları kent merkezinden, özellikle de Paris için, evde konfeksiyon işinde uzmanlaşmış Türk mahallesi olarak ünlenmiş olan Strasbourg – Saint Denis mahallesinden uzaklaştırsa da, varoşlarda oturmak, mahalleye gidip gelmeyi etkilemez. Mahalleyi bir buluşma yeri olarak tanımlayanlar "Burada hiç olmazsa Türkçe konuşuyoruz ve kendimizi evimizde hissediyoruz" diyorlar. Böylece kişilik kazanan mekan, *ethnic business* denilen yurttaşlarının yarattığı küçük üretim ve hizmet şirketleri sayesinde geçici de olsa bir iş bulmak için gelen işçileri, sığınma hakkı isteyenleri, turistleri, yeni gelenleri çeker. Elbette böyle bir sektörün ortaya çıkması daha çok Türk'ün görülmesi demektir, ama bazı Türklerin sosyal yükselişini de ifade eder. Berlin'deki Kreutzberg gibi, Paris'teki Strasbourg – Saint Denis mahallesi Türkiye kökenli hemen herkesin uğrak noktası haline gelir.

İlişkiler ağı, küçük bir kenttekinden daha karmaşıktır. Yeni patron-müşteri ya da patron-çalışan ilişkileri, sadece köy, bölge kökeni ya da etnik ve dinsel (Kürt, Türk, Sünnî, Şii) aidiyete göre değil, aynı zamanda, ekonomik, siyasal ya da Türkiye'deki ideolojik ayrılıklar üzerine kurulur. Bu ağların çeşitliliği, sırası geldiğinde, ticari etkinliklerde çeşitliliği getirir, çünkü bölgesel kökene, geliş tarihlerine ve geçilen aşamalara göre bir iş bölümü yaratır. Yerleşme ile birlikte, bu ağlar bütünü, "Avrupa'daki Türklerin" yeni topluluksal ve derneksel örgütlenme biçimlerini doğurur.

Ulusal ve Dinsel Kimliğe Sahip Çıkma

Göçün başında, "gurbetçilerin" örgütlenmesini ve kimliklerinin kurumsallaşmasını Türk Devleti sağlıyordu. Almanya'da çocukların eğitimi, Türkiye ile ikili anlaşmanın bir parçasıydı ve parçasıdır. Milli Eğitim Bakanlığı, Türk ilkokul öğretmenlerini, dolayısıyla laik memurları, Türkiye kökenli çocukların çoğunlukta olduğu devlet okullarına atar. Geldikleri ülke-

nin dilini, tarihini ve coğrafyasını öğrenme, bu "konuk" çocukları dönmeye hazır tutacaktır. Fransa 1978 yılında, yabancı çocukların kökensel dillerini ve kültürlerini (KDK) öğrenmeleriyle ilgili daha genel bir program çerçevesinde, Türkiye ile bir anlaşma imzaladı. Resmi amaç, çocukların toplumla daha iyi bütünleşmesini sağlamak için onlara kültürel kimliklerini tanıtmaktı ama her iki tarafın zihinlerinde yine de dönüş düşüncesi vardı.

Böylece, Avrupa ülkeleriyle Türkiye arasında yapılan hiçbir anlaşmada, din eğitimi yer almıyordu. Bu dinsel kimliğin üzerini örten, laik ve jakoben Fransa örnek alınarak yaratılmış ulus devlet Türkiye Cumhuriyeti ile uyuşur. Oysa, Clermont – Ferrand'lı bir işçi şöyle der: 'Biz her şeyden önce Müslümanız, ama ulus olarak aynı zamanda Türk'üz." Demek istediği şu: Eğer "Türk'üm dersen" Müslüman olmayı reddediyorsun; "Müslüman'ım dersen" Türk olmayı reddediyorsun." Aynı düşünceyi Türkiye kökenli birçok göçmen paylaşır ve bu durum aynı kentin imamı tarafından şöyle dile getirilmiştir: "Türk ve Müslüman olmak etle kemik gibi birbirinden ayrılmaz." Metz'deki bir Türk derneğinin sorumlusu da şöyle demiştir: "Vücudumuz Türk, ruhumuz Müslüman."

Türk kimliğinde dinin önemi, aileleri harekete geçirdi ve çocuklarının eğitimi için Türkiye'den imam istemelerine neden oldu. Fransa'da Mağriblilere oranla sayıca azınlıkta olmaları Türkleri, Mağriplilerin Müslüman nüfusun yoğun olduğu mahallelerde İslam'ı afişe etme istençlerini desteklemeye itti. Bununla birlikte, ulusal kimliğin ağır basması onları Türk İslam olduklarını söylemeye itti.

Ailelerin ortak talebi üzerine, Türkiye'deki başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri, 80'li yıllardan itibaren, tüm Avrupa başkentlerindeki elçiliklere dinî danışmanlar gönderdi. Türklerin etnik onurunu besleyen ulusal – dinsel bir kimlikle diğer Müslüman nüfuslardan farklılaşmak ihtiyacı, göçmenleri kümelendikleri kentlere ya da mahallelere gelen dinî liderlere ayrıcalıklı bir statü vermeye yöneltti.

Kimliğin Yerleşmesi ve Örgütlenmesi

Türk Devletinin eylemleri, Türkiye'de temsil edilen sağ ya da sol, dinsel ya da etnik, militan ya da devrimci eylemlerle yarış halindeydi. 70'li yıllarda, hatta 80'lerin başında, "sürgündeki" siyasal eylemler, öncelikle kökensel olarak ait oldukları ülkeye yöneltilmişti. Siyasi sığınmacıların gelmesiyle artan ve bireylerin, Türk siyasi partilerinin ya da uluslararası özel kuruluşların finanse ettiği dernekler çevresinde örgütlenen seferberlik, Türk siyasal yaşamının ve ideolojik ayrılıklarının Avrupa'ya taşınması gibi görünüyordu. Bu çeşitli ve farklı eğilimlerin hareketlerinin varlık nedeni, hem Türkiye'de yürütülen politikayı protesto etmek, bazen de Türk Devleti'ne onun ulus ve din anlayışına karşı çıkmaktı. Hatta öyle olur ki Diyanet İşlerini temsil eden imamlar bir Avrupa ülkesine kapağı atar atmaz, dinsel mezheplere ya da çeşitli eğilimlerdeki Müslüman Türk derneklerine katılırlar.

Göçmen derneklerine gelince, çoğunluğu Fransa'da ve Almanya'daki dernekleşme hareketinin genel akışı içinde yer aldılar. Gerçekten de, 80'li yıllar, Avrupa'nın her yerine yerleşmiş yabancıların kurduğu sosyal ve kültürel denilen derneklerin mantar gibi bittiği yıllardır. 1964 dernekler yasasıyla, Almanya siyasal eylemlerle kamu düzenini bozmamaları koşuluyla, yabancılara kendi kurumlarını kurmada her türlü özgürlüğü tanır. Fransa'da, yabancılara dernek kurma hakkı tanıyan 1981 yasasının ardından, Mağripliler gibi Türk göçmenler de kültürel, dini, ulusal ve hatta siyasal dernekler halinde örgütlenmeye başladılar. Her iki ülkede de, bu örgütlenmeler, derneklerin kendi normlarına uyması koşuluyla, kamu güçlerince, belediyeler, kiliseler, çabalarını yabancı nüfusu global toplumda bütünleştirme olanakları üzerinde yoğunlaştıran özel kuruluşlar tarafından desteklendiler. O zaman, göçmenlerin toplumla bütünleşmelerine yönelik etkinlikleri desteklemek için yardım yaptılar.

Böylece, Fransa'daki Türk derneklerinin büyük kısmı, kamu güçlerince desteklenen etkinliklerin genel gidişini izler: Kadınlar için okuma – yazma dersleri, çocukların okula devamını sağlama, dil ve folklor kursları, konferanslar, tartışmalar

düzenlenmesi, vb. Aynı şekilde, Almanya içlerinden çoğu yerel ya da federal yetkililerin beklentilerine cevap vermeye gayret gösterirler. Sosyal, kültürel, sportif etkinliklerle ilgili projelerini arttırırlar. Birkaç Avrupa ülkesinin adını verecek olursak, Belçika, Hollanda ve İsviçre'de de durum aynıdır.

Yararlıklarından ötürü, bu dernekler ilişkiler ağının kavşağında ve siyasal kavgaların ötesinde yer alırlar. Göçmenlerin ihtiyaçlarına cevap vermesiyle de, yöneldikleri halkın talepleri ile kamu güçlerinin taleplerinin karşılaştığı yerde bulunurlar. Dernekler ailelerin çıkarlarını dile getirdiğinde, ilk olarak oturma konusunda onlara güven duygusu (örneğin yasallaştırma) verdiğinde, kültürlerini, dillerini ve arkasından dinlerini yaşatmalarını sağladığında, göçmenler bağışlarıyla ya da katılımlarıyla etkinlikleri desteklerler. Bu beklentileri ve bu özlemleri karşılamak için, kimi zaman dinsel, kimi zaman ulusal, kimi zaman Türk ya da Kürt özellikle birlikte evrensel olmak isteyen siyasal kimliğe ayrıcalıklı bir yer vererek, derneklere etkinliklerini benimsetmeye çalışırlar.

Böylelikle, ister Türkiye'ye, ister göç ettikleri ülkeye yönelik olsunlar, kendilerini ister sosyo-kültürel, ister dinsel olarak tanımlasınlar, Türkiye'den gelip çeşitli Avrupa ülkelerine yerleşen göçmenler arasında yeni dayanışmalar oluşmasına katkıları olur. Nitekim, gerçekte bireyleri oyuna katılmaya iten iç çekişmeler, çapraz dayanışma bağlarını çelişkili bir biçimde pekiştirir ve "Dışarıdaki Türkler" adlandırmasına denk düşen, bu şekilde yaratılmış bir "ulus ötesi topluluk" kimliği oluşmasını sağlar.

Kimliğin Temsilcileri

60'lı yıllarda göç edenlerin çocukları olan yeni kuşaklar, kimliksel ifadeler olarak açığa çıkan çıkarlarını daha iyi savunmak, göç ettikleri ülkelerin ulusal siyaset hayatına katılmak için ortak bir istenç gösterirler. Fransa, Almanya, Hollanda, vb. devletlerinde oyunun kurallarına uyarak, kimlikler katı çekirdeğinin iki tarafını -Türk göçmenler için din ve ulus, Avrupa'daki farklı ulus devletler için temel ilkeleri - tartışmak için Avrupa ülkelerinin siyasal geleneklerine karşı tepki gösterir-

ler. Fransa'da, ulus-devletin temel ilkesi olan laiklik ve dinin kamu alanındaki yeri tartışılır. Gözle görülür Müslüman varlığı kamu güçlerini laikliği yeniden tanımlamaya ve Fransa'da İslam'ın temsil edilme biçimini görüşmeye iter. Almanya'da, göçmenler Alman ortak kimliğinin tek unsuru olarak görülen kan hakkı üstüne kurulu yurttaşlık ilkeleri çevresinde seferber olurlar. Dahası, kendi ulusal kimliklerine bağlılığı açıkça ortaya çıkaran kökensel ulusallığı sürdürme istenciyle çifte vatandaşlığın kabul edilmesini talep ederler.

Türkiye kökenli göçmenler, dinlerini kabul ettirmek için Fransa'daki başka Müslüman nüfuslara katılırlar; ulusallık hakkını kazanmak ve Almanya'da, Hollanda'da, İsviçre'de çifte vatandaşlık hakkını görüşmek için federasyonlaşırlar. Fransa'da dinî bir Türk derneğinin yöneticisi, Fransa İslam Üzerine Düşünme Konseyi'nde Türk İslamı'nı temsil eder. Bu konsey, İçişleri Bakanlığı Din İşleri Bölümü'nün girişimiyle, çeşitli uluslardan Müslümanları bir araya getirmek ve böylece bütün içinde Müslüman topluluk ile devlet arasında bir muhatap belirlemek amacıyla kuruldu. Almanya'da, ulusallık ölçütünden hareket ederek bir topluluğu temsil eden bir federasyon biçiminde bir araya gelmeleri için, gerek laik, gerek dinsel dernekler kamu güçlerinin desteğini gördüler. Amaç, tüm siyasal bölünmeleri, ideolojik kavgaları, dinsel ayrılıkları, derneklerin taşıyıcısı olduğu etnik engelleri kaldırmak, 1983'te kurulmuş olan ve Berlin İslamî Federasyonu'nu da içine alan *Türkische Gemeinde zu Berlin* (Berlin Türk Topluluğu), türünde bir topluluk oluşturmaktır. Böylece Türkiye'nin siyasal çatışmaları Almanya'ya taşınmayacaktır, tersine göçmenlikten kaynaklanan çıkarlar etrafında ulusal dayanışmalar pekişecek böylelikle Almanya'daki Türklerin varlığını, kimliğini tanıtma seferberliği ve görüşmeleri daha etkili olacaktır -Hollanda'daki gibi. Hollanda azınlık olarak tanımlanan yabancı nüfusların Parlamento'da temsil edildiği çokkültürlülük denilen bir politikayı resmen ilan etti. Her türlü eğilimden, her türlü inançtan Türk dernekleri, azınlık haklarını Parlamento'da savunmaya yönelik bir danışma komisyonu kurmak için federasyonlar halinde birleşirler. Bu durumdan esinlenen Almanya Türkleri, bu yön-

de dayanışma halinde bir topluluk kurmak ve öteki "azınlıklarla" birleşmek için seferber olurlar.

Böylece Türkiyeli göçmenler devletlerle ve yerleştikleri toplumlarla etkileşimleriyle orantılı olarak ulusallık bağlamı farklılık gösteren kimliklerinin katı çekirdeklerini tartışmaya başlarlar. Eylemlerinin ulusallaşması 'politika oyununun kurallarına' ayak uydurmalarından, kamu güçlerinin ve ulusal kurumların kullandıkları araçları kullanmalarından ileri gelir. Ama resmi (dernekler) ya da gayri resmi (akrabalık bağları ya da ticari ilişkiler üzerine kurulu) iletişim ağları, Avrupa'ya dağılmış olmaları sayesinde, ulusal sınırları aşar ve kuruluş aşamasındaki yeni siyasal uzamda yer alan eylemleri etkiler.

Bu yeni örgütlenme biçimlerinin beklediği "topluluk olarak temsil", toplumsal ve ekonomik bütünleşmenin sonucudur. Dernek yöneticileri, sanayiciler, tüccarlar ulusal kimliklerin ve çıkarların savunucuları kesilirler. "Darda kalan aileler normlar üretme" ve kimlik aktarma işlevlerinde desteklenmek üzere bu kültürel ve dinsel kuruluşların etkinliğine sığınırlar. "Etnik onur" ve ulusal çıkarları savunma, ekonomik başarıda aranır.

"Aracılara" mal edilen bu kimlikleri ve çıkarları savunma rolünü, hem Almanya, Fransa, Hollanda Devletleri, hem Türk Devlet'i destekler. Bu yeni aktörler yabancıları Avrupa ülkeleriyle bütünleştirme tasarılarını somutlaştırırlar ve bu yolla kökensel aidiyetin söz konusu olduğu devletin temsilcileriyle ayrıcalıklı bir ilişki kurarlar. Türk Devleti, kendi yönünden Türkiye'nin çıkarlarını temsil eden "birleşmiş bir topluluk" imajı yaratmayı hedefler. Ulusal, dinsel ve siyasal Türk kimliğinin farklı yanlarını yeniden tanımlar. Bu girişimlerin amacı, kamuoyunu Türkiye imajı konusunda etkilemek ve "dışarıdaki Türkler"in "topluluk olarak temsil edilmesi"ni sağlamaktır.

Aynı perspektif içinde, bir yandan derneklerin büyük bir kısmı, öte yandan işadamları (onlar da Almanya'da dernekleşmişlerdir) ulusal düzeyde baskı grupları, Avrupa ölçeğinde ve hatta ötesinde lobiler oluşturmak için çabalarını birleştirmişlerdir. Örneğin, Almanya'daki 1.7 milyon Türk'ten 33.000'i lokantacılıktan sanayiciliğe kadar girişimcidir. İş yerlerinde top-

lam 150.000 Türk ve 75.000 Alman çalışmaktadır. Yıllık toplam ciroları 25 milyar Alman markına yükselir ve 1991 yılında 1 milyar Alman markı vergi ödemişlerdir. Bu ekonomi aktörleri, Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde elbette önemli rol oynuyorlar ve eski Sovyetler Birliği'nin Türk Cumhuriyetleri'ne Alman yatırım projelerinin kaderini de ellerinde tutuyorlar. Temsil etme, kökensel memleketi ve Türkçe konuşan yeni devletlerle ayrıcalıklı bağları da içine alarak uluslararası bir düzeye çıkar.

Dolayısıyla, bu etkinlikler bütünü, Avrupa kuruluşlarında, savunulmak üzere ulusal, dinsel, ekonomik ve hatta etnik çıkarları yeniden bir araya getirmeyi sağlar. Ayrıca, farklı Avrupa ülkelerinde oturma koşullarını, yeni ekonomik ve politik uzamda dolaşma haklarını, ayrımcılığa ve ırkçılığa karşı mücadele etme haklarını görüşmeyi, ulusal ve dinsel kimliklerinin Avrupa'da tanınmasını talep etmelerini de sağlar. Böylece, her bir devletin ulusal kimliklerine dört elle sarıldığı kuruluş halindeki bir Avrupa'da, kimlik olarak ifade edilen çıkarlar yeni seferberlik şekilleri, yeni temsil edilme yapıları ve yeni tartışmalar getirir.

KÜLTÜR VE MODERNLİK 2

Aleviler[1]

Altan Gökalp

Görünüşte üniter Anadolu dünyasının içinde, Alevi Şiilerden oluşan on beş milyon kadar bir yurttaşlar azınlığı saklıdır. Aleviler sarıstıkları kadar büyülerler de, Sünni topluluk, özellikle de gelenekçiler topluluğu tarafından çoğunlukla dışlanma biçiminde açığa çıkan bir husumete neden olurlar.

Türkiye'nin İslam dünyasında tekil bir yeri olduğunu bugün hemen herkes kabul eder: İslam öncesi Orta Asya dinlerinin mirasını, kendi zaferini kutlamak için yücelttikten sonra imparatorluk siyasetinin çıkarları için kullanmak üzere Ortaçağ İslamı'na patavatsızca sarılan Osmanlı senkretizmi*, Hıristiyan dünyasında olduğu kadar İslam dünyasında da benzeri olmayan Atatürk sekülarizminin sertliği ile birleşince, ulu imparatorluk gururu ve ufku bir vadinin çukurunda toprağa gömülmüş bir azizin şefaatinin ötesine geçmeyen bir dindarlık havası ortaya çıkar. Gök Tanrıya, Türklerin her zaman inatla "Tien an Men" deki gibi Çince Tien'den gelen Tanrı adını verdikleri Allah'a yakınlığı ile bir selvi ya da bir çınarın gösterdiği mütevazı bir anıtmezar.

---

1 Bu makalenin ilk versiyonu, Viyana'da (Avusturya) Prof. Dostal onuruna karma bir eserde yer aldı.

* Çatışan ideoloji ve görüşleri birlikli bir düşünce sistemi içinde uyumlu hale getirme tavrı.

Hem Türk hem Müslüman nasıl olunur? XIX. yüzyıl sonundan beri özellikle Türkçülüğün ilkelerini belirlemeye çalışan Ziya Gökalp'in - ve sonraki kuşakların –eserinde bu soru ideolojik, kültürel ve siyasal olarak sorulmuştur. Bu Auguste Comte hayranı ve Durkheim artçısına göre, Türk kültürü ile İslam uygarlığını ayırmak gerekir. Bugün, her türden militan Türk-İslamcılarda olsun, Kemalist laikliğin bizatihi bir din olduğunu kabul edenlerde olsun, içe kapanık çatlak devam etmektedir: Türk ve Müslüman mı? Türk ama Müslüman mı? Nasıl bir Türk İslam'ı?

Türkiye nüfusunun önemli bir kesimi - dörtte biri ya da beşte biri, on ile on beş milyon kadar yurttaş - *Alevî* denilen dinsel bir azınlığa aittir. Aleviler büyülerler, sarsarlar ve çoğu zaman Sünnî topluluk, özellikle de katı gelenekçiler tarafından dışlanma biçiminde açığa vuran bir husumete neden olurlar. Terim, birinci ilkesi aidiyet gizi (sır) olan Kuran geleneğinde dinsel bir uygulamaya inananlara gönderme yapar. Bugün, göreceli olan bu sır, yine de topluluk üyelerinin kesin, doğrudan demografik değerlendirilmesini engeller. Elimizde XIX. yüzyıl nüfus sayımlarının değerlendirilmesinden yola çıkarak yapılan genelleştirmeler vardır. Çağdaş dönemde ise, yerel seçim sonuçlarının incelenmesi ipuçları vermektedir.

Bu paradoksun kökeninde, bu temel özellik yani "gizleme" zorunluluğu vardır: Militan İslamcılık bizzat Türkiye'de ve göçmen Türk diasporası içinde görülmedik ideolojik ve siyasal bir kaynamayı beslerken, Aleviler kendilerini sessizlik geleneğini sürdürme ile - Alevilik yoluyla modernliğin savunucusu olduklarına inandıklarından - kimliklerinin tanınması için yarışma arasında bir seçim yapmak zorunda hissederler.

Batılılığın Tarihsel İmleri

Farklı ama birbirine bağlı gerçekliklere cevap veren üç terim – Alevî, Kızılbaş ve Bektaşi – katı Sünnî gelenek savunucularının kesinlikle sapkın gördükleri kişiler için kullanılmaya devam eder.

Genel olarak, "Alevi" terimi (yani Peygamber Muhammed'in amcasının oğlu ve damadı, halifelik mirasından dışlanan ve İslam'ın ilk büyük bölünmesinde (şia) başı çeken

Ali'ye inananlar) İslam'da büyük bölünmeye gönderme yapar ve Muhammed'in mirasını tanımayıp On İki İmam'ın altıncısına, İmam Cafer us Sadık'a itaatle bağlananları gösterir.

Daha kökeninden beri, katı Sünni geleneğine göre, batıllık söz konusudur. Bu "İslam Protestanları'nın" tüm tarihi , iktidardaki temsilcilerinden dolayı güçlü durumdaki Sünnilerle sürekli karşılaşmanın izlerini taşıyacaktır. Buna doktrin, uygulamalar, dinsel törenlerde usul ve sıra, Kuran'ın iletisinin temel kavramlarının yorumlanmaları konularında Alevi bakış açısı ile katı Sünnilik arasındaki temel uyuşmazlık eklenir.

Ali'nin kutsal ailesinin faciası, Kerbela Savaşı sırasında soyundan gelenlerin şehit edilmesi ile noktalanan Şiiliğin kurucusu olduğu söylencesi gibi, Anadolu Aleviliğinin tarihi, İslam'ın bizzat inkârı olarak algılanan özgeliklerini cezalandıran uzun bir dışlamalar, baskılar, toplu kıyımlar - tarih olarak en sonuncusu 1974 Kahramanmaraş kıyımıdır - dizisidir.

"Alevi" terimine, bugün Alevilerin çoğunluğunca hakaret olarak görülen bir adlandırma, Kızılbaş "Kırmızı Baş" terimi eklenir. Bu lakap, onu bugün kullananlar bilincinde olmasa da, Osmanlı Anadolu Alevi topluluğunun Şah İsmail döneminde, İran Safevi iktidarının yanında ayaklanmalarını anımsatır. Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda (1514) bozguna uğraması, On İki İmamı anma nişanı olarak on iki dilimli kırmızı türban takan Alevilerin Osmanlı kılıcı altında ilk tarihi katliamı tanımalarına neden oldu.

Bu "Kırmızı Baş" adlandırması, gerçekte Batı kaynaklarında bilinenden daha eskidir.[2]

Alevi topluluğuna girişi belirleyen tarikata giriş töreninden ötürü, "Kızılbaş" terimi, Sünnilerin Alevilere yaptıkları fücur suçlamasını da çağrıştırır.

Üçüncü terim olan "Bektaşi" adını kurucusu olan Hacı Bektaş Veli'den (1248-1337 ?) alır. Mistik bilgin geleneğe bağlılığı, önce sarayın sonra Osmanlı siyasal sınıfının entelek-

2 "İsmail'in ve ardıllarının müridi ya da askeri" anlamında. İsmail, dini düşüncelerini paylaşan sekiz Türk aşiretinin yardımı ile İran'ı fethetti. (1500-1509) ve Safeviler hanedanlığını kurdu. Ali'nin soyundan geldiğini ileri sürerek, müritlerinden on iki kıvrımlı eşarp sarılmış kırmızı bir başlık takmalarını istedi.

tüel seçkinleriyle bağlantısı karşıtlarını etkisiz hale getirir. Bektaşiliğin Osmanlı masonluğunun gelişimiyle de bağlantısı olacaktır. Bektaşi tarikatı, 1826 Temmuzu'nda, Yeniçerilik kurumuna son veren kanlı baskılar furyasında kaldırılacaktır. Bektaşilik Yeniçerilerin resmi dini değil midir? Bütün tekkeler kapatılacaktır; 1767'den beri var olanlar başka tarikatlara dağılırlar, en eskilerin malları hazineye kalır ve yıkılırlar.

Bununla birlikte, temel bir fark Alevileri Bektaşilerden ayırır: Doğuştan Alevi olunabilir; oysa Bektaşi olmak için aday gösterilmek gerekir. İki durumda da, kuralına uygun giriş töreni ile topluluğa üyelik onaylanmış olur.

Dolayısıyla Aleviyim demek kolay değildir: Topluluğun ve üyelerinin hayatı konusunda sır saklama kuralı ve aidiyeti gizleme kuralı (takiye) Alevi'ye "diline hakim" olmayı emreder ve hem kendi güvenliğini hem topluluğun güvenliğini sağlamak için – bir Alevi için ürkünç olan camiye gidip namaz kılmak da dahil - her türlü kaçamağa cevaz verir.

İnsanı Yücelten Bir Öğreti

Hızlı bir inceleme bile, öğretisel unsurlar açısından, her şeyin Alevi ve Sünnî topluluklarını karşı karşıya getirdiğini gösterir. İslam'a dahil olduklarını kanıtlamaya çalışan Aleviler gücenmesinler ama onlar Muhammed'in gösterdiği yollardan birini değil, apayrı bir dinsel topluluğu oluştururlar.

İlahiyat açısından farkların ötesinde, Alevilik ya da Bektaşilik, öncelikle kişilik yapısıyla, toplumsal yaşamın önemli kurumları - aile, yoldaşlık, müminler topluluğu...- ile olduğu kadar dünya ile ilişkisiyle de bireyin içine işleyen bir etiktir. Müslüman mistiklerin aşinası oldukları "inkârcılık"ın çok uzağında, Alevi- Bektaşi, sadece inanç yolunun "durumlarını", Gerçeklik Tanrısı'nı (Hak) her an sadakatle arayan bir aktördür.

Gerçeğe Açılan Kapılar

Alevi inancında, insanın Tanrı'nın bir sureti olduğu üzerinde ısrarla durulur. Ayna üzerine yapılmış insan figürlü el yazısı desenler şu iletiyi verirler: "Kendime baktım aynada, Tanrı çıktı karşıma." Tıraş sırasında, güne böylesi bir ikramiye ile başlarken, hayattan nasıl vazgeçilir?

Alevi Bektaşiler şöyle derler: "Yol bir, sürek bin bir." "Kamil insan'a (eren) ulaşmak için, topluluk içinde insanları, bireyleri bin bir kere dene."

Bu bilinirci arayış, Ali'nin peygamberden üstünlüğünü doğrulayan Muhammed'e atfedilen bir hadis üstüne kurulur: "Ben bilgi şehriyim, Ali ise onun kapısıdır." Böylece, Ali'nin kutsallığını belirtmek için Gerçeklik Tanrısı'nın birliğini kuran bir kutsal üçleme dile getirirler: "*Allah, Muhammed, Ali, üçü birdir, biri üçtür.*"

Kuran'ın kavramsal sözcükçesini özgün anlamlarda kullanan bu "yoruma açık" sözlerin arkasında, sadece dinin gizleri (sır) değil, aynı zamanda yasalar ve Alevî "bilgeliğinin dört temel direği" diyebileceğimiz şey yatar.

Bunlar dört tanedir:

-Şeriya, iyiliği kötülükten, meşruyu gayrı meşrudan, gerçeği (hak) yokluktan (batıl) ayırmayı sağlayan dinsel yasa;

- Tarikat, doğruluk yolu;

- Marifet, mistik Tanrı bilgisi;

- Hakikat, Gerçeklik Tanrısı (hak) ile buluşma "kapısı".

Bilinirci (gnostik) bilginin bu dört temelinin her biri, müminin yüce gerçeğe ulaşmasının evreleri olan on makamı ya da "durumları", "dereceleri" içerir; böylece insan, Bektaşilerin birbirlerini selamlarken söyledikleri eren, "kamil" haline gelir.

Zaten, karşılıklılıklar kütüğü alegorik bir yorum paradigması (tevil) çıkarır:

a) Şeriya (yasa): 1) Gemi, 2) Kesinlik, 3) Ait olmak, 4) Bilim (ilim), 5) Ten, 6) Kapı, 7) Mum

b) Tarikat (yol): 1) Deniz, 2) Kendini tanıma, 3) Öğrenmek, 4) İman, 5) Et, 6) Eşik, 7) Fitil

c) Marifet (beceri): 1) Dalgıç, 2) Sözün anlamını tanımak, 3) Kendini Eğitmek, 4) Din, 5) Kan, 6) Kapı Pervazı, 7) Yağ.

d) Hakikat (Gerçeklik): 1) İnci, 2) Bütün Bunlara Ulaşmak, 3) Gerçeği Görmek, 4) Erdem (fazilet), 5) Hayat, 6) Kilit, 7) Işık.

(1) ve (2) dizilerini "Deniz dalgıca, dalgıç inciye ait olduğu gibi, gemi denize aittir." tarzında, (7) ye kadar aralarında birleştirmek söz konusudur. Bu ilişkiler, şeriyayı bu kez düzdeğişmeceli, nedensel olarak tarikata, marifete, hakikate bağlayan ilişkilerdir. Bilinirci (gnostik) bilginin bu "kapılarının" her biri, kapının belirttiği alegorik niteliklerce tanımlanmış bir kardeşliğin temelidir. Örneğin, marifet kardeşliği gibi tarikat kardeşliği de bir "rehber efendiye" (pir) bağlılığı, kendini bir yoldaşla "kardeş"le tanıtmayı gerektirir. Gerçek (hakikat) karşısında kardeşlik, efendinin diploma sahibi (talip) üzerinde hakları olduğunu kabul etmekten ibarettir.

Aleviliğe özel karakterini ve dinamizmini veren, her yeni üyenin kendine gerçekte "yeminli kardeş" olan bir yoldaş (müsahip) seçmesini zorunlu kılmasıdır. Toplanma ayini (ayini-cem töreni), yeni üyelerin üyeliklerini onayan topluluk hayatının önemli bir anını oluşturur.

Aynı şekilde belge sahiplerinin eşlerini de topluluğa üye yapan bu tören, karmaşık ve gizli bir ayindir. Bütün Alevilik tarihi boyunca, birçok hayalin, suçlamanın, mahkûm etmenin kökeninde, evli çiftleri bir araya getiren koreografi yatar. Fücur töreni olarak, "mum söndürenlerin", "kara ayinlerin" ve ahlâksızlığın yeri olarak tasvir edilir.

Toplantıların karma olması, ayinin evreleri, rakı içilmesi, müzik ve oyun, dışarıdakilerin gözünde birer ihlal işareti, katı Sünnîlik taraftarları için apaçık bir şekilde İslam'ı inkârı oluşturur.

Büyük bir skandala konu olan, 1921'de yayımlanan Nur Baba[3] adlı romanında, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, kadın kahramanı, zengin bir Osmanlı ailesinden iyi bir eşin düşüşünü anlatırken, şeytanî bir mezhep, ahlâkî ve cinsel sefahat yuvası olarak verdiği, İstanbul'da bir Bektaşi tekkesinin hayatını ve entrikalarını betimlemeye çalışacaktır. Nispeten kesin olan tören betimlemesi, Bektaşiliğe alınmamasını sindiremeyen yazarın kararlı düşmanlığında erir. Her neyse söylentiler, dedikodular, yazılıp çizilenler, Bektaşiliğin kökeninden beri pek az değişen ve Bizans döneminde polisiyenlere, (manikeos) Balkanlarda bogomillere karşı yapılan suçlamaları durmadan tek-

3 Y.K.Karaosmanoğlu, *Nur Baba*, İstanbul. Birikim Yay. 1981

rarladılar. Bir zincir, devamlılık çözümü olmadan, yapı ve duygu yakınlıklarını dümdüz etmeyi asla başaramadan bu "kamilleri" "katharlara" bağlar.

Dolayısıyla, topluluğu bir mezhep olarak kurumlaştıran üyeliktir. Türkçe karşılığı eş tutma olan müsahiplik kurumu iki ocağı ömür boyu çözülmez bir bağ ile bağlayan kardeşliği ifade eder.

Bir erkek yoldaşını seçerken, üç "eşitlik"i göz önünde bulundurmalıdır:

> *Dil ortaklığı. Alegorik ifadelerinde, Aleviler şöyle derler: "Arap yoldaş olarak Acem'i seçemez: Arap bir bülbüldür. Onun dolaştığı yer gülistandır; Acem kartaldır, kendine kayalıkları mekan seçer." "Mal mülk," yaş ve mevki eşitliği. Bekar bir erkek evli bir erkeği kendine yoldaş olarak seçemez; bekar erkeğin imanı tam olarak kabul edilmez. Bir genç bir ihtiyarla birleşemez: İhtiyar kıştır, genç yazdır. Önceki yoldaşı ölmüş biri yoldaş seçilemez; yoldaşı ölmüş kişi duldur, oysa belge sahibi bakirdir.*
>
> *Cahil bilginle bağdaşmaz: Bilgin bülbüldür, cahil kargadır. Bülbül güle, karga dışkıya konar. Mürit mürşidi ile bağdaşmaz: Birincisi bakır, ikincisi altındır, vb.*
>
> *Yaşam ortaklığı. Göçmen Türk diasporası bağlamında yaşam ortaklığı uyulması önemli sorunlar çıkaran bir kuraldır. Nitekim, bu kural yoldaşların aynı şehirde değilse de aynı köyde yaşamalarını gerektirmektedir. Bağlantısı: Köylü kentten birini yoldaş olarak alamaz. Alegori haklarında şöyle kararа varır: "Anlaşamazlar. Kentli kurttur, oysa köylü kuzudur." Aynı şekilde, "yaşam mekânı gelecekteki mezarımızdır ve yoldaş hayattır", yaşam mezardan ayrılmaz, vb.*

Bütün irfanlar gibi, Bektaşiliğin bağlandığı mistik İslam (tasavvuf) "görünen" ile "saklı" (zahir/bâtın) arasındaki diyalek-

tik ilişkide kök salar; açık anlam ile örtük anlam: Aleviler 'bademle kabuğu " derler. "Bir badem bulan, kabuğu ile değil içindeki meyve ile ilgilenir." Her şey yoruma açıktır, buna Kuran metni de dahildir.

Bu son durumda, Sünnilerin ileri sürdükleri gibi, Kuran yaratılmamış olarak kabul edilmez ama insan sözü, Muhammed'in sözü olarak kabul edilir. Dolayısıyla Kuran tercihen alegorik bir yorum da (tevil) gerektirir.

Alevi için açıklanmış hiçbir gerçek yoktur; bilgi her zaman bir fetihtir. Böyle bir eleştirel geleneğin günlük yaşamdaki etkileri çok önemlidir. Bunların etkisiyle, Aleviler siyasal satranç tahtasında sola, sendikal eyleme ve 1960'lı ve 1970'li yıllarda, Türkiye'de eylemciliğe yöneldiler. Öte yandan, "eş çiftler/ yoldaşlar" kurumu dayanışması, bu toplumsal savaşımlar döneminde tam yerini buluyordu.

Alevilik ve Kemalist Laiklik

Kemalist laiklik, Bektaşi Aleviler tarihinde en azından bir zamanlar "taife-i Bektaşiyân"ın, "Bektaşilik insanları" denilen yeniçeriler arasında oynadıkları rol kadar önemli bir yer tutar.

Nedeni basit: Din kurumu ile kamu yaşamının ayrılmasını gerektiren laikliğin ötesinde, Kemalizm 'İslam ülkesinin" (*dâr-ul İslam*) içinde, İslam'ı uysallaştırmayı başlatır. Yasayı söylemek, siyasal hayat icraatlarının Sünni normlara uygun olup olmadığını düzenlemek için artık ne halife, ne "hukukçu" (şeyhülislam) vardır. Halifeliğin kaldırılmasıyla (1925) laikliği kuran ve tarikatların, tekkelerin dinsel faaliyetlerini yasaklayan Cumhuriyet yasaları Atatürk'ü bu yasaların düşmanlarının canını alan bir melek durumuna soktu. Dergâhların etkinliklerinin yasaklanması kentli Bektaşiler için belli bir sıkıntı yaratsa da, köylü olan Aleviler bundan hiç sıkıntı çekmediler.

Nitekim, Birleşik Devletler'e kadar yayılmış, Michigan Gölü yakınında çok önemli bir dergâh kurmuş olan Bektaşilerden farklı olarak, sadece doğuşu dikkate aldıklarından, Aleviler ne üye arayışına girmişler, ne de insanları döndürmeye çalışmışlardır. Toplantıları gece, aşılmaz barikatlar arkasında,

gizlidir. Törenlerin efendisi (dede) bile, birlik törenini (ayin-i-cem) yönetmek için çoğu zaman evinden çok uzaklardaki köyleri ziyarete gittiğinde, "yöre halkı gibi giyinir."

Bu ayinden önce, yılda bir kez topluluk mahkemesinin adalet dağıttığı "sorgulama gecesi" (sorgu ayini) yapılır. Dede, bu mahkemeyi de yönetir. Başka deyimle, Alevi üçlemesine uygun bir biçimde –eline, beline, diline – hakim olmak. Eline hakim olmak (çalmamak), beline hakim olmak; cinsel organına hakim olmak (zina işlememek), diline hakim olmak (din sırrını ele vermemek), din gizli uygulanmalıdır. Çoğu zaman camisi olmayan köy, Alevi köyüdür.

Üstelik, Aleviliğin Anadolu'da türemesiyle ilgili nedenlerden dolayı, esasında aşiret ortamında, Alevi topluluklar çoğunlukla aynı soydandır ve kırsalda köyün kendisi aynı soydan gelir. Dolayısıyla, tamamen iç evlenme uygulayan ve dışarı hiçbir şey sızdırmayan toplulukların idaresinde, toplumsal denetim mutlaktır.

Dolayısıyla, laik Kemalizm onların dinsel özgürlüklerinin garantisi ve Sünnilerin yansızlaştırılması anlamını taşır. Bununla birlikte, dinin Sünnilikten çok daha bireysel yaşama işlediği bir toplulukla dini kamu yaşamından çıkaran Kemalizm arasında aykırı nesnel, fırsatçı bir ittifak söz konusu değildir. Alevilik öğretisi ve inancı, kadına tanınan eşitlik statüsü, eleştirel anlayışı geliştiren yorumlamacı yaklaşım, bunların her biri Kemalist ideoloji ile Alevilik arasında yakınlıklar yaratan unsurlardır.

Bu görüş ortaklıklarına belirleyici bir seçim eklenir: Ulusçuluk. Gerçekten de, Müslüman kimliği, Arapça (İslam'ın taşıyıcısı ve din kurallarını anlatan dil) ile gündelik dil, kültür ve iktidarın dili olan Türkçe arasındaki dil engelinden dolayı da olsa, Türk kimliği ile hep iğreti durmuştur. Tersine, Aleviler için Türk dili her zaman öğretinin, din kurallarının ve dinsel kültürün başlıca taşıyıcısı olmuştur. İmdi, Kemalizm de tam olarak Türk Kimliğini yüceltir...

Alevi Bektaşiler, Kemalist coşkularıyla bağımsızlık savaşına katıldılar. Bu unsurların bütünü, Atatürk'ün yanlış anlaşılmasına yol açtı. Bir sürü metin, çok sayıda belge, onu On İkinci Saklı İmam Mehdi'nin reenkarnasyonu olarak sunarlar.

Siyasete Geçiş

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde, Marshall Planı, Türk toplumunun yapısını alt üst etti; özellikle de kırsalın yerini alan görülmedik bir göç biçiminde açığa çıkan toplumbilimsel derin dönüşümün kökeninde, mali sermayenin kitlesel olarak köy ortamına girmesi, makineleşme, sanayi gübreleri, kültür teknikleri, yeni tarımsal ürünler vardır.

Kemalist iktidar 1950'de devrilir: Seçkinci, Jakoben ve laik reformculuğun yerini (ulusal planda Demokrat Parti'nin yönlendirdiği) tutucu, dinci ve partici, "yöreci" gelenekçiliğe bırakacaktır.

Zapt edilmez kentsel patlama, ülke genelinde iletişimin yoğunlaşması, din adamlarının gücünün yükselmesi, örgütlü toplumsal mücadeleler (sendikalar ve partiler) siyasal manzarayı derinden değiştirecektir. 60'lı yıllarda dış göç başlar ve iki buçuk milyon kişilik bir diasporanın varlığını oluşturan sürekli bir olay haline gelir. Yaklaşık 1990'dan itibaren, Türk nüfusun %55'i kentlerde yaşamaktadır.

Bütün bu dönüşümler, soya dayalı kırsal ve değişmez yerleşmişler halinde düzenlenmiş Alevi yapılarını alt üst eder. Bundan böyle, topluluk yeni çevreye uyum koşullarını seçmek durumundadır.

Değişim o kadar anidir ki 80'li yıllardan itibaren, bizzat Aleviler 'Aleviliğin sonu mu geldi?" diye sormaya başlarlar. Bu birçok teze, çalışmaya, basın dosyalarına başlık olur. Art arda Türk Anayasaları bir yandan komünistlerin ve faşistlerin faaliyetlerini, öte yandan karşı güç olarak konmuş olan İslamcı eylemciliği yasaklar. Oysa, 1960'tan itibaren siyaset bu yasaklanmış iki çizgi boyunca gelişecektir: Alevilerin içinde yer aldığı sol güçler için, toplumsal savaşımlarda ideolojik eylemcilik, Sünni din adamları içinse, İslam için bir alan fethetme.

Artık toplumbilimsel kökleri kalmayan Kemalist yapı, her iki cepheden tam bir saldırıya uğrar. Aleviler için ideolojik silahların seçimi daha baştan açıktır:

- *Sendikalar ve sol partiler toplumsal adalet ve eşitlik için mücadele verirler: Alevi dayanışmasının bunda izleri olacaktır;*

- *Militanlık, hızlı çözümleme, yorumlama yeteneklerini, grup dinamiğine, söz almaya alışmayı gerektirir: Bu ise Aleviliğin doğal ortamıdır;*

- *Sır mı? Örgütlenme mi? Bunlar Alevi yaşamında sıradan şeylerdir.*

- *Anti emperyalizm mi? Alevilerin ulusçuluğunun İslam'ı bizzat ulusun somutlaşması olarak gören İslamcılarla hiçbir ortak yanı yoktur: Humeyniliğe kadar İslam çoğunlukla komünizme karşı bir engel olarak konulmuştur;*

- *Son olarak, Alevilik karşı çıkma dinidir.*

Tüm kültürü bireyin yüce doğasını ve hümanizmayı öven, iktidara, zorbaya karşı -Türk dilinde – söylenmiş türkülerin ve ezgilerin izlerini taşır. Kemalizmin kayırmayı bilmediği bu halk kültürüne sahip çıkan, orada toplumsal bir temel bulmak amacıyla Aleviliğe giden Türk solu olacaktır.

Anti emperyalist - ve anti Sovyet - sol ideoloji, orada anti emperyalist ulusçuluk için elverişli bir zemin, köylücülüğün ve dönem dönem "Türkiye'ye özgü" bir işçiciliğin farklı türlerini bulacaktır. Alevi saz şairlerinin çoğu hem semahlar çaldıkları Cem ayinlerine, hem Alevi geleneğinden gelen başkaldırı ezgilerini söyledikleri büyük sol gösterilere katılırlar.

Din duygusunu ilerici toplumsal ve siyasal mücadelelerle bütünleştiren halktan çıkan bu geleneğin Türk diasporasının göçmen topluluklara taşan önemli etkileri oldu.

Toplumbilimsel Değişim

50'li yılların toptan kırsal göçü, toplumun şehirleşmesi, Alevi topluluğun temellerini geliştirdi. O zamana kadar tanımadıkları mesleklerde – ticaret ve sanayi üretimi, hizmet sektörü- Alevilerle karşılaşılır. Belediye memurlarının durumundaki gibi, topluluk dinamiklerinin *closed shop** yapılara doğru gelişmesiyle, memuriyet, ordu, öğretmenlik, yöneticilik en tercih edilen alanlar olur.

Bu toplumbilimsel değişimin sonuçları seçmen kitlesinin gelişmesinde açıkça gözlemlenir. Aynı kişiye ya da tek bir partiye oyların %90'dan fazlasının çıkması, "bloke oy", etnik (Kürt) ya da Alevi bir oyun belirtisidir. Bu bölgelerde ve yörelerde "pragmatik" bir Alevi oyunun ortaya çıktığı görülür. Alevi nüfusun çoğunlukta olduğu Sivas ilinin vergi mükellefleri arasında - "en çok vergi veren elli kişi" listesinde - ticaretle zenginleşenlerin sayısı artmıştır. Oylar belirgin bir farklılaşma geçirir ve bazı durumlarda sağa kayar.

Aynı şekilde, dedelik kurumu da ayakta kalmakta güçlük çekmektedir. Bunların sorgu gecelerinde, kırsal topluluk içinde önemli bir yargıçlık rolü vardır. Bu işlev, yerel topluluk için her zaman ağır bir yük olan hatırı sayılır bir aşar (hakuldak) ödenmesini gerektiriyordu. Dede, hem bir önder, hem bir görüş ara istasyonu işlevi görüyordu: Kentleşme, mesleki hareketlilikte yükseliş ve göç bu yapılanmanın üstesinden geldi.

Kemalistler arasında ve sol içinde kabul gören Alevi aydınlar, kendi bakış açılarını dile getirerek ve Türk solu içindeki konumlarının tekilliğini sağlamaya çalışırken, kültürel bir hareket yaratmayı bilmişlerdir.

1925 yasası tekkelerin etkinliklerini yasaklamasına karşın, Mevleviler bu yasayı çok önceden delmişti. Sema gösterileri kültürel görünüşünün arkasında tarikatın yeniden doğuşunu pek saklayamıyordu. Bektaşiliğin Hacıbektaş'taki ana evi için de aynı şey oldu. Orada 60'lı yıllardan beri her yıl düzenlenen festival, sol aydınları, Alevi oyları peşinde koşan politikacıları, dinleyici arayışındaki müzisyenleri artarak çeken üniter bir Alevi kutlamasına dönüşüverdi. Dönemin siyasal terminolojisine göre, Aleviliğin ruhuna, sadece kurucusu Hacı Bektaş Veli'ye değil, Türk kültürünün Pir Sultan Abdal, Şeyh Bedrettin gibi direnişin büyük adlarına ya da hümanist Yunus Emre'ye sahip çıkmak söz konusuydu. Bektaşilik kutlamalarında, Türk solu kendine Türk kültüründe iyice yer etmiş bir soy ağacı yaratıyor gibidir.

Bütün bunlara koşut olarak, adı anlamlı bir dergi, Cem ("Birlik"), 1966'dan itibaren Aleviliği tanıtmayı ve savunmayı üstlenir. Dinlerini romanlaştırarak ya da başka biçimlerde

açıklama kaygısı duyan Alevi kalemlerinden çıkan çok sayıda eser geniş kitlelere sunulur. Göç halkasının bitiminde, yerel temel üzerine kurulmuş çok sayıda Alevi topluluklarını içine alan diaspora, Alevi kültürünün en iyi serpildiği mekân olmuştur. Bütün Avrupa'da adları anlamlı, seçkin semtlerde dernekler kurulur. Örneğin Almanya Alevi Federasyonu, 1700 üyesi olan yirmi derneği kapsar. "Konser / cem ayinleri", Alevi aydınlar ya da yabancı Alevilik uzmanlarının katıldığı uluslararası sempozyumlar sayesinde, etkinliklerini sadece gurbetçi Alevilerin dinsel ve kültürel haklarını genişletmekle sınırlandırmamışlar; aynca Alevilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nda temsili gibi açık anayasal hakların kabul edilmesini sağlamak için Türkiye'deki siyasi iktidarı etkilemeyi de amaç edinmişlerdir.

"Alevilik bir hümanizmadır." Bu defalarca öne sürülmüş savda, Aleviliğin çelişkili başarısının nedenlerinin yanısıra bu başarıya bağlı riskler de bulunabilir.

Nitekim, Alevi öğretisinde her şey, çağdaş ve "Batılı" anlamda bir modernlik etiğini kutlama üzerine odaklanır: Gerçeğin dini, bireyin yüce doğası, hoşgörü ve eleştirel akıl değerleri, kadın erkek eşitliği ve toplumsalın önemi, dayanışma ve sorumluluk anlayışı... gerçekten Weberci anlamda bir Alevi etiği vardır.

Alevi bilincinde ve tarihselliğinde paylaşılan, her şeyden önce bireysel insani bir deney olarak yaşanmış acı bir sır olarak kalan şey, siyasal, ideolojik, entelektüel bir programa dönüşebilir mi? Aleviler, 1966'da dinsel bir parti, Birlik Partisi'ni, kurmayı denediler; seçmen kitlesinin toplumbilimsel gelişimine ilişkin nedenlerden dolayı bu girişim patırtılı bir başarısızlıkla son buldu.

Alevilerin şimdiki eylemciliğinin derin nedenlerinden biri de siyasal niteliklidir. Anayasal Kemalist kadro, 1991'de İslamcı faaliyetleri yasaklayan maddeyi kaldırınca -sadece toplumbilimsel bir gelişmeyi doğrulamış oluyordu- dağıldı. O zamandan beri, Aleviler ortaya çıkmak için yasal haklarını istiyorlar. Her şeyden önce, diaspora içindeki uzantılarıyla birlikte, azınlık haklarının siyasal olarak tanınmasına yönelik bir çaba söz konusudur: "Örgütlü köktenci İslam'ın karşısında, ör-

gütlenelim, gücümüzü bilelim." Avrupa'da ya da "sol halk" içinde, Türkiye Kemalistlerinden gördükleri açık sempati sermayesine dayanarak. Bugün benimsedikleri strateji böyle gibi görünüyor.

Alevilik, her şeyden önce bir inanç topluluğunun bütün karmaşık dokusuna işlemiş geleneksel bir etiktir. Toplumsal kültürel temellerinin gelişimi göz önünde tutulacak olursa, bu geleneksel dinin kendisi de tehlikededir. Icığını cıcığını çıkarmak ve kabul görmenin meyvelerini toplamak için onu "normalleştirmek" istemek, dağılmasını hızlandırmayacak mıdır? Soru ortada duruyor.

Bugün Türk İslamcılarının ikilemi şudur: "İslam'ı modernleştirmek gerekir mi? Yoksa modernliği mi İslamlaştırmak gerekir? Türk ve Müslüman olunabilir mi?" Alevilere göre, onların dini, Türk kültürü içindeki tekilliği ile zaten bir "modernlik geleneğidir." Bu durumda, çevreyi betonla çevirmekten vazgeçip herkesin "kendi bahçesini ekip biçmesi" gerekmez mi?

İslam'ın Demokratik Hak Davası

Nilüfer Göle

Son on yılda devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiler derin bir değişime uğradı. Demokrat, Müslüman ve modern bir gelenekle bir bağ oluştu. Otoriter modernleşmeyi tanıyan bütün ülkelerde olduğu gibi, laiklik ve din arasındaki gerilmeler toplumu derinden hırpalıyor.

17 Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Türklerin dilini ve heyecanını alevlendiren ani ölümü 83-93 yılları arasında, devlet ve sivil toplum ilişkilerinin derin değişimini gün ışığına çıkardı. 4 slogan; "inanan cumhurbaşkanı" (imparatorluğun düşüşünden bu yana ilk defa cumhurbaşkanı için yapılan dua devlet televizyonunda yayınlandı), "demokrat cumhurbaşkanı" liberaller ve Müslümanlar, Türkler ve Kürtler, sol ve sağ arasındaki fikir birliğini yeğliyordu. "Sivil cumhurbaşkanı" (askerî iktidara karşı siyasî iktidarın güçlü bir savunucusuydu) ve "halkın cumhurbaşkanı" (halk onunla ve ailesiyle kolaylıkla özdeşleşebiliyordu), milyonlarca Türk'ün katıldığı cenaze törenlerinde söylenen sloganlar yeni Türkiye'yi ve halk ile cumhurbaşkanı arasında oluşmuş olan ortak yaşarlılık ilişkisini çok iyi anlatıyordu.

Reformculuğu dolayısıyla modern Türkiye'nin Atatürk'ü olarak kabul edilen Turgut Özal, modernliğe can atan Müslüman kimlikleriyle, Osmanlı geçmişleriyle Türkleri birbirleriyle ve devletleriyle barıştırıyordu.

Yüzyılın başında yerinden yönetim ve bireysel inisiyatifi -1950'den Kemalist bir devrimde Başbakan Menderes'in infaz tarihi olan 1960'a kadar ikdidarda kalan, siyasal çoğulculuğa geçişin temsilcisi Demokrat Parti tarafından tekrar ele alınan gelenek- savunan Prens Sabahattin'e uzanan liberal gelenek çizgisinde bulunuyordu.[1] Bugün Özal'ın (kimileri için bir türbe halini alan) isteği üzerine başkent Ankara'da değil ama İstanbul'da Menderes'inkinin yanında bulunan anıt mezarı, bu sivil ve demokrat, Müslüman ve modern gelenekle aralarındaki bağı doğruluyor. Böylece onun kişiliğinde, modern Türkiye'nin merkez enjeux expressionlarını buluyordu. Çünkü, otoriter modernleşmeyi tanıyan her müslüman ülkede olduğu gibi, Batı ve Doğu arasındaki, evrensel modernlik ve özerk kimlik arasındaki, laiklik ve din arasındaki gerilimler Türk toplumunu da derinden hırpalıyor.

Batı Sorunu, Uygarlık Sorunu

Batının etkisini, siyasi iktidar şekilleri ve ekonomik gelişim terimleriyle inceleme alışkanlığımız vardır. Ancak Türk tarihi, Müslüman birey ve yaşam tarzı üzerindeki modernleşmenin (Batılılaşma) yeniden yapıcı gücü açısından bir örnektir. "Batılı uygarlaşma" yı gerçekleştirmek için Kemalist elit Müslüman ve Osmanlı kimlikleriyle arasını açmaya kadar gidecektir. Jön Türklerden biri, kültürü ve uygarlaşmayı birbirinden ayırarak, kültür ve kimliği korumak isteyenlere "uygarlaşma bir bütündür, her yönüyle uygulanmalıdır" diyecektir.

Sonuç olarak, Kemalizm elitin bir uygarlıktan diğerine geçme siyasi istekleri anlamına gelir; İslam uygarlığından o zaman evrensel kabul edilen Batı uygarlığına yönelen elit görevini Müslüman ve cahil halkı uygarlaştırmak olarak belirlemiştir.

---

1 I. Küçükömer tarafından siyasi partilerin böyle bir kategorileştirilmesi yapılmıştır ve "Etat et société et partis politiques depus 1902", REMMM, no 50, 1988, sy 91-93

Modernleştiricilerin gözünde, yerel, kendine özgü ve özellikle dini kültürün, geleneksel, gerici ve kaybolmaya yüz tutmuş güçlerinin dışavurumu olarak veriliyor.

Nobert Elias'ın yazdığı gibi, "uygarlık" sözcüğü ilk önce "Batılı bilinç" "Batılı ulusal bilinç" anlamına geliyor. "İnsanın kendini tanıtma ve hareket etme tarzına (...) uyuyor, insanoğlunun toplumsal niteliğini, barınma şeklini, şehirciliğini, dilini, giyim alışkanlıklarını gösteriyor".[2] Atatürk'ün reformları dışsal şekillere verilen simgesel önemi açığa vurur. Türkler Batılılaşırken sert bir deneyimden geçeceklerdir. Giysilerinden, türbandan, festen, şalvardan, çokeşlilikten, ikamet şekillerinden ve düşünce tarzlarından vazgeçeceklerdir.[3]

Bu belleğe, toplumsal yapıya, geleneksel bağlılıklara ve değerlere ters düşen bir modernleşme tasarısıdır. Bu, siyasal ve ekonomik sınıflandırmalardan öte, Pierre Bourdieu'nün "habitus" dediği, beslenme alışkanlıklarını, ifade şeklini, beden hareketlerini kapsayan alana bilinç ve dilin ötesinde çalışan her şeye, kişinin denetiminden uzak ve iradesi dışında açıldı.

Toplumun merkezi değerleri uygar adamı batılı adamla özdeşleştirecek şekilde üretilince, Batı uygarlığının kurucu ilkeleri Türklerin ortak düşselliğine girecek ve aynı zamanda Müslüman bilinci yaralayacaktır. Seçkinler ve halkın arasındaki kültürel devamlılık zinciri kopacaktır. Tarihin bellek yeri beden olduğunda 'yeni adam' yaratma tasarısı, "kültürsüzleşme" ve "yeniden kültürlenme"[4] ereğiyle giysi, sakal, konuşma tarzı gibi değersiz ayrıntılar üzerinde durur.

Uygar kişi ile "Müslüman" kişi ve modern seçkinler ile halk arasındaki fark, ilk ayrımların, ilk toplumsal katmanlaşmanın oluştuğu bu örtük bedensel alandadır.

---

2 Norbert Elias, *La Civilisation des Moeurs*, Calmann-Lévy, 1973, sy. 11-13
3 Paul Dumont, Mustafa Kemal, Paris, Complexe, 1983, sy. 156
4 Pierre Bourdieu, Esquisse d'une théorie de le pratique, précédée de rois études d'ethnologie kabyle, Cenevre, 1972, sy. 94

Yurttaş Kadın

Öte yandan Kemalist reformculuğun "yeni adam"ı, daha çok kadındır. Batılı değerler daha çok cumhuriyet kadınları tarafından getirilecektir. Reformcular için esas kazanılması gereken Müslüman kadının siyasal, toplumsal ve bedensel olarak görünülebilirliğidir. Seçme ve seçilme hakkı, kız ve erkek öğrencilerin beraber okuyabilmeleri, çarşafın kaldırılması, kadınların toplumsal alana çıkışlarını hazırlıyor. Demokrasi ilkelerinden çok, cinsiyet eşitsizliği ilkeleri değişimlerin kaynağı olmuştur. Marcel Ahano'nun belirttiği gibi "yurttaşın tarzı üzerine halkın sevdiği bir kahramanın anayasası" olmayacak; cumhuriyetçi seçkinler "halkın temsili ve kamu oylaması sorununda" yan çizecekler.[5] Buna karşılık, kadının toplumdaki görünüşü Batı uygarlığına aitliği gösterecektir. Uygarlık değişiminin mihenk taşı, yurttaştan çok kadındır. Çünkü, toplumsal katmanlardaki düzenleme kadının konumu etrafında belirlenip, derecelenir. Müslüman bir uygarlıkta, kadının yeri yasağın eşiğini, iç ve dış alanın sınırlarını gösterir. Müslüman kadın örtünerek bakıştan kaçar, bu davranış ahlâksal yasağı ve iç alanın dokunulmazlığını hatırlatır.[6] Doğu'ya özgü harem, hamam gibi yerler dişi birliğine ve Müslüman bir toplumda cinsiyet ayrımcılığına neden olur.

Çarşafı atarak ve bu kapalı dişi alanı terk ederek, Batılılaşma sürecinde, kadınlar bir uygarlık değişimine yol açarlar. Aslında Atatürk'ün reformculuğu da, amacı haremin simgesel ve gerçek yıkımı ve "homo-sosyal" yaşam tarzından "hetero-sosyal" yaşam tarzına geçişti diyebiliriz. Genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kutlamak için düzenlenen balolar yeni alafranga (Avrupalı) yerleri simgelerler. Bu balolar sırasında Atatürk, insanlara vals yapmalarını emretmeye kadar gitmiştir. Kadın ve erkeğin bir arada olmaları böylece bütün toplumsal örgütlerin cinsiyet ayrımına dayandığı bir Müslüman ülkede siyasal bir tasarı haline gelmiştir.

---

5 Marcel Ahano 'L image de le révolution française lors de le modernisation de l'I et de le Turquie contemporaine', *CEMOTI*, (Cahiers D'études sur la Méditerrannée orientale et le monde turco-iranien), no 12, 1991, sy. 14

6 Fatima Mernissi, *Le Harem politique (le prophéte et les femmes)*, Albin Michel, 1987, sy. 119-120

Bu arada, kadınların özgürlüklerine kavuşmaları ve Batılılaşmanın özdeşleşmesi yalnızca Kemalizmin eseri değildir. Osmanlı reformcularının gözünde, modern ailenin ortaya çıkması, imparatorluğun "yenilenmesi" için gerekli bir koşuldu. Birlik ve İlerleme Komitesinin kurucularından biri olan, Abdullah Cevdet sadece çarşaf, kadınların ayrılması ve çokeşlilik gibi dinî kuralları reddetmekle kalmıyor, imparatorluğun sona ermesinden bunları sorumlu tutmaya kadar gidiyordu. Ve kökten Batı yanlısı Salahaddin Asim, "Türk Kadınının Yozlaşmışlığı" adlı kitabında, eleştiriyi Müslüman kadınları "uygar hayat'tan ayırdığını düşündüğü dinî geleneklere kadar vardırıyordu. Batı yanlısı akım, toplumsal ilerlemeyi, kadın ve erkek arasındaki hakların eşitlik derecesiyle ölçüyordu.

O halde Batılılaşma fikirlerde olduğu kadar olgularda da başlamış bir süreçti. Kemalist reformlardan önceki dönemde kız liselerinin, ve kadın kuruluşlarının çoğaldığını görüyoruz. Giyim alanındaki alışkanlıkların değişimini gözlemliyoruz; Avrupalı modaya göre giyinen eşleriyle birlikte tiyatroya giden kadınlar İstanbul'un manzarasının bir bölümünü oluşturuyorlar.

Tanzimat döneminden, yani reformlardan itibaren Batılı yaşam tarzı sarayda, dişi seçkinlerde, başkentte başlayarak çoğalıyor. Batı dünyası kozmopolit bir İstanbul'a baskın yapıyor. Museviler, Rumlar, Ermeniler ve dönmeler (İslam'a geçmiş Museviler) gibi gayrı Müslim halklar Batılı alışkanlıkların girmesini kolaylaştıracaklardır.

Cumhuriyetçi devrim, doğrudan Batı akımın çizgisinde olsa da Türk ulusçuluğunun uyanışını ve Osmanlıcılığın çok etnikli karakterinden kopuşunu gösterir. Osmanlı kimliğinden ayrılma kaygısıyla, Türk ulusçuluğu temellerini Anadolu kültüründe arar. Ama Batılılaşma tasarısında, bir kere dinsel köklerinden kopmuş olan bu kültür, sadece öyküsel bir temsildir. Çünkü Türk ulusçuluğu, ortak bellek için Osmanlı ve Müslüman kimliğe karşıt Türk kimliğini tekrar fethetmek ve buradan Türklük ile Batılı dünyanın arasında bir ortaklık olabileceğini göstermek amacıyla İslam öncesi geçmişte bir Anadolu kültürü arar.

Yani kadının görünümü bu Anadolulu ve halkçı ulusçuluğu iyi yürütür. Kemalist kadın İslam dininin yasaklarından kurtulur; İstanbul kadınlarının süs merakına yaklaşmadan örtüden vazgeçer. Modayı izlemez, bir "ideal"i vardır, kendininkilerin yani halkın yanında ulusu için çalışır.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara* adlı romanı halkı ve Batılılaşma tasarısını karşılaştıran bu yeni düşü anlatır. Yeni başkent, yeni bir ütopyanın hazırlanmasını sağlamaktadır. Kahraman, Selma (halk için telaffuzu zor bir isim) "Batılılaşmış" ve bunun sonucunda halka yabancı bir İstanbul kadınıdır. Romanın ilk bölümü İstanbul'dan Ankara'ya giderken çektiği güçlükleri anlatır. Alışkanlıkları, özellikle onun ve komşularının dış görünüşlerinde inanılmaz bir fark vardır. "Sağlıklı" halk kadınları arasında onun, "ne kalça ne de göğsü olan bir erkek çocuk" gibi kibar bir görünümü vardır.

Batılılaşma, yaşam tarzını olduğu kadar, estetik ölçütleri de etkiler. Batılı tarzda yaşayan, İsviçreli mürebbiyeler tarafından eğitilmiş, erkeklerle aynı masada yemek yiyen, *ata* binen, danslı yemekler düzenleyen Selma, Ankara'yı kendi zevki için fazla taşralı bulacaktır.

Ama yavaş yavaş bu alafranga varoluşun Batının yüzeysel bir taklidi ve yabancılaşmanın kaynağından başka bir şey olmadığını keşfedecektir. Kimliğini ve kişiliğini yalnızca Türk halkına giderek bulacaktır. Yazara göre, Türk kadını örtüsünü ülkesinin tekrar yapılanmasına katılmak ve bunun için çalışmak üzere terk etmeliydi, şımarık ve kibirli olmak için değil. Özgürlüğünü ulusal nedenin hizmetine koymalıydı. Böylece Selma, yeni başkent Ankara'yı seçerek ulusal ideali ama ayrıca Anadolulu köklerini de bulacaktır.

Ankara bir yandan, sadece öyküsel bir tarzda, Anadolu halkına bağlanarak kendine Osmanlı kozmopolitizmi süsü veriyor öte yandan meclis, ulusal tiyatro ve opera gibi yine mimari eserlerle Batılılaşma tasarısını görsel anlamda somutlaştırıyor. İstanbul giderek daha çok zevk ve tüketimin kozmopolit merkezi olurken, konserler ve klasik (Batılı) ayırımlarla yetinen Ankara cumhuriyetçi idealin somut örneği oluyor. İstanbul'dan vazgeçilmesi böylece, Osmanlı geçmişiyle kopuş an-

lamına gelir. Türkler, İstanbul'un çöküşü ile ortak belleklerini yitirir, Osmanlı kültürü ile göbek bağlarını koparırlar. Bundan böyle daha vurgulu bir Batılılaşma ama karşıt hareketleri, özellikle İslamcıları besleyecek yaralı bir bilinç söz konusu olacaktır.

Demokratikleşme ve İslamlaşma

Tek partili dönem, Türk modernleşmesinin özünde bulunan ikilemi açıkça gösterir. Kemalist seçkinler için ilerleme her şeyden önce, adına demokratik onaylamanın kurban edilebileceği son amaç olan laikliğin getirilmesidir. Çünkü eğer halkın egemenliği kabul ediliyorsa, bu halkın özellikle dinsel değerler sistemine yenik düşürülmesi anlamına gelebilir.[7] Böylece, cumhuriyetçi devletin yapılanmasından itibaren bu tek partili sistem sayesinde toplum üzerinde soyunu korurken ilerlemenin ve laikliğin garantisi tanımlanıyor. Ayrıca, belirtmeliyiz ki Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı ilkesi için de (ki bunlar; devrimcilik, laiklik, cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık ve devletçiliktir) demokrasi bulunmuyor. Başka bir deyişle, kendi kurucu ideolojisinin temelinde bile demokratik onaylama ve laiklik ilkesi arasında bir gerilim olduğunu belirtebiliriz. Batılı modernliğin bu çift gerekliliğinin Türkiye gibi Müslüman bir ülkede yapabileceği tek şey kendi içinde ters düşmektir. Böylelikle, demokratikleşmenin her kademesi "İslamî değerlerin" yenileşmesini hazırlar. Daha sonra laik ilkelere bir tehdit olarak alınan bu yeniden doğmayı demokrasinin kesintiye uğraması izleyecektir. Dışavurumları gerici olarak kabul edilen bir toplumun özerkleşmesi ve kendini gelişimin tek adamı olarak niteleyen bir devlet arasındaki bu ikilik, cumhuriyet boyunca, Türk siyaset hayatının kokuşmuş çemberini (demokratikleşme ile tekrar İslamlaşma arasında) oluşturacaktır. Böylece, toplu durum farklı bulunsa da, şu ya da bu şekilde birbirini izleyen darbelerin (1960, 1971, 1980), hepsi neo-Kemalist bir egemenlik ve 50'li yıllardan beri sivil toplumun elinden kaçırdığı özerklik arayışındadır.

---

7 İlkay Sunar, "Siyasi ve Ekonomik Antropoloji: Osmanlı İmparatorluğu ve Değişimi", *Annales*, no. 3-4, 1980

1980'deki son askerî darbe, amacına karşıt olarak, 20'li yılların konuyla ilgili sonunu gösterir. İstemeyerek, toplumun merkezî değerlerinin derin bir değişim geçirdiği bu dönemde katarsis, değişim rolü oynamıştır. Müslüman kültürünü içine sindirip siyaset alanına girenler, yükselen sınıfların değerleri ve yeni şehirleşmiş grupların kiler, seçkinler ve halk, ilericiler ve gericiler, modernler ve İslamcılar gibi alışılagelmiş zıtlık kategorilerini dağıttılar. Geçtiğimiz on beş yıl boyunca, İslamcı hareketler Müslüman ülkelerin yaşadığı daha derin ekonomik, toplumsal ve kimliksel bir belirti gibi açıklanıp, incelendi. Ekonomik durgunluk, hızla ilerleyen enflasyon, seçkinlerin modernist tasarılarının başarısızlığı, şehre göç, kitlelerin uyuşmazlığı, üçüncü dünya ülkelerinin karşılaştığı tüm sorunlar, dinin bu yeniden doğuşu içinde açılan toplumsal durumu açıklayacaktır. O halde İslamcılık, karanlığın ve dincinin dönüşü ve daha çok çağdaş dünyaya oranla bir pataloji olarak beliriyor. Ancak, islamcılık kriz durumuna karşı basit bir tepki değil, bu siyasi alanın sahiplenilme tarzıdır; ayrıca, modernliğin tekrar sahiplenilmesinin iradesi ve yoksunluğu anlamındadır. İslamcı hareketin siyasi yükselişi, şu halde Türkiye'deki çoğulculuğa ve sivil toplumun gelişmesine bir gerekçedir. Çünkü gerici bir boyutta olsa bile, yeni bir simgesel alan ve kelime hazinesinin oluşumuna katılıyorlar. Karşı çıkma hareketlerinin ardında, yeni İslam seçkinleri yeni görünümler kuruyorlar.

Yeni İslam Seçkinlerinin Oluşumu

İslamcı hareket modernlik tarafından belleklerden silinen Müslüman kimliğini yeniden yaratıyor ve onu toplumsal aktör olarak yeniden ortaya çıkarıyor. 80'li yıllardan itibaren hızlanan bu süreç, 50'li yıllarda sivil toplumun görece gelişimiyle başladı. İslamcı hareketin siyasi yükselişini toplumsal merdivendeki yeni gruplar izledi. Bu yüzden İslamcı akımda yalnız eğitimsiz ve geleceksiz olan, toplumun reddettiği toplumsal grupların, işsizlerin başkaldırmalarını görmek sadeleştirici olur. Kökten İslamcı hareketle beraber, şehirli ve eğitimli Müslümanın yeni çehresi çizilmeye başlandı. Söz konusu olan öğretimle toplumsal değişimi yönlendiren İslamcı oluşumlar İslamcı seçkinlerdir. Eğer, uygarlaşma tasarısı çerçeve-

sinde, "kültürlü" adam Batılı davranmalı ve (Avrupalı) yaşam kurallarını gözlemlemeliyse, bir anlamda, İslamcı entelektüellerin, "kültürlü" kişi ile "uygar" (Batılılaşmış) kişi arasındaki farkın özümsenmesini delerek tarihi konunun tanımını değiştirdiklerini söyleyebiliriz. Bu soy toplumsal sınıfların toplumsal stratejilerini belirlemek için İslamî ayrılık simgelerine başvurmaları dikkat çekicidir. İslamcı hareketin aldığı karşı çıkan şekiller Kemalist modernleşme modeline meydan okuyarak geleneksel İslamî kökten ayrılıyor. Bu karşı çıkma hareketleri İslam'ın siyasi dili etrafında örgütlenseler de militanları çoğunlukla modern ve laik öğretimin ürünleridir. Köktencilikleri, en azından Türklerde her zaman siyasi ayrılık mantığından gelmez ancak dini gelenekçiliğin kökten bir eleştirisine götürür. Aktörleri modernleşme sürecinin ürünleridir ve sonuç olarak onlar da modernliğin değerlerine sahipler.

Çelişkili bir şekilde bu İslamcı modernlik daha kökten bir tarzda tekrar örtüye dönen kadında simgeleşecektir. Bir uygarlığa aitlik isteğini bir kez daha kadın vücudu sergileyecektir. Bu kesinlikle azınlıkta ancak dikkat çeken bir olaydır çünkü geleneksel dünyayı temsilden uzak bu örtülü kadınlar, onlara istenen, eğitimli ve kentli bir profil çizen yepyeni bir doğrultuda ilerleyecekler. İslamcılık modernliğin kalesinde yani şehirli alanlarda ve özellikle o zamana kadar modernlik yanlısı seçkinlere ayrılmış üniversitelerde yatırım yapıyor. Tam da bu üniversiteler gibi "laik bilim"in değerlerinin savunucusu din dışı bu yerin İslamlaştırılma" kaygısı laik aydınlarda önemli endişeler doğurdu.[8]

Bu yeni Müslüman kadınlar, siyasi bir ifadeyle donanarak yüksek öğrenime katılarak, modernliği sahiplenerek, örtünün altında da olsa yeni bir görünüm kazanacaklar. İslam'a aidiyetlerini ortaya koyarak toplumsal uygulamalarda beklenmedik bir süreç başlatacaklar: İçi dıştan ayıran eşiği atlamaya daha çok itildikçe mesleki esinleri üzerine yasaklar koyan, erkeklerin ve kadınların yaşamları arasındaki kapanmaları yara-

8 Bu terimi Yann Richard'ın 1979 İran Devrimi'nden sonra, Tahran Üniversitesi'nde cuma namazının kılınmasıyla ilgili yazısından alıyorum. Yann Richard, "Clercs et Intellectuels dans la République Islamique d'Iran" (İran İslam Cumhuriyeti'nde Ruhbanlar ve Entelektüeller), *Intellectuelles et militants de l'Islam contemporaine,* Gilles Kepel ve Yann Richard'ın yönetiminde, Paris, Le Seuil, 1990

tan dini kuralların tekrar yorumlanmasına ve soruşturulmasına daha çok engel olacaklar. Örtüleri etkin bir şekilde İslamlığı taşıyacak. Ancak bu, hem bir fark olarak kimliklerini hem de toplumda modernliğin getirdiklerini daha iyi kullanmaya yarayan kişi haklarının istendiği bir İslamcılıktır.[9]

İslam'ın siyasi dili Müslüman gelenekte yeni alt sınıfların çıkışını, öğretim ile toplumsal statü arayışını, özgür teşebbüs ve toplumsal değerlerin üretiminin denetimini görülebilir kılıyor. İslam'ın yeniden doğuşu Türk modernleşmesinin gölgede kalan yüzünün doğumu, (türbanlı öğrencilerin söylediği gibi) "karanlık güçlerin gün ışığına çıkması" anlamına geliyor. Böylece bu hareketlerin başkaldırısının anlamı bir başkasını saklıyor: Modernliğin meşruiyeti, katılımı ve yönetimi arzusu.[10]

1983-1990 yılları arasında iktidarda olan Turgut Özal tarafından kurulan Anavatan Partisi, bu toplumsal dalganın üzerine çıkmanın, Müslüman kültüre aitliğin meşruiyetinin ve geleneksel ortamlardan doğan sınıfların yükselişinin önünü açma arayışındadır.

Batı ve İslam arasındaki kültürel sermayeye sahip olmakla Batılı uygarlığa açılan seçkinler ve Müslüman kültürü içine sindirmiş halk arasındaki ikilik yeni bir siyasetçi kategorisiyle aşılma eğilimindedir: İslamcı mühendisler.[11] Bunların teknik akılcılığın yayılmasında önemli bir etken olan teknik yetenekleri yadsınamaz. Ancak İslamcı olarak kültürel özelliklerin karşısında değil onlarla beraber oluşan başka bir modernlik kavramı arayışındalar. Bu siyasî kültürde geleneksel değerlere ilişkin bir eğitim aracılığıyla İslam ahlâkçılığından Aile Bakanlığı'nın kurulmasına ya da pornografik yayınların satışını düzenleyen bir yasaya (muzır yasası) kadar gidiyor. Başka bir deyişle " ilerici muhafazakar" diye tanımlanan Anavatan Partisi 1980'lerde piyasa ekonomisinin özgürlükçü değerleriyle İslam ahlâkı arasında bir bağ oldu.

---

9 Nilüfer Göle, *Musulmanes et Modernes*, (*Voile et Civilisation en Turquie*), Paris, La Découverte, 1993

10 Gilles Kepel, *Les Banlieues d'Islam*, Paris, Le Seuil, 1987

11 Yann Richard ve Gilles Kepel in hazırladığı *Intellectuels et militants de l'islam contemporaine*, Nilüfer Göle'nin yazısı "Ingénieurs Islamistes et Étudiantes Voilées en Turquie entre le totalitarisme et l'individualisme", Paris, Le Seuil, 1990

Kadınlar ve mühendislerin yanında İslamcı okumuşlar da yeni seçkinlerin bir bölümünü oluşturdular. Simgesel malların üreticisi olarak, "İslamcı düşünceyi" kitap dergi ve gazetelerle şekillendiriyorlar. Birçok düşünür sık sık farklı alanlarda ve taraflarda bulunarak İslam'ın "özgüllüğünün" altını çizmeyi deniyorlar.

Paradoksal olarak bir yandan İslamcı görüşün doğruluğuna diğer yandan ise daha belirgin şekilde Batılı anlamda bir gelişmeye göndermede bulunurlar. Böylece yazıları hem Müslüman düşünürlerle hem de Batılılarla beslenmiş oluyor. Aralarından bir tanesi kendini şöyle anlatıyor: "Sazlarımızı akord ederken, yani en doğru kavramsal tonu bulmayı denerken, istesek de istemesek de farkına varıyoruz ki (Batılılarla) aynı oktavlar üzerinde çalıyoruz."[12] Bir başkası, Illich, Feyerabend, Marcuse, Popper, Hayek ve daha birçokları gibi Batılı yazarlara göndermeleri onaylamak amacıyla ekliyor: "Bilimin ülkesi yoktur."

İslam seçkinlerinin bu üç görünümü İslamcı hareketteki en büyük kavgaları çıkarıyor: Akılcılık ve vicdan (mühendisler) arasındaki kadınların siyasi ve toplumsal yaşama katılımları üzerinde yasaklar koyan dini kurallar (örtülü kadınlar), İslam ahlâkı ve eleştirel düşünce (okumuşlar) arasındaki çelişki. Çağdaşlaşma süreci akılcılığın vicdandan ayrıldığı, topluma karşı bireyci bilincin özerkleştiği ve eleştirel düşüncenin İslamcı ideolojiden uzaklaştığı bir ölçüde çoktan başladı. Bu üç görünümün doğuşu İslamcı hareketin yolunu değiştiriyor gibi görünüyor. Eğitim sistemiyle, seçkinlerin dolaşımı arasında yükselen toplumsal hareketlilik ve demokratik katılım için olabilirlik bulunduğu ölçüde, İslamcı hareketler dışlanma, bölme ve şiddet mantığından çok katılım mantığına doğru ilerlerler.

Türkler, evrensel eşitlik ve akılcılık değerlerinin belirlendiği "modernleşme" döneminden sonra, demokratik yolla "modernlik" alanına kültürel bir buluş, toplumsal bir praksis gibi giriyorlar. Dünya modernliğinden kendileriyle, Osmanlı'ya dayanan geçmişleriyle, Müslüman kimlikleriyle barışarak esinleniyorlar. Türk gencinin geleceği aynı zamanda laik, demokrat, Müslüman ve modern olma kapasitelerine çok bağlı olacaktır.

---

12 Necati Polat, "Nabi Avcı ile Söyleşi" *Gergedan*, n. 11, Ocak 1988

Modernleşmenin Yöneyi Kadınlar

Şirin Tekeli

Kadının aile içindeki rolüyle buna koşut giden kapanması İslam ve aynı zamanda Akdeniz kültüründen geliyorsa da modernleşmeye bağlı kavgalarda kadın merkezî bir yer tutar. Bu yüzden kadın, değişim halindeki bir toplumun simgesel görüntüsü olma eğilimindedir.

Sanki hiç yaşamamış gibi ölen
Ve soframızdaki yeri
Öküzümüzden sonra gelen
Ve dağlara kaçırıp, uğrunda hapis yattığımız
Ve ekinde, tütünde, odunda ve pazardaki
Ve karasabana koşulan
Ve ağıllarda
Işıltısında yere saplı bıçakların
Oynak ağır kalçaları ve zilleriyle bizim olan
Kadınlar
Bizim kadınlarımız

Büyük Türk şairi Nazım Hikmet, ülkesinin 20'li-30'lu yıllardaki yaşamını anlatan büyük şiiri "İnsan Manzaraları"nda, kadınlardan işte böyle dokunaklı ve sahiplenici şekilde bahsediyor. Peki üç çeyrek asır sonra biz neredeyiz?

Bugün Türkiye artık, karasabanla tarım yapılan bir ülke değil. Nüfusun yarısından fazlası şehirleşmiştir. Bunun dörtte biri nüfusu bir milyonu aşan büyük kentlerde, neredeyse beşte biri ise sekiz milyon ruhla dev bir insan kalabalığına dönüşen İstanbul'da yaşamaktadır. Modernleşme, siyasi, ekonomik ve toplumsal tüm alanlarda görülür. O halde kadınların şehirleşme derecelerine, eğitim seviyelerine, toplumsal sınıflarına, bölgelerine, etnik kökenlerine, dinî inanışlarına ya da dişilik kavramını anlamlandırmalarına ve düşüncelerine göre çok farklı biçimlerde ortaya çıkar. Bununla birlikte şairin kadınları anlatan "soframızdaki yeri öküzümüzden sonra gelen" ve "sanki hiç yaşamamış gibi ölen" sözcüklerinin hâlâ günümüz toplumundaki kadınların konumlarının anlaşılması için geçerli benzetmeler olup olmadığını merak edebiliriz.

1991'de İstanbul'daki kadınlar üzerine yapılan öncü bir ankette, Türkiye'nin en modern şehrinde yaşayan kadınların çoğunluğunun "geleneksel" hatta "ataerkil" denebilecek ilişkilerle hapsoldukları ortaya çıkmıştır. Yazar, özellikle ataerkil değerleri mükemmel bir şekilde benimseyen kadınların bu değerleri tekrar ürettiklerini ispatlamayı denedi. Ancak, bu araştırmanın sonuçlarına daha yakından bakmadan önce kadınların toplumdaki yerlerine küreselleşme doğrultusunda bir göz atalım.

Günümüz Türk toplumu, özellikle kadınların dahil olduğu toplumsal ilişkiler açısından gerçek bir mozaik oluşturuyor. Böylece, Anadolulu göçebe kabilelerde, kadınlar görücü usülü evliliğe mahkum edildikleri toplumsal ilişkiler içinde yaşamaya devam ediyorlar. Bu evlilik; mülkiyet hakkını kısıtladığı, kadınları çokeşliliğe mahkum ettiği gibi, gelinin babasına yüklü bir meblağ kazandırıyor ve erkekler her şeyden önce cinselliği -üreme gücünü- toplumsal grubun ve aile onurunun katı değerleri adına kontrol ediyor. Aynı şekilde, kendi yaşıtı kız ve erkeklerle dolaşırken görüldüğü bahanesiyle, lise müdürünün isteği üzerine bekaret testine tabi tutulan bir genç kı-

zın intiharının da gösterdiği üzere, Anadolu'nun muhafazakar küçük şehirlerinde - toplumsal yapının orada çok farklı olmasına karşın- dişi cinselliği ciddi bir şekilde kontrol edilmektedir. Yakın zamanda kamuoyunu çalkalayan bu dram, kuşkusuz, aile onurunun geleneksel değerleri ile kadının özgürleşmesi ve modern değerler arasında bir konumda yer alamayan bir genç kızın kafasındaki derin karmaşanın sonucudur.

Öteki uçta, İstanbul ya da Ankara gibi büyük şehirlerde, birçok kadın, büyük şirketlerin idarelerinde ya da önemli kuruluşlarda görev alıyor ve toplumun geleneksel olarak onlara yüklediği tek rol olan evli kadın rolünü reddediyor. Birkaç yıl önce yıkıcı ve dine karşı bir konum olan, bir erkekle evlilik dışı yaşamayı hatta evlilik dışı çocuk sahibi olmayı ya da daha çok cesaret gerektiren metres hayatını seçebiliyorlar.

Ayrıca, sanatçı, entelektüel, yaratıcı kadınlar Türk toplumunda gittikçe daha büyük yer tutuyorlar. "Kadın yazarlar" en çok okunan, en çok alkışlanan ve günümüzde en çok basılan kitaplarıyla, kimileri bu adlandırmayı reddetse de özel bir dişi duyarlılığıyla yazına yeni bir katkı getiriyorlar. Bu ressam, fotoğrafçı, sinemacı kadınların durmadan başarı[1] kazandığı plastik sanatlar dalında da geçerlidir. Bunun yanında, daha az ünlü olan diğerleri yayın, medya ve promosyon gibi gelişmekte olan sektörlerde kendilerini gösteriyorlar. Yeni olan artık bu durumların istisnai olmamasıdır. Tersine, kadınlar niceliksel olduğu kadar nitelikleriyle de saygıya değer sektörlerde belirleyici konumlarda bulunuyorlar.

Bu iki uç arasında, sadece öğretmen, hemşire, sekreter gibi geleneksel "kadın mesleği" olarak kabul edilen mesleklerde değil, bankalar ve sigortalar gibi daha az geleneksel mesleklerde de etkin konumlarda olan çok kadın vardır ve bazı erkek mesleği denen mesleklerde özellikle Batıya oranla onurlu bir yer kazanmışlardır: Kadınlar hekimlerin yüzde yirmisini, avukatların yüzde yirmi beşini, üniversite ortamının yüzde el-

1 İstanbul'da kadınlara özgü yayınlar yapan kuruluşlar "Ressam Kadınlar" "Fotoğrafçı Kadınlar" ve "Sinemacı Kadınlar" üzerine katalog ve ajandalar yayınlarlar.

lisinden fazlasını oluşturmaktadır. Bunlar, Türkiye'de kadınların modern sektörde yerlerini geri dönülmez bir şekilde aldıklarını gösteren rakamlardır.

Günümüz Türk toplumunda, kadınların çoğunluğu geleneksel rollerini değişiklik olmaksızın kabul eden temizlikçi, evli kadın ve aile annesidir, hatta yukarıda anlatılan gelişimin tersine bir 'temizlikçi" olma sürecini gözlemliyoruz.

Aslında, istatistikler, 50'lerde başlayan ekonomik modernleşmenin çalışan nüfusta kadınların payının düşmesini beraberinde getirdiğini göstermektedir. 1955'te on beş yaşın üstündeki çalışanların yüzdesi kadınlar için yüzde 72.1, erkekler için yüzde 95.4 iken bu yüzde 1985'te yüzde 44.2 'ye ve yüzde 83.1'e düşmüştür. Erkekleri kadınlardan daha çok etkileyen eğitim uzunluğunu bir kenara atarsak kadın etkinliğinin düşüşünü tarımın modernleşmesiyle açıklayabiliriz. Tarımın mekanikleşmesi, aslında, şehre göçe yol açarak kadın el emeğini 'özgürleştirmiştir'. Şehre gelince, kadınlar aile yapıları yüzünden iş bulamadılar ya da bulduklarına alışamadılar ve temizlikçi oldular. Kadın çalışmasının toplam yüzdesi aslında tarım işinin önemini açıklamaktadır. Eğer bugün çalışan erkeklerin yüzde 41'i tarım sektöründe çalışıyorsa, bu oran kadınlar için yüzde 85'dir. Yedi milyon çalışan kadının büyük çoğunluğu ya tarım maaşlısı ya da aile için karşılıksız yardım olarak çalıştırılıyordu.

Kentlerde, evli olduklarında bile, kişisel ve ekonomik bağımsızlığı garantileyen gelirleriyle modern sektörün kapılarını zorlayan kadınların başarısı önemli bir oluşumdur. Ancak, istatistiklerin ortaya koyduğu üzere bu genel durumlarını saklayamamaktadırlar. Çünkü bu başarılı kadınlar, kadın nüfusunun yalnız küçük bir azınlığını temsil ediyor: 1985'te bilim ve teknik sektöründe bulunan çalışan kadınların yüzdesi yüzde 4.4'tü, şirket müdürleri yüzde 0.1, memur kadınlar ise yüzde 3.5'ti. Tüccar kadınlar yüzde 0.8'i geçmiyordu ki bu liberal mesleklerde, sanayi ve ticaret patronlarında, toplamda yüzde 9'dan az bir yer tutuyordu. Tarım harici üretici sektörde çalışan kadınlara gelince bu yalnız yüzde 4.6 idi.

İstanbul Kadınları

Kadınların toplumsal statülerinin, uzun zamandır Türk toplumunun kültürel kimliği üzerine yapılan tartışmalarda ayrıcalıklı bir yere sahip olmasına karşın, toplumsal grup olarak kadınların üzerine çok az araştırma yapılmıştır. Konusu kadın düşünceleri, değerleri, davranış biçimleri konulu bir öncü araştırma yakın zaman önce İstanbul'da yapıldı. Bu bizim, Türkiye'nin en modern ve en büyük kentinde oturan kadınların eşitlik, aile yaşamı, (otorite ilişkileri, cinsellik, iş bölümü, aile içi şiddet), siyasi iktidar, din, çalışma yaşamı gibi konular üzerine neler düşündüklerini anlamamızı sağlıyor.

En çarpıcı sonuçlardan biri, kadınların çok muhafazakar, pek arzulanmayacak statülerine baş kaldırmak için çok az hevesli bir grup oluşturmalarını getiren "geleneksel" değerleri benimsemeleri eğilimiydi. Aynı derecede önemli bir başka sonuç ise kadınların tutumlarında değişiklik yaratan öğrenimin, özellikle yüksek öğrenimin rolüydü.

Örneğin, kadınların önemli bir çoğunluğu (4/5) cinsiyet eşitliği ilkesini savunuyorsa da bir seri basmakalıp gönüllü atılıyorlar: "Kadınlar temizliğe, sanata, duygulara daha çok önem verir" oysa ki erkekler "daha cesur, matematiğe daha yatkın, zeki ve el işlerinde daha yetenekliler."

Otorite ve aile içi işbölümü üzerine düşüncelere gelince, farklı düşünenlerin arasında düşüncelerini uygulayabilen çok seyrek sayıda olanları saymazsak, kadınların üçte ikisi ailenin geçim sorumluluğunun erkeklerde olduğunu, kadınların ev ve çocuklarla ilgilenmesi gerektiğini düşünüyor. "Çift arasında bir düşünce ayrılığı olduğu zaman son sözü kim söyler?" sorusuna bunun koca olmadığı yanıtını veren yalnız yüzde beşti. Aynı şekilde yüzde elli altısı kadının sessizliğinin, kavgayı bitirmenin en iyi yolu olduğunu düşünüyor. Yüzde yetmiş dördü kocayı aile reisi olarak tanıyor ve yüzde yetmiş ikisi dışarıda çalışmak için kocanın iznini almak gerektiğini düşünüyor. Öğrenim seviyesi tabii ki yanıtları değiştiriyor: Eğer koca, öğrenimsiz kadınlarda tartışmasız aile reisiyse (yüzde 91), ona bu ayrıcalığı üniversiteli kadınların yüzde 36'sı veriyor. Öğrenimsizlerin yüzde 91 oranına karşı, öğrenimlilerin yüzde 24'ü çalışmak için izin istiyorlar.

Son olarak aile içi şiddetle ilgili, kadınların yüzde 49'u kocanın karısını dövmek için meşru bir nedeni olabileceğini düşünüyor. Yüzde 27'si bunu boşanma nedeni olarak görmüyor. Yüzde 41'i en az bir kere dövüldüğünü itiraf ediyor. Yüzde 28'i bunu hak ettiğini söylüyor. Bir kocanın karısını dövebilmesine her durumda karşı çıkan kadınlar yalnız yüzde 16 oranında kalıyor. Öğrenimsiz kadınlarda koca şiddetinin meşruiyeti yüzde 80'e çıkarken yüksek öğrenim diplomalı kadınlarda bu oran yüzde 10'a düşüyor.

Din ve uygulaması bu meşruiyete bir açıklama getirebilir. Soru sorulan kadınların yüzde doksan üçü ramazanda oruç tuttuğunu ve yüzde elli beşi namaz kıldığını söylüyor. Ancak onlar ibadet ediyorlar, köktendinci değiller. Kuran'da bulunan, mirasın erkeğe kalanın yarısını kadınların alması ya da bir erkek şahite iki kadın şahitin denk olması kurallarını kabul edenler yalnızca yüzde 20.

İstanbul kadınları ailelerinden daha çok öğrenimli olsalar da eşlerinden daha az öğrenimliler. Üniversite ya da yüksek teknik okul mezunu kadınlar yüzde 8 iken bu durumdaki erkekler yüzde 17 oranında. Oysa ilkokul diploması olmayan kadınların oranı yüzde 18 iken bu durumdaki erkekler yüzde 6 seviyesinde. Kalan için, kadınların yüzde ellisinin diplomaları var, bunların yüzde 10'u ortaokulu, yüzde 14'ü liseyi bitirmiş.

İstanbul kadınlarının kökeni ise tutuculuklarını açıklıyor. Bu kadınların yüzde 55'i köylerde doğmuş ve üçte biri ise en fazla yedi yıl önce İstanbul'a gelmiş. O halde, art arda göç dalgaları sonucu 'büyük köy' dedikleri İstanbul üzerine yapılan bir anketin sonuçlarına şaşırabilir miyiz? Onları geleneksel kültürden çıkarabilecek öğretimi almamış, vücutları ve kimlikleri aile onurunu kaybetmenin büyük korkusu içinde ciddi bir şekilde babaları ve kocalarının kontrolü altında olan, geleneksel zorunluluklara her uymayışında şiddetle bastırılan kadınların genel tutumlarının ezilmek ve tutuculuktan başka bir şey olmasını bekleyebilir miydik?

Toplumsal Değişimin Etkeni Kadınlar

Bu anketin sonuçları, ataerkil otorite altına giren iki grubun, kadınların ve gençlerin toplumsal değişimin ana etkeni olduğunu gösteren başka araştırmalarla teyit edilmiştir. Böylece, tüm piyasa araştırmaları, kadınların ve gençlerin "daha iyi yaşama" arzusuyla daha yüksek tüketim seviyesi için hareket ettiklerini gösteriyor. Kadınlar, işlerinde enerji ve zaman tasarrufunu garantileyen beyaz eşya gibi dayanıklı tüketim eşyalarının alışverişi için ayrıcalıklı bir grup oluşturuyorlar. Genel olarak söz konusu malları edinebilmek amacıyla aile bütçesine katkıda bulunmak için çalışmak istediklerini ifade ediyorlar. Çok ilginç olayların gelişimine tanık olduk; kadınlar arkadaş gruplarında bu gereksinimlerini tatmin edebilmek için yardımlaşma grupları kuruyorlar.

Ayrıca birçok anket, daha hoşgörülü bir toplum arzularını ifade edenlerin, toplumsal kontrolün sertliğinden yakınanların arasında kadınların ve gençlerin diğer toplumsal grupların önünde olduğunu gösterdi. Öğretime verilen önem de bu arzuyla ilgili. Bir önceki bölümde sözü geçen anket gösteriyor ki kadınlar daha iyi bir gelecek umuyorlar. Bunu kendileri ve en azından kızları için umuyorlar. Çünkü yüzde 72'si kızların yüksek öğrenimde erkeklerle eşit şansa sahip olması gerektiğini düşünüyor, bununla birlikte, kabul ediyorlar ki "işsizliğin bu seviyede olduğu bir toplumda, iş öncelikle erkeklere ayrılmış olmalı."

Bu, kadınların kendi nesilleri söz konusu olduğunda geleneksel ancak kızlarının kaderi için ilerici olduklarını gösteriyor. Aile planlaması ve doğum kontrolü ile ilgili tüm araştırmalar gösteriyor ki ikiden fazla çocuk istemeyenler kadınlardır. Şehre gelir gelmez doğum kontrolünün modern yollarını öğrenen ve çoğu zaman kocaları farkında olmadan uygulayanlar da yine kadınlardır.

Diğer eğilimler, günlük yaşamlarını daha iyi kılma çabalarıyla, kadınların tüm toplumun modernleşmesini hazırlayan toplumsal hareketliliğin temel iticisini oluşturdukları düşüncesini geliştirmemizi sağlıyor. Bunlar eğitimli, hali vakti yerinde olan kadınlardan çok, geçiş dönemindeki köy kökenli yeni

kentli, göçmen aileyi kente geldiğinde içinde bulunduğu iğreti durumdan özellikle kalacak yer sorunundan kurtarma çabalarında bu dinamiği taşıyan kadınlardır.

Yazarlar yerleşimini değiştirmeyi yani toplumsal sınıf atlamayı arzulayan kadın için " apartman" ın, odanın ve "salon"un önemi üzerinde durdular. "Salon" kadının kent kurallarına göre sahneye çıkabileceğini ve böylece kentli bir yerleşime taşınarak sınıf atlamanın imgesel bir rolünü oynayabileceğini düşündüğü ayrıcalıklı bir yerdir. Diğer araştırmacılar, gecekondulara yeni göçmenlerin yerleşmesi aynı kökten grupların toplumsal kontrolü güçlendiriyormuş gibi göründükçe kadınların daha anonim toplumsal ilişkiler kurulan çevrelere gitme istekleri üzerinde durdular. O halde bu kontrolden kurtulmak ve daha çok bireysel özgürlük sağlayan alanlar edinmek isteği kadınlar için hem kişisel bir güdülenme hem de aileyi toplumsal katmanlaşmada yükseğe iten bir etmen oluyor.

Bu düşüncelerin toplamı kadınların geleneksel ataerkil toplumun değerlerini benimseyerek kendi ezilmişliklerinin ilk sorumluları olduklarını gösteriyor. Onlar daha çok hem tekrar üretimin ve tutuculuğun hem de toplumsal değişimin ve modernleşmenin etmeni oluyorlar.

Feminist Hareket

Bu hareket, Türk toplumunda, 80'li yıllarda yani Batı ülkelerine oranla on yıl gecikmeli, anlaması kolay nedenler yüzünden görece zayıf ve daha az örgütlü bir şekilde belirmiştir. Kadınların ve onların özgürlüklerinin özleminin sözcüsü haline gelerek sivil toplumun modernleştiricisi rolünü oynamıştır.

Çoğunluğu İstanbul'dan gelen kadın örgütlerinin 1988 Şubat'ında Ankara'da kabul edilen bildirisi, aile, devlet, din, öğretim, ordu ve medya gibi tüm toplumsal ve siyasi kurumların kadınların "vücut, iş gücü ve kimlik sahipliğiyle" erkeklerin onlar üzerinde egemenliğini garanti altına almak için yarıştıklarını ileri sürerek ataerkil toplumun eleştirel analizini yapıyordu. Bu sorunların her biri için düzenlenen özel kampanyalarla sorunların net bir şekilde çözümlenmesinde kadınların belirleyici rolü anlatılıyordu.

Bu yaklaşım Türkiye'deki toplumsal gerçeğin analizinde büyük bir yeniliği sunuyor ve kadın hareketlerinin Türk toplumunda var olan tüm ideolojilerden kendini farklılaştırmasını ve mesafelendirmesini sağlıyordu. Aslında, tarihî olarak kadının rolü ve kimliğinin her zaman ayrıcalıklı bir yeri olması ve simgesel bir rol oynamasına karşın çoğu zaman farklı siyasî eğilim sahiplerinin şiddetli tartışmalarında kadınlar kendilerini hiçbir zaman tarihin bütün haklara sahip bir unsuru olarak görmediler.

Türkiye'de kadınların ve hareketlerinin üç belirgin dönemi vardır: Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları, cumhuriyetin kuruluş yılları ve Kemalist dönem, 70'li yılların başı.

Osmanlı reformları döneminde (1839'dan itibaren) o güne kadar İslam kanunuyla (Şeriat) belirlenmiş olan kadınların rolü tartışması, aynı zamanda İslam ve Batı arasında farklılaşmayı dile getiren modernlik ve gelenek arasındaki tartışmalarda merkezî bir yer almıştır. Bu bağlamda, 1870'lerden itibaren cinsiyetlerin eşitliği sorunu önemli bir konu haline gelmiştir. Tartışma özellikle kadınların giyimleri konusuna odaklanmıştır. Çünkü bu gelenek ve modernlik arasındaki kopukluğu somutlaştırmaktadır. O halde, tekrar keşfi, bugün feminist hareket için önemli bir ipucu oluşturan gazeteleri, kuruluşları ve cesur eylemleri üreten kadın hareketinin gelişimine katılıyordu. Kadınlar o halde, öğretim ve iş haklarının hatta siyasî haklarının tanınması için savaşmışlardı. Çokeşliliği ve ataerkil aile içi yönetim ilişkilerini eleştirip reddetmişlerdi. Bununla birlikte, bu dönemin özgürleşme kavgaları ulusal Rönesans ya da imparatorluğun himayesi için siyasî kavgalar tarafından doldurulmuştur ve kadının rolü esas olarak ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişimine ve yeni nesillerin öğretimine katkısıyla algılanmıştır.

Cumhuriyetin ilk yılları büyük reformların gerçekleştirildiği yıllar olmuştur. Bir önceki dönemin kadın hareketlerinin isteklerinin en azından bir kısmının bile dikkate alınmamasının olası olmadığı yeni bir rejim kurulmuştu. İşte böylece, İsviçre'den alınan ve 1926'da Şeriatın yerine gelen Medeni Kanun hukukî "kişilik" olarak kadın erkek eşitliğini tanımıştır. Ay-

nı şekilde kadınlara seçme seçilme hakkını tanıyan 1934 anayasa reformu siyasa ve vatandaşlıkta eşitlik kuruyordu. İşte bu önemli reformların ardından kadınların özgürleşmesinde devletin rolünü yücelterek devleti feminist olduğuna inandırma noktasında yeni bir söylev gelişmiştir. Kadın hakları, modernleşmenin, Batılılaşmanın simgeleri olarak devletin laik ve demokratik doğasını başa koyarak anahtar bir rol oynuyordu. Aslında demokratik ilkelerden uzak, tek partili bir rejim vardı. Öte yandan yüzyılın başındaki hareketlerde çok aktif olan pek çok kadın yazgıya boyun eğerek ya da cahillikle 1935'te aslında yalnızca baskıcı bir ölçü olan, Türk Kadınları Derneği'nin yasaklanmasından sonra, rejimin ideolojisi, "Kemalizm"i benimsemek zorunda kaldı. Yarım yüzyıla yakın zaman boyunca yatıştırıcı bir söylev devletin feministliğini öne çıkardı. Bu, cinsiyetlerin eşitliğinin ülkede bir kazanım olduğunu ve Türkiye'nin bu konuda Batılı ülkeleri geçtiğini ileri sürüyordu. Bu söylev kadınların üzerinde cesaret kırıcı ve caydırıcı etkiler doğurdu. 70'li yılların önemi, 50-60'lı yıllardaki görece demokratikleşme, yavaş ekonomik gelişim ve toplumsal çeşitlenmenin ardından Türk toplumunun bölgelerarası, toplumsal sınıflararası gelişmeme sorunlarını keşfetmesinden doğar. Bu sol siyasî akımlar sayesinde gerçekleşmiştir. Böyle bir durumda cinsiyetlerarası eşitsizliğin keşfi de doğaldır. O zamanlar " kadın sorunu" olarak adlandırılan sorun yalnız kapitalizmin eleştirisine ve sınıf çatışmalarına önem veren zamanın entelektüel ortamlarına hükmeden Marksist çerçevede konuşuluyordu. Onlar da kadınların hareketliliğine yalnız sosyalizm savaşında yer veriyorlardı. Feminizm, "burjuva ve gerici" bir ideoloji olarak bir tabu olmaya devam ediyordu ki bu bir kerede kadınların kendi durumlarına kendi gözleriyle bakmalarını engelliyordu.

İşte bu yüzden çağdaş feminist hareket Avrupa ülkelerine oranla on yıl gecikti ve görünüşte çelişkili bir şekilde ön siyasî hareketi yasaklayan 1980 darbesinden sonra belirdi.

Eylemler ve Kazanımlar

Feminist bilinçli ilk gruplar 1981'in sonunda İstanbul'da kuruldu. Kadınlar, ilk defa ulusçuluk, gelişmecilik ya da sos-

yalizm gibi erkekler tarafından kadın nedenini kendi amaçları için kullanarak belirlenmiş yabancı sorunsalların dışında cinsiyetlerin eşitliği, özgürlük ve kadınların "kardeşliği" gibi sorunları tartışmaya başladılar.

Feministler 1983'te haftalık "Somut" dergisindeki köşeleri aracılığıyla kendi düşünceleri ve yeni analizleriyle topluma açılmaya başladılar. 1984'te kendi yayımevlerini kurdular. Kadınların oluşturduğu grup bazı feminist klasikleri yayınlamalarını sağladı. Bunun yanında yayınevi çerçevesinde kurdukları kitap kulübünde feminist konularda tartışmalar düzenlediler. Feministlerin 1986'da yaptıkları ilk kamu eylemi, Türkiye'nin 1985'te onayladığı, Birleşmiş Milletler'in *Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Kaldırılması Üzerine Sözleşme*'nin yürürlüğe girmesini talep etme amacıyla açılan imza kampanyası şeklinde oldu.

1987'de dövülen kadınların durumunu protesto amacıyla ilk sokak gösterisini yaptılar. Aile içinde kadına karşı şiddete duyarlılık ve bilgilendirme kampanyası başlattılar. Feminist ve Kaktüs gibi gazeteler yayımladılar. Diğer kadın dergilerini ve tüm basını da birkaç yıl sonunda medyayı tipik cinsiyetçi yaklaşımın gözle görülür değişimini başlatacak şekilde etkilediler.

1989'da kamuya açık yerlerde, iş yerlerinde ve aile içinde cinsel örselenmeye karşı yeni bir kampanya başlattılar. Bu kampanyanın zirvesi Antalya'da meydana gelen bir tecavüz olayıyla ilgili olarak TCK'nın 438. Maddesine karşı bir eyleme yol açmıştır. İlgili madde cezanın tecavüze uğrayan kişinin bir fahişe olması durumunda üçte iki azaltılmasını öngörüyordu. Çok etkin bir kampanya sonrasında açıkça ayrımcı olan bu maddenin kaldırılmasıyla ilk hukuki başarılarını kazandılar.

Sonuç olarak feministler aile kanununun ayrımcı maddelerini ortaya koydular ve - aralarında köktenci ya da yıkıcı olarak yargılanan gruplarla mesafeli olanların da bulunduğu- tüm kadın örgütlerini, 1926 Medeni Kanunuyla ortaya konan sistemin 30'lu yıllardan itibaren özellikle Kemalistlerin savundukları gibi cinsiyetlerarası eşitlik getirmediğine ikna etmeyi başardılar. Medeni Kanunun, tam tersine, 152'den 159'a kadar olan maddelerin kocanın "aile reisi" olarak karısı üzerin-

de ataerkil baskısının olduğu mükemmel bir sistem oluşturduklarını kabul ettirdiler. Tartışma kadının çalışmak için eşinden izin alması gerektiğini söyleyen 159. Maddede yoğunlaştı ve sonunda 1990'da Anayasa Mahkemesi, anayasanın kanunlar önünde cinsiyetlerin eşitliğini öngören 10. Maddesine aykırı olduğu yargısıyla bu maddeyi kaldırma kararı aldı. Ancak mahkemenin bu kararı tartışmayı yatıştıracağına daha yüksek bir seviyeye itti; aile kanunun tamamının yenilenmesi talebinde birleşen kadın örgütleri bir imza kampanyası başlattılar ve 17 Şubat 1993'te Medeni Kanun'un altmış yedinci yıldönümünde yüz bin kişinin imzasını taşıyan toplu dilekçe TBMM'ye sunuldu.

Öte yandan, kadınların hareketi, yerel mercilerin dayak yiyen kadınlar için ilk sığınak evlerini, kadınların kendi tarihlerine sahip çıkmaları amacıyla kurulan İstanbul Kadın Kütüphanesi gibi başka kurumları desteklemeleri için yaptıkları baskılarda başarılı oldular.

Bu son başarılar, siyasi partilerin, Türkiye'de kadınların geleneksel oy kullanma tutumlarının değiştiğini fark etmeleriyle açıklanabilir. Kadınlar o zamana kadar eşlerinden ve ailelerinden ayrı bir siyasi ilgileri olduğunu sanmıyor, sonuç olarak eşlerinden farklı birine oy atmıyorlardı. Bu davranış son yıllarda değişmeye başladı ve siyasi partiler için bu yeni seçmenin oylarını kapmak çok önemli hale geldi. Bu nedenle partiler vitrinlerini, söylevlerini ve programlarını değiştirmek için hızlı bir yarışa girdiler. İşte böylece, 1991 seçimlerinden sonra kurulan koalisyon hükümetinde ilk kez kadından sorumlu devlet bakanının - bir kadın - değiştirilmesi öngörüldü ve önemli bir bakanlık olan ekonomiden sorumlu bakanlığa, 1993 Haziran'ında başbakan olacak olan başka bir kadın, Tansu Çiller atandı. Kadınların siyasanın en üst derecesine yaptıkları bu baskın, tabanda, kadrolarda ve partilerin adaylarında buna koşut olarak mecliste kadınlara konmuş yüzde iki kotayı kaldırabilecek bir genişlemenin umudu oldu.

Eğer şu anda dünyada yalnız dokuz ülkede başbakanlık koltuğunda bir kadının oturduğunu ve elli yıllık parlamenter yaşamda temsil edilen kadınların asla yüzde ikiyi geçmediği

Türkiye'nin bu alanda hiçbir özel performans göstermediğini düşünürsek "Tansu Çiller olayı" daha yakından incelenmeyi hak ediyor.

Tansu Çiller kendini toplumun yerleşik değerlerine bağlı hissetmeyen ve onları değiştirmeye uğraşan modern kadınların bir örneğini oluşturuyor. Yüksek bürokrasiden bir ailenin tek çocuğu olarak dünyaya gelen Çiller Türk demokrasisi yaşında ve ABD'de ekonomi doktorasını içeren mükemmel bir üniversite eğitimine sahip. Çok genç yaşında profesör oldu. Normların dışında olduğunu, öğrencilik yıllarında, eşinin soyadını almayıp - Medeni Kanundaki kural böyle - eşine mahkeme kararıyla kendi soyadını vermesiyle kanıtladı. Ancak kendini feminist olarak nitelendirmiyor. O ve işadamı olan eşi toprak rantından elde ettikleri büyük bir servete sahip. Çiller, siyasaya girdiğinde Türk siyasa dünyasında "şeffaflık" için önemli bir adım atarak mal varlığını kamu oyuna beyan etti.

Siyasi geçmişi uzun değil. Doğru Yol Partisi'ne 1991 seçimlerinden az önce girdi ve İstanbul milletvekilliği adaylığı DYP lideri Süleyman Demirel tarafından partisinin "vitrin"i olarak gösterildi. DYP'nin Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile koalisyonundaki ekonomi bakanlığındaki performansı çok parlak değildi. Süleyman Demirel'i kınayarak istediği gibi davranamadığını ileri sürdü.

Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünden sonra hızlanan siyasi değişim sürecinde delegelerinin yalnız yüzde altısı kadın olan muhafazakar bir partinin başına olan adaylığı önce "folklorik" olarak görüldü. Ancak Tansu Ç iller, neslinin birçok kadını gibi cesur, gözü pek ve inatçı bir kişiliğe sahip. Medyayı en iyi şekilde kullanmayı biliyor. Siyasadaki bıyıklı "maço"ların arasında, sarışın güzelliği ve zarafetiyle medyatik bir olay yaratıyor. Ancak bu imajın üzerinde durmak yerine, özellikle televizyondaki açıklamalarında "Anadolu insanın geleneklerine bağlılığını ve saygısını" tekrarlamayı tercih ediyor. Ticaret Odaları Birliği aracılığıyla Anadolu'nun küçük kentlerinin önde gelenlerinden oluşan tabanıyla sağlam ilişkiler kurmayı başardı. Basın, DYP'nin yeni genel başkanın seçimi için Ankara'ya gelen "eşlerine Tansu Çiller'e oy atmak için söz verdiklerini"

anlatan taşralı delegelerin öykülerini yansıttı. Aslında, herkes bir sonraki seçim süresinde -1994 yerel seçimleri -iktidardaki partinin oylarının yükselmesinin - en azından sabit kalmasının- kadınların ve gençlerin oylarına bağlı olduğunu biliyordu. Tüm bu nedenler yüzünden, diğer güvenilir adaylarla savaşmak zorunda kalmadan delegelerin oylarının üçte ikisini aldığı, 13 Haziran zaferi bir sürpriz olmadı. Ancak yine de son erkek kalesi olan siyasa dünyasında bir şok yarattı ve ataerkil düzende zor kapanacak bir gedik açtı.

Tansu Çiller ve Margaret Thatcher arasında o sırada ortak liberal ekonomi anlayışı savıyla oluşan koşutluğa karşın Türk başbakanı özgün bir siyasa izleyecektir ve önemli reformlar gerçekleştirecektir. Bunlardan ilki devlet tekelini kaldıran görsel-işitsel alanda çoğunluk kuran kanundur. Her soruna sivil toplumun, iktidar ve muhalefet partilerinin temsilcilerinin diyaloglarıyla bir fikir birliği arayan yönetim tarzıyla önemli bir yenilik gerçekleştirdi. Ne olursa olsun başbakanlığı başarmış ya da yüksek enflasyon, iç ve dış borç, işsizlik ve özelleştirme gibi büyük ekonomik sorunlara rağmen ya da Kürt kimliği ve kökten dincilik ya da siyasi kadrolara yenik düşerek yerini terk etmek zorunda kalmışsa da siyasi felsefesini ister paylaşsınlar ister paylaşmasınlar modernliğe adım atan kadınlar için Tansu Çiller'in etkisi model olarak devam edecektir.

Bugün özellikle iyi örgütlenmiş, yeni bir dişi bilinci olan ve tarihte ilk kez yalnız kendi özgürlükleri için savaşan kadınların Türkiye'de sivil toplumun modernleşmesinin önemli yöneylerinden biri olduğunu söylemek herhalde abartılı olmaz.

Arabesk

Tan Oral

Her yıl yüz kırk bin trafik kazası, sekiz bin ölü, elli milyon dolar maddi zarar. Aynı zamanda yılda satılan iki yüz milyon kasetin yüz elli milyonu fiyatları elli milyon doları geçen arabesk müzik kayıtlı. Ortak kültürün benzerlikleri ve çelişkileri.

Dar bir virajda hızla giden tekerleklerin ince sesi duyuluyor. Otomobil öne arkaya sallanıyor. Yolcular kenara dizilmişler. Yolun değişmez kavisi, tekerleklerin çalkantısı, sürücünün direksiyona yapışmış elleri ve gaza basan ayaklarında maddeleşmiş iradesi... Bu öğelerin tamamı viraj boyunca süren çığlığın temel nedenini oluşturuyor.

Otuz ya da kırk yıldan bu yana Türkiye'nin büyük yollarında duyulan bu ince viraj sesi arabaların radyolarında susmak bilmiyor.

Türk sürücüsü kapıya yaslanarak, sol dirseğini pencereden çıkararak koltuğuna oturur, virajdaki mantarı ezerek kaset çaların sesini sonuna kadar açmaktan sınırsız bir zevk alır. İşinde bir başarıyı anlatmak için de 'köşeyi dönmek' deyimini kullanmaz mı?

İçi, köyden gelmiş kuzu postu, renkli incik boncuk ve nazar boncuklarıyla kaplı son model arabasını ölüme kafa tutarak ve trafik kurallarını hiçe sayarak kullanır. Bu sırada köy-

lü - kentli, arabesk - Batılı, piç bir karışım olan seçmeci müziği dört hoparlörlü kaset çalarından dinler.

İşte tüm tartışmaların konusu olan ülkenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişim sürecini en iyi anlatan imge: Trafik ve arabesk müzik.

Türkiye yollarında yılda sekiz bin kişinin ölümüne ve elli milyon dolar maddi zarara yol açan yüz kırk bin kaza oluyor. Aynı zamanda yılda satılan iki yüz milyon kasetin yüz elli milyonu arabesk müzik kayıtlı ve fiyatları yine elli milyon doları geçiyor.

Bu dünyada huzur yok
Ölüm kaçış olur mu?
Öldür beni de Allah'ım
Dinsin acım

diyor kasetlerden biri.

Acılarım dünyadan büyük

diyor başka ünlü bir şarkı. Nedir bu müziği dinleyen ve üretenlerin bu kadar büyük acısı?

45'lerde, ülkeye demokrasiyle aynı zamanda traktörün de girmesinin ardından on iki bin yıllık eski köylülük sarsıldı ve şehirlere doğru savrulmaya başladı. Göç bugün hâlâ devam ediyor. Eskiden nüfusun yüzde on beşinin yaşadığı kentlerde bugün ülkenin kadın ve erkeklerinin yarısı yaşıyor. Bu binlerce kadın ve erkek kentlere kendi yaşam tarzları, kültürleri ve müzikleriyle geldiler. Gecekondular kurdular ancak çağdaş kent kültürüyle karşı karşıya kaldılar. Bu keskin virajı büyük şikayetlerle almak zorunda kaldılar. İtildiler, dışlandılar, aşağılandılar ve yalnızlıktan çektiler. Geleneğin ve modernliğin, köy ve kentin hatta Doğu ve Batının bütün uyumla ilgili çatışmalarıyla yıpranarak yaşadılar. Beraberlerinde getirdikleri müzik kentte buldukları acılarını ne dindiriyor ne de onları teselli edebiliyordu. Acılar dünyadan büyüktü. Bu acıların, bu sorunların sanatsal ifadelere yansımaması, tekrar üretilmemesi olanaksızdı.

Hayatım karardı
Şikayetimi dinler misin?
Bilinmeyende kayboldum
Elimden tutar mısın?

Bu gibi sözcükler kolay söylenemezler. Arabesk müziğin en ünlülerinden biri olan Orhan Gencebay arabesk müziği şöyle tanımlıyor: "Arabesk müzik, Batının tüm olanaklarının ve özgün bir yorumun eklendiği çok ustalıklı müzik ile Türk halk müziğinden yapılan yeni bir tarzdır."

İlk başlarda, bu yeni müzik eski kent kültürünü tutanları şaşırttı ve tepki topladı. Çünkü bu müzikte ustalıklı müziğin ve Türk Halk Müziğinin yapısal tutarlılığı ve belirliliği yoktu. Hem de Arap müziğinin izlerini taşıyordu ki bu yüzden basın ona 'arabesk' adını verdi. Bu terim gittikçe kötü bir anlamda zevksizin eşanlamlısı olarak kullanıldı. Buna karşın, halkçılar için bu sözcüğün olumlu bir anlamı vardı. Arabesk şarkıcılar halktan doğduklarını söylemiyorlar mıydı?

'Arabesk' sözcüğüne yüklenen anlam zamanla gelişti ve varoş insanlarının, yeni kentlilerin kültür ve yaşam tarzlarını nitelemek için kullanılır hale geldi. Geleneksel kent kültürünün beslenme, içki, giyim, iletişim, mizah, zaman ve mekan kullanımı alanındaki değişimine katkıda bulunan tüm özellikler bu terimle nitelendirilmeye başlandı. Köyden gelen kültür büyük kentte kuruldukça onu öylesine değiştiriyordu ki bir kitle kültürünün oluşumundan konuşulmaya başlandı.

Peki arabesk özgün şeklini nereden alıyor? Bu müziğe Arap etkisi nereden giriyor?

Batılılaşma isteğindeki bir Türkiye'de, Batı etkisi yaşam tarzı kadar müzikte de bir ikilem yaratıyor. Bu ikilem eski terimlerde 'alaturka' ve 'alafranga' olarak ifade ediliyordu. Genç cumhuriyetin baskın sınıfları düşmüş Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını, alaturka deyimiyle gerici kabul edilen her şeyin simgesi anlamını yükleyerek, küçümseyip, reddediyordu. O kadar güçlü bir kanı vardı ki 1934'te Devlet Radyosunda Türk müziği yasaklandı. Bunun üzerine, makam müziğine alışmış kulaklar çok geçmeden Arap radyolarını dinlemeye başla-

dı. Bu yasak çok uzun zaman sürmedi ancak 50'li yıllardan itibaren Türk toplumu tarafından çok beğenilen Mısır filmlerinin temel malzemesi olan Arap müziği Türk bestecilerini etkilemeye devam etti. Böylece Arap müziğinin temaları Türk kulaklarında iz bırakmış oldu.

İstanbul'da alaturka müzik yapan ya da dinleyenlerin arasında kendi halk müziklerini, operetlerini ve daha sonra tangolarını ve rumbayı karıştıran Türklerin, Rumların ve Ermenilerin bulunduğunu anımsayalım. Mülteci toprakları olan Anadolu'nun halk müziğinde görülen bölgesel değişikliklere koşut olarak Arap müziklerinin olduğu kadar Azeri, Gürcü, Acem, Hintli, Yunan ve Balkan müziklerinin de izlerinin olduğunu bilelim. Ancak o zaman, binlercesi yollara atılmış, yarı feodal bir hayattan kapitalist topluma doğru giden, topraklarından vazgeçmiş, hareketli hayatlarıyla kentleri sallayan bu insanların acılarını, umutlarını, yoksulluklarını, yoksunluklarını anlayabiliriz. Bunun yanında toplumsal başkaldırılarını anlatan böyle bir müziğe ne kadar büyük gereksinimleri olduğunu kavrayabiliriz. Arabesk, bir şekilde bu gereksinime bir yanıt oldu.

İlginç olan kentli eski baskın sınıfların uzun süre arabeski reddetmiş olmalarıdır. Onlar bu müziğin ritimlerini ve sözlerini küçümsediler, uzun yıllar boyunca ulusal radyoda yayınlanmasını engellediler. Bir Kültür Bakanı arabesk müziğin üzüntülü ifadesinin topluma zararlı olduğu kanısını bile dile getirdi. Acısız arabesk bestelemeye koyuldu ve bu yüzden alay konusu oldu.

Günümüzde özel televizyon kanallarının ve radyoların, elektronik dinleti yollarının, kaset sanayisinin hızla çoğalması, her türlü müziğin üreticilerini, yayıncılarını ve dinleyicilerini hareketlendiriyor. Kavise giren tekerleklerin tiz sesi, kendi ekonomik koşulları kadar ülkeninkini de iyileştirmeye çalışarak yavaşça virajı dönen seyyar satıcıların işlevsel sesinde yer ediyor. Oto radyolarında avazı çıktığı kadar bağıran arabesk müziğe koşut olarak sebze, meyve ve tüp gaz satmak için arabesk melodili bağırışlar da duyuluyor. Bunlar büyük kentlerin bütün sokaklarında çınlıyor ve bugün bu müzik macerasının sentezini ya da geçici çözümlenmesini simgeliyor.

DEĞİŞEN TARİH 3

Tarih Yaratma

Étienne Copeaux

İslam ve İmparatorluk geçmişi ile bağlarını koparmaya kararlı, kendine bir meşruluk yaratma zorunda olan Kemalizm, kafasında Orta Asya'dan gelen Türklerin evrensel uygarlığın ataları olduğu şeklindeki mitsel bir geçmiş kurdu.

Cumhuriyetin yüksek kişiliklerini ve görüşmelerin neredeyse tümünü izleyen Mustafa Kemal'in hazır bulunduğu birinci Türk Tarih Konferansı 1932 Temmuz'unda Ankara'da, törenle toplanıyordu. Bir devlet başkanının bir kongreyi açması olağansa da bütün bir hafta orada hazır bulunması sıradan değildir ve bu basit olay Türkiye'de cumhuriyetin ilk yıllarında tarihsel olaylara ne kadar önem verildiğini gösterir.

Neredeyse tümüyle tarih öncesine ve eski tarihe ayrılan bu kongre, Türk tarih yazımına getirilen köklü değişimi gözler önüne serer.

XX. yüzyılın başlarına kadar, bir Türk kendini Müslüman olarak tanımlardı: "Allah'a şükür, Müslüman'ım." Bu kimliksel öğe, Osmanlı döneminde sultan, aynı zamanda Müslüman topluluğun halifesi, dinsel başkanı olduğundan, çok daha güçlüydü. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok budunlu olması, günümüzdeki anlamıyla "bir ulus" tanımına hiçbir şekilde uymuyordu ve geçmiş Türklerin değil, ama Müslümanların, yani kabaca Arapların geçmişi olarak algılanıyordu.

1923'te ilan edilen cumhuriyet rejiminde, tarih öğretimi, birçok zorunluluğa uyarlanmak ve cevap vermek zorundaydı. İlk olarak 1918 galiplerinin yerdiği Türk kültürünün değerini arttırması ve Türkiye'nin dışarıdaki kötü imajının incittiği Türk onurunu uyandırması gerekiyordu. Avrupalı ussallığın ve pozitivizmin bir mirasçısı olarak sunulan modern, cumhuriyetçi ve laik Kemal'in reformları sayesinde bu imaj 20'li yıllarda düzelmeye başlıyordu.

Sonra bir ulus kurulduğuna göre, yabancı bir tarihi, İslam ya da Avrupa tarihini öğretmeye devam edilmesi kabul edilemezdi. Ulusal geçmişi yeniden bulmak gerekiyordu, ama hangi geçmişi? Türkler, dokuz yüz yıldır Anadolu'da yerleşmişlerdi; halk olarak kendi tarihleri vardı ve kendi tarihi olan topraklar üstünde yaşıyorlardı. Orta Asya'dan gelmişler, orada yerleşip kalıcı olmuşlar, Anadolu'yla evlenmişlerdi. Bu evlilikten doğan çocukların (Günümüz Türkleri) yiğit olması için, o topraklardaki ailelerin de öyle olması gerekiyordu. Dolayısıyla, Asya geçmişinin değerini yükseltmeye, yeni keşfedilen İyonya, Urartu, *Achéens* ve özellikle Hitit Anadolu eski uygarlıkları için yapılana benzer bir işlem eşlik etmeliydi.

Asya'nın Keşfi[1]

Bu tarih yazımını yeniden keşfetme hareketi, Rus faktörünün çok önemli olduğu bir koşullar demetinin bir sonucudur.

İlk olarak, Orta Asya hanlıklarının (özellikle, 1873'te, Aral Denizi'nin güneyindeki Hiva) Ruslar tarafından alınması, XIX. yüzyılda, Konstantinopolis halife sultanına Müslüman dayanışması çağrıları yapılmasına yol açtı. Türk aydınlar Karadeniz'in kuzeyindeki ve Hazar ötesi "ırkdaşlarının" varlığının bilincine varırlar. Müslüman ümmetine değil, ama alanı hiç de Osmanlı İmparatorluğunun içinde olmayan bir buduna aidiyet

1 V.V. Barthold'un bir eserinin adı: *La Découverte de l'Asie, Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie,* (Asya'nın Keşfi. Avrupa ve Rusya'da Şarkiyat Tarihi.) Basile Nikitine tarafından Rusça'dan çevrilmiş ve açıklamalar koyulmuştur. Paris, Payot, 1947. sy. 367

duygusu olarak Pantürk duygunun hareket noktası budur. Bu duygunun ilk ifadelerinden biri, Ali Suavi'nin Hiva hanlığının durumu üstüne bir eserinde görülür.[2]

Yine 1873'te, Paris'te yapılan ilk Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nde, bir yazar ve gezgin olan Leon Cahun "Turanlı Denilen Tarih Öncesi Irkların Yerleşimleri ve Göçleri" başlıklı bir bildiri sunar. Avrasya'nın ortasında bir içdenizin yer aldığı bir harita gösterir. Buradan değişik yönlere çıkan büyük oklar, Turanlıların kıtanın çevresine yaptıkları göçleri gösterir. Altmış yıl sonra, Ankara Kongresi'nde tartışmanın asıl konusu bu olacaktır. Büyük bir Türksever olan Leon Cahun, Paris'teki Osmanlı aydınlarıyla dostluklar kurar; onların sayesinde Türk tarihi üstüne düşüncelerinin etkisi olağanüstü uzun olacaktır: O haritanın değişik biçimleri okul kitaplarında hâlâ vardır.

Sömürge fetihlerinin tamamlanmasıyla birlikte, Rus Türkolojisi gelişmiş ve bu Türklerin geçmişlerinin bilincine varmasında kesinlikle bir atılım sağlamıştır. Bu Rus ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki sınırları aşan bir ağın oluştuğu dönemdir. (Özellikle Kazan, Kırım ve Bakü bir yanda, İstanbul öte yanda). Aydınlardan, Abdülhamit rejiminden kaçan siyasi mültecilerden ya da Saint Petersbourg, Berlin, Paris'teki üniversite öğrencilerinden oluşur. Türk alanıyla ilgili XIX. yüzyılın arkeolojik ve dilbilimsel buluşlarını çok benimserler ve hatta bazıları çok başarılı araştırmacılardır. Rus, Finli, Fransız, Alman bilginlerle... ve Türk dünyasının başka bölgelerinden araştırmacılar ve üniversite öğrencileriyle bağlantılar kurarlar. Bu genç Osmanlılar ve aralarında Leon Cahun'un da bulunduğu çoğunlukla Türksever Türkologlar arasında verimli buluşmalar olur.

Orhun Anıtları: Türklerin Belleği

Moğolistan'da Baykal Gölü'nün güneyindeki Orhun bölgesinde, çok sayıda taş yazıtların bulunmasının ve deşifre edilmesinin önemini kavramak için bu bağlamı bilmek gere-

2 Ali Süavi, *Hive ti Muharrem 1290* ("Mart 1873 Hiva"), Paris, 1873

kir. 1893'te bulunan bu metinler, VIII. yüzyılın başlarından kalmadır ve yazılı Türk Dili'nin bilinen ilk örnekleri olarak saptanırlar. Birçok Türk'ün coşku içinde ulusal duygu gibi bir şey görmek istedikleri gelişmiş edebî bir dilde, Türk hanlarının törenlerde halklarına bildirdiklerinden oluşmaktadır. Türklerin edebî dillerinin eskiliğinin, devlet biçiminde örgütlenmelerinin, tek tanrılı inançlarının ve özellikle Orta Asya kökenli olduklarının kanıtı olarak görülen Orhun Anıtları'nın içeriğinin yayılmasına ve tez yorumlanmasına devir çok uygundu. Türkler, tarihlerinin çok önemli bir döneminde, birdenbire gerçek geçmişleri, kültürel kişilikleri, kökenleri, kısacası öz kimlikleriyle karşılaşırlar.

Ondan beri işler hızla ilerler: Thomsen'in[3] çalışmaları Cahun'un[4] hemen Türkçe'ye çevrilen[5] bir tarih eserine temel olur. XIX. yüzyıl sonu, Türkiye'de, Türk tarih yazınında bir açılım dönemi olmuştur. Necip Asım, Süleyman Paşa ve ünlü toplumbilimci Ziya Gökalp Cahun'un eserine büyük ilgi duyarlar. 1910-1914'e doğru, Gökalp bu "yeni geçmişten" esinlenen çok sayıda şiirler yayımlar.

Rus siyasetindeki çalkantılar (1905-1907) genellikle de Rus Türkoloji bilgilerinin yayılmasında vektör görevi gören Tatar ve Azeri aydınların ve Türkçe konuşan yeni siyasî sürgünlerin, İstanbul'a gelmesine yol açar. Azerbaycan, Kırım, Kazan, Başkırı, Türkistan geçici cumhuriyetlerinin sabık yöneticileri olarak, İslam'da ilerici, reform yanlısıdırlar ve güçlü bir Türk ulus bilincinin[6] taşıyıcısıdırlar. Bunlar içinde Başkır Sadri Maksadov (Arsal)[7], Tatar Zeki Velidov (Togan), 20'li yıllarda gelen Kemalist kültür devriminin aktörleri, tarihçiler sayılabilir.

---

3 Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (Deşifre Edilmiş Orhun Anıtları), Helsingfors, Fin Edebiyat Derneği Basımevi, 1896, sy. 224

4 Léon Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405* (Asya Tarihine Giriş. Kökenlerinden 1405'e Kadar Türkler ve Moğollar), Paris, Armand Colin, 1896 XIII- sy.519 Atatürk'ün de notlar düştüğü eser.

5 İlk Türk Türkoloğu Necip Asım'ın (1861-1935) 1899'da yaptığı çeviri.

6 XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Kazan'daki aydınların yaşamı ile ilgili olarak bakınız Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier- Quelquejay, *Sultan Galiev, le père de la révolution tiersmondiste* (Sultan Galiev, Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası), Paris, Fayard, 1986, sy. 305

7 Sözünü ettiğimiz kişiler bugün daha çok parantez içindeki soyadlarıyla tanınırlar

1908 Genç Türk Devrimi, Türklük bilincini güçlendirdi. 1918 bozgununun utancı, Almanya'da olduğu gibi bir onur canlanmasına yol açacaktır. Birkaç yıl sonra, olağanüstü askerî canlanma ve cumhuriyetin kurulmasından sonra, Mustafa Kemal'in tek isteği, Türkiye'ye yeni bir tarih, bir Türk tarihi, Arapça ve Farsça'dan kurtulmuş yeni bir dil vermektir. Halifeliğin kaldırılması, cumhuriyetin laikleştirilmesi, *baasçı* daha sonra Nasırcı[8] tipte Arap ülkelerinde olduğu gibi, artık Müslüman değil ulusal kimlikçi bir söylemin benimsenmesini doğurmuştur.

Biraz benzer bir kültürel süreç Rusya'da yaşanır; belki Batı Avrupa'nın kısmen dışlayıcı tavrından, Asyalı değerlere bir kapanma görülür: Söylemiyle Rus tarihinde Asyalı geçmişin ağırlığını üstlenen "Avrasyacı"[9] denilen bir hareketin yeniden doğuşudur bu. Zaten, bu hareket, önceki yılların tamamen tarih yazımıyla ilgili kaygılarıyla birleşir ve "Avrasyacılık" gücünü 'Asya'nın keşfinden" alır. Bütün bu hareketler bir amaca yönelik olsa da Bakü ile Ankara arasında bir rekabet doğmasını önleyemez.

Ankara mı Bakû mü?

Türkiye'de yaşayan Ayaz İshaki adında bir Tatar mülteci, Ocak 1926'da Türk ve Tatar halkları için ortak bir kültürü, dillerin birleştirilmesini ve "Türkçülüğün merkezinin Angora, Sivas ya da Erzurum'a taşınmasını"[10] salık veriyordu. Ama Asyalı geçmişe ilgi, Mart 1926'da ilk Bakû Türkoloji Kongresi'nde[11] somutlaşır. Amaç, Bakü'yü Türkçe konuşanlar dünyasının entelektüel başkenti yapmaktır ve bu kongrenin Bakû'de toplanması, Türk Türkologlar için ve İstanbul'daki etki-

8 Bkz. Gada Silbermann, "National Identity in Nasserist Ideology", *Asian and African Studies*, cilt:8, sayı: 1, 1972, sy. 49-85

9 Bkz. G. Nivat "Panmoğolculuktan Avrasya Hareketine Edebi bir Temanın Tarihi", *Rus ve Sovyet Dünyası Defterleri*, VII, 3, 1966, sy. 460-478

10 Bkz. Joseph Castagne, Le congrés de Turcologie de Bakas en Mars 1926" "Mart 1926 Bakü Türkoloji Kongresi RMM, LXIII, 1926, sy. 15-126

11 A.g.e.

li Kazan Tatarları için bir başarısızlıktır: Türkçülüğün entelektüel merkezi artık Anadolu dışında bulunmaktadır. Bakû'de 30'lu yıllarda Kemalist kültür reformlarının gündeminin ne olacağı tartışılır. Orhun Anıtları için bir sergi açılır. Kolaylıkla anlaşılır bir dilde, eski Türk tarihinin kaynaklarını yayınlama önerisi yapılır ve Bakû bir incelemeler müzesini somutlaştıracak büyük bir Türkoloji ve etnoloji merkezi haline gelmelidir. Elbette, katılımcılar Mustafa Kemal şerefine kadeh kaldırırlar, ama Stalin onu açık bir şekilde arkada bırakmıştır: Bakû'de, bütün Türk dillerinin çeviri yazı dizgesi geliştirilir. Türkiye'de kongreye katılanların (F. Köprülü ve Hüseyinzade Ali) dönmeleri dört gözle beklenmektedir ve sunacakları raporun hükümetin kararlarında ağırlığı olacağı hissedilmektedir.

Bir kültürel Türkçülük şevki, geçmişi yeniden bulma coşkusu, "gerçek Türk diline" ulaşmak için "halka dönüş" istenci, hasılı Ankara'nın 1928'den 1932'ye kadar yaşayacağı her şey Bakû'de hüküm sürer. Aynı sorular sorulur. Hangi alfabe benimsenmeli? Bunun kültürel sonuçları ne olur?[12] Daha 1863'te, alfabe sorunu ilk defa Türkiye'de değil, Azerbaycan'da görüşülür. Daha kongreden önce, Bakû'de, bir Latin alfabesini yayma komitesi çalışmaktadır. Kongre tarafından bir alfabe önerilmesi, Bakû'nün 1928'de Latin alfabesini benimseyecek olan Ankara'dan önde olduğunun somut bir örneğidir.

Kemalizm, daha sonra, Türkiye'nin ilk laik Müslüman cumhuriyet olduğuna inandırmayı başarır. Ama Kazan Bakü, Kırım Aydınları çok öndeydiler ve bu düşünceleri Türkiye'ye ithal eden onlar olmuştur. Kaldı ki Azerbaycan bu öncülük rolünde yalnız değildi: Geçici Kırım Tatar Cumhuriyeti Anayasası (1918), kadın ve erkek oylarının eşitliğini ön görüyordu.[13] Dolayısıyla, Bakû kongresi, Türkiye'ye bir meydan okumadır ve Sovyet Devleti Türkolojiye verdiği destek planında ileridedir.

---

12 Başkırlar, Latin alfabesini hemen benimsedikleri halde, Kazan Tatarları, haklı olarak beş yüzyıllık edebî mirası kaybetme korkusuyla daha sakınımlı davrandılar; bu halklar Türkiye'nin yakında yaşayacağı sorunları daha önce yaşarlar Bkz. J. Castagne, anılan makale.

13 Kırım Tatarları Anayasası (16 Aralık 1917) Cafer Seyidamet'in kitabı *la Crimée, passé, présent Revendications des Totars de Crimée* (Kırım, Geçmiş ve Şimdi Kırım Tatarlarının Talepleri), Lausanne, 1921, sy. 114-117, Fransızca olarak yayımlandı.

Adem Türk müydü?

Kemalist dönem Türkleri, sadece Batılı bilginlerden nöbeti devralabilir, araştırmaları ilerletebilir ve Türkolojiye - bu yeni - ve gerçek kimlik arayışı döneminde pekala anlaşılabilir "ulusal" bir nitelik kazandırabilirlerdi. Bakü ile rekabetin bir sonucu mu? Yoksa Türkler açısından bir vaat furyası mı oldu? Kemalistler arkeoloji ve tarihin sonuçları ve vaatleriyle yetinmeyi bilmediler. Bakü Kongresini izleyen yıllarda, Türkiye'de bir yandan resmi bir tarihsel araştırma kurumu, öte yandan, Cahun'un kitaplarından beslenen Ziya Gökalp'in romantik hayallerinin etkisinde bir artış görülür.

Türk tarih yazımı buluntuları, bilineni (Orhun Anıtları gibi) işlemekle yetinmeyecektir. Bilinmeyeni, arkeolojinin ve tarihin kararsızlıklarını ustalıkla işleyecektir. Sümerler, Etrüskler, Giritliler, Hititler gibi yeni keşfedilen bazı uygarlıkların kökeni sorun çıkarmaktadır. Daha genel anlatımla "neolotik devrimin" nasıl yapıldığı, insanın Hindistan'da Mezopotamya'da İÖ 4000'e doğru Mısır'da ve Avrupa'da gerçekleştirdiği kesin gelişmeler doğru dürüst açıklanmaz.

Büyük oğul Rosny'nin basitleştirici romanlarının gösterdiği gibi, bilimsel çevrelerde jeoloji ile tarih öncesi sınırındaki konulara karşı ilgi çok artar. Léon Cahun'un izinde, son buz tutma sonrası Orta Asya'yı kaplayan engin bir iç denizin sınırları belirlenmeye çalışılır. Çeşitli basitleştiriciler bunun kartlarını çıkarırlar ve ünlü H. G. Wells, *Evrensel Tarih Taslakları*'nda (1925) bundan söz eder. Bu eser, daha 1927'de Milli Eğitim Bakanlığınca Türkçe'ye çevrilir.

Nitekim, Türk Türkologlar, bu göl kıyısında diğerlerinden çok ileride, gelişmiş özgün bir uygarlık hayal ederler. Türk halklarının çok geniş ölçekteki göçlerini bu gölün binlerce yıl önce kuruması açıklardı. Böylece, Kemalist tarihçiler bir tür kumdan Atlantis düşlemeye başlarlar. Ulusal coşku hayal gücünü aklın dışına taşır. Léon Cahun'un 1873'te yayılan düşünceleri yeniden kullanılacaktır. Brakisefal (kısa kafalı) ırktan olan Türkler, dillerini ve kültürlerini çok uzaklara, kıtanın sınırlarına kadar taşıdılar. Bu tarih tezleriyle, Sümerlerin kökeni

sorununun çözüldüğünü düşünürler ve Çinlilerin, Hintlilerin, Mısırlıların ve neolitik devir Avrupalılarının gerçekleştirdiği gelişmelere bir açıklama getirildiğine inanırlar.

Cahun buna çoktan dilbilimsel kanıtlar getirdiğine inanıyordu. Türkler onun fikirlerini yeniden ele alırlar ve daha ileriye götürmek isterler. Dolayısıyla, Türk dillerinin ve Hint Avrupa dillerinin ortak bir gövdenin dalları olduğunu kanıtlamak ve Türkçe'den yola çıkarak, dünyadaki bütün dillerin kökenini açıklamak gerekecektir: Bu, 30'lu yılların ortalarında dile getirilen Güneş – Dil kuramıdır. Tarih Tezleri ve Güneş- Dil kuramı bu dönemin Kemalist aydınlarını seferber edecektir: İlkçağ tarihi, eski tarih, dilbilim, antropoloji başat bilimler haline gelir.

Dünyayı Türk kökeniyle açıklama, Anadolu tarihi, "sorununa dünürlük, *(belle-famille)*" da çözer. Dokuz yüzyıldan beri Türkler orada yaşamaktadır, ama Ermeni sorunu bilinen hoyratlıkla halledilmişti. Yunanlılar toprak talep ediyordu ve 1919'da Batı'ya yönelik askerî işgal girişimini başlattı. 1922 askerî zaferi, arkasından mübadele Atatürk'e yetmiyordu. Ezeli düşmanı yendikten, püskürttükten, dışarı attıktan sonra Anadolu'nun Yunanlılar gelmeden önce Türk olduğunu kanıtlamak için Yunanlıların elinden ulusal taleplerinin tarihsel temellerini almak gerekiyordu.

Türk ulusçuluğu arkeolojiden yarar sağlayacaktır: 1930'da, Hititler iyi tanınmaya başlar (Boğazköy Kazıları 1906'da başlar). Ama dil sorunu hala karanlıktadır ve dönemin bilginleri, bilinen eski dillerle hiçbir tutarlık bulamazlar. Türk dilbilimciler bu gediği dolduracaklardır. Hititlerin Orta Asya'dan göçle gelmiş eski Türkler olduğunu ilan etmek doğrusu imrendiricidir. Dilbilimin Hititlerin Hint-Avrupalı olduklarını kanıtlamak üzere oldukları hiç de önemli değildir; nasıl olsa, 1936-1937 arasında Güneş - Dil kuramı bütün dillerin Türkçe'den çıktığını açıklayacaktı.

Kemalist tarihçiler, bilimsel bilginin hem ilerlemelerini, hem karanlık noktalarını kullanarak, artık Osmanlılara değil, Türklere şanlı bir geçmiş verme zorunluluğuna cevap veren

'yeni bir geçmiş" uydururlar. İslamî geçmişten kopma, kuşkusuz tamamlanmıştır.

Tarihe Hükümet Darbesi

Kemalistler neolitik göçleri kanıtlamak için, dönemin başlıca paradigmalarından biri olan ırk kavramına başvururlar. Avrupa'da çok moda olan sonuçlarını bildiğimiz ırkçı antropoloji Türk aydınlarını büyüler. Türk Derneği (1908), arkasından amacı ulusal eğitimi ve İslam'ın en ileri halkı Türklerin toplumsal ve bilimsel düzeyini ilerletmek ve Türk ırkını ve dilini iyileştirmeye çalışmak olan Türk Ocakları (1912), bu "Türkçü" düşünceleri yayacaklardır. Reşit Saffet (Atabinen)'in küçük yapıtı *Türk Ocakları* Fransızca olarak okunabilir. Tamamen Cahun'un etkisinde kalmıştır ve Türklük bilinci üstüne odaklanmıştır. Köken onuru, ırk onuru, kimlik kaybından koruyan dilin yetkinliği. Hareketin kuramcısı Ziya Gökalp 1924 yılında ölür, ama Türk Ocaklılar savaşın ve imparatorluğun çöküşünün ötesinde, Kemalist devrime kadar bu fikirlerin devamlılığını sağlarlar. 1930'larda kırk ya da altmış yaşlarındadırlar ve 1900'lere doğru doğmuş genç Kemalist kuşaklar tarafından silinmişlerdir. Genç bir hanım tarihçi olan Afet İnan (1908-1985) Türklük bilincinin oluşmasında önemli bir rol oynayacaktır. Atatürk'ün manevi kızı, serbest aydın kadının ilk örneği olduğu gibi yeni Türkiye'nin de gerçek temsilcisidir.

Tarihsel konularda Atatürk'ün sözcüsü olarak kabul edebileceğimiz Afet İnan, 1930'da tarihsel araştırmalar için bir Türk Ocakları komisyonu kurulmasını sağlar. Bu komisyon sıkı bir şekilde cumhurbaşkanlığınca denetlenir ve bütün Kemalist aydınlar, özellikle "Ruslar" (1932 Tarih Kongresine başkanlık eden) Akçura ve Sadri Maksudi (Arsal) orada bulunurlar. Bu ekip rekor bir sürede, azımsanmayacak bir eseri, altı yüz sayfada *Tarih Tezleri*'ni açımlayan *Türk Tarihinin Genel Hatları*'nı kaleme alır.

Ama Kemalist aydınlar bu fikirleri zaten paylaşıyordu; şimdi büyük görev bunları en geniş halk katmanlarına benimsetmektir. Bunun tek yolu eğitimdir. *Genel Hatlar*'ın bir bölü-

mü öğretmenler için ince bir broşür halinde yayımlanır. Okuyanlar şok geçirmiş olmalıydı, çünkü Türk geçmişinde ilk kez İslam konusu hiç geçmemektedir. Burada ayrıca Léon Cahun'un 1873'te, bir konferansta Avrupa'da Türk dillerinin eksikliği üzerine yaptığı konuşmanın çevirisine de yer verilir.

Nisan 1931'de, tarih denetiminde bir adım daha atılır. Kemalizm dışında ve ondan önce kurulmuş olan Türk Ocakları kaldırılır ve yerine daha kolay yönlendirilebilir Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti (TTTC) kurulur. İlk iş olarak, yine büyük bir ivedilikle, liseler için dört ciltlik bir kitap kaleme alınıp daha Haziran 1931'de kitabın bazı bölümleri Atatürk'e sunulur. Gerekli düzenlemeler Atatürk tarafından yapılır. Dört cilt 1931 sonbaharında hazır olur. Böylece, ilk Türk Tarih Kongresi'nin toplanmasından bir yıl kadar önce kitaplar çıkar. Katılımcılar bir oldu bitti ile karşı karşıya bırakılır: "Tarihî hükümet darbesi" tamamlanmış olur.

1931-1934 Arası Türklerin Dünya Tarihine Bakışı

Uzun süre kullanılan bu okul kitapları, 1931 ve 1945 yılları arasında 15 ile 20 yaşlarında olan 60-80 yıllarının Türk aydınlarını oluşturan kuşağa bu düşünceleri aktarır. Okul ve üniversite eğitiminin kişilik gelişiminde önemli bir rol oynadığı kabul edilirse, günümüz Türkiye'sinin egemen siyasal ve tarihsel kültürünün anahtarlarından birini buluruz.

Bu kitaplar köklü bir kopuşu gösterir: *Genel Hatlar*'ın neredeyse aynı olan tarih öncesi ve eski tarih üzerine başlıkları burada ayrıcalıklı öneme sahiptir. Söylem hissedilir biçimde laikleştirilirken, Türklerin İslam tarihindeki rolüne geniş yer verilmiştir. Burada, her şey genel olarak eski Türk kültürünü yüceltmek ve daha ince bir şekilde Kemalizmi gerçek Türk kültürünün mirasçısı olarak sunmak için yapılmıştır. Söylemleri, yukarıda incelediğimiz tüm etkilerin bir bileşkesidir. Eskiden Cahun, Gökalp ve Atabinen'in yaptıkları gibi, Türk kişiliği kuvvetle vurgulanmıştır.

Tarihin en büyük akımlarının yaratıcısı Türk ırkı, kişiliğini en iyi korumuş olan ırktır. (...) Başka ülkelerdeki ya da sınırlarındaki komşu ırklar içinde dağılmışlar ve onlarla karışmışlardır. Bununla birlikte, (...) Türk ırkı özelliklerini yitirmemiştir. Tarih öncesinde ve tarih boyunca, büyük topluluklar, uygarlıklar, devletler kurmuş olan bu büyük ırkın çocukları, dil birliğini ve ortak kültürü her zaman etkin bir biçimde korumuşlardır.[14]

Artık kullanılmayan "ırk" sözcüğünü saymazsak, bu metin 1980'in bir okul kitabında pekâlâ yer alabilirdi. Yüzyıllar boyunca Türklük karakterlerini koruma teması, onlarca yıl sürmüştür. Bu temaya okul dışında siyasal söylemde, ulusalcı basında ve hatta camilerde sıkça rastlanır.

İkinci güçlü tema, Orta Asya kökenlilik ve göçlerdir; *Tarih Tezleri*'ni açımlayan başlık, birlikte bir dünya haritasına bakan iki yetişkin ve bir çocuğun eşlik ettiği Atatürk fotoğrafına açılır. Gözler belirgin bir biçimde Orta Asya'ya, *Türk Anayurdu*'na çevrilmiştir. Devamındaki sayfalarda, Orta Asya Denizi, tarih öncesinde parlak bir Türk uygarlığı, bütün dünyayı uygarlaştıracak olan göçler tartışılmaz tarihsel bir gerçek olarak kabul edilirler. Tam sayfa bir harita, ortasında anavatan ile Çin'e, Hindistan'a, Yakındoğu'ya, Mısır'a, Avrupa'ya, ta İrlanda'ya kadar Türk göçlerini gösteren karmaşık bir oklar ağı ile Avrasya Kıtası'nı gösterir. Aslı Cahun'da bulunan bu haritanın, sonradan çeşitleri türedi.

Eski uygarlıklarla ilgili bölümler tekrarlarla doludur: Yerleşik halkların (Çinli, Hintli, Mısırlı, Avrupalı...) nasıl geri ve sefil bir yaşam sürdükleri; uygarlık tekniklerinin (sulama, tarım, hayvanları evcilleştirme, kent yaşamı) ve ileri bir kültürün (örgütlü devlet sistemi düşüncesi, yazı, edebiyat...) taşıyıcısı Türk göçmenlerin gelişleri betimlenir. Türk mayası sayesinde, yerli halklar uygarlığa geçerler.

---

14 Bu alıntılar *Orta Mektep İçin Tarih*'ten yapılmıştır. cilt: I, Ankara, 1934.

Türkler Mezopotamya'ya geldiklerinde, (ırmak) kıyıları tamamen bataklıktı; (...) küçük arklarla sulamayı geliştirerek parlak bir uygarlık kuran onlardır. Bu teknikleri Anavatan'dan getirmişlerdi. (...)

Mısır'a gelen Türkler, o zamanlar boş olan Nil deltasına yerleşirler. Nil kıyılarında yaşayan yerliler henüz Yontma Taş devrindeydiler. Türklerin gelmesinden sonra, Mısır'da yaşamın bir hamlede demir devrinden uygarlığa geçtiği görülür. (...)

Girit ve Truva'nın en eski kalıntıları ile Hazar'ın doğusundaki Türk halklarının kalıntıları arasındaki benzerlik, Ege uygarlığını kurmuş olan kaynakları tanıtlamaya yeter. (...)

Türkler, Avrupalılara tarımı, yabanî hayvanları evcilleştirmeyi, çömlekçiliği öğrettiler. Düşünce, sanat, bilgi konularında Avrupalılardan çok üstün olan istilacılar, onları mağara çağından çıkardılar ve uygarlık yoluna koydular.

Bu tarihsel söylemin amacı sadece Türklere onurlarını vermek değildir; aynı zamanda Kemalist devrimi meşrulaştırmaktır. Nitekim XIX. yüzyıl Avrupa'sının pozitivist düşüncelerinden geniş biçimde esinlenen, Kemalist devrimi Türk dehasının bir ifadesi olarak sunmak gerekir. Laiklik, kadın erkek eşitliği, cumhuriyetçi parlamenter rejim, bu söylem içinde, kökenlerini Orta Asya ve Hitit uygarlıklarında bulmalıdır. Ayrıca, dönüşlü bir uslamlama ile günümüz Türklerinin ilan ettiği erdemlerle donatılmışlardır ve toplumsal örgütlenmeleri yüceltilmiştir. Bu, özellikle kadının durumu için doğrudur; Hititler söyleminde, kadının erkekle eşit olması gerekir. Çünkü, 1934'te, kadın erkek eşitliği eski bir Türk geleneğine dönüş olarak sunulmalıdır:

Hitit halkı (...) bir Türk halkıdır. Hititler, Sümerler ve Elam halkı gibi brakisefaldirler (kısa kafalı) ve dilleri Türkçe kökenlidir (...) .

Kadın ve erkek eşittir. Kadınlar yönetim işlerine karışırlar, erkekler gibi savaşa giderler.(...) Bize kalan Hitit eserleri arasında bir kadın komutanın heykeli vardır.[15]

Bütün bu abartılar, bizzat kabalıklarından ötürü, zararsız görünürler. Ama bu söylemin zaten okul dışında bu türden yoğun bir propagandaya maruz kalan, yoğrulabilir genç beyinlere hitap ettiğini unutmayalım. Yukarıda verdiğimiz örnekler Atatürk'ün Türk onuruna ne denli önem verdiğini gösterir. Bu ilginç tarih yorumu sonradan bırakıldı, ama bu yorumun güncel bazı eserlerde çok önemli izleri vardır: En göze çarpanı halen kullanılmakta olan bazı eserlerde (okul kitapları ve tarih atlasları) bulunan Türklerin Tarih öncesi göçlerinin haritasıdır.

Antropoloji, Dilbilim ve Kemalizm

Daha 1931'de okul kitaplarında ve 1932 kongresinde somutlaşan bu Tarih Tezleri "bilimsel araştırma" ile pekiştirilmeliydi. 1932 Kongresinde söz alanların çoğu, konuşmalarını Türk ırkı kavramı üzerinde yoğunlaştırıyor ve bunun antropolojik, "bilimsel" tanımını vermeye çalışıyorlardı. Gobineau ve Deniker gibi Avrupalı kuramcılardan ve özellikle Deniker'in *İnsan Irklarını Sınıflandırma Denemesi*'nden (1889) alıntılar yapılır. Afet İnan, sonradan antisemitizmin hizmetine giren Georges Montandon'un eserleriyle ilgilenir. Ama o dönemde kendini Türk "ırkı" uzmanı olarak kabul ettiren kişi Cenevreli Eugène Pittard olur. Pittard, Balkanlar ve Anadolu üstüne araştırmalar yaptı ve "İnsanlığın Evrimi" dizisinde yer alan *Irklar ve*

15 Şimdiki okul kitaplarında Hititlerin Türk olduğu artık söylenmiyor, ama Kasım 1992'de Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin bir rehberi yine de Hititlileri Orta Asya kökenli yapıyordu.

Tarih adlı eseriyle büyük saygınlık kazandı. Cenevre Üniversitesi'nde önce profesör, sonra rektör oldu; ırkçı antropolojinin bilim gettosundan çıkması ve diğer bilim dalları gibi okutulması için mücadele verdi. Tanıtlamaları oldukça kaygılandırıcıdır: Antropolojinin soy arıtımcı bir siyasetin temeli olmasını diler. Irkçılık kuramcısı olmamasına rağmen, yazılarında ırkçı kuramları desteklemek için tek tek alıntılanabilecek bölümler bolca bulunabilir.

Eugène Pittard ve *Tarih Tezleri* yandaşlarının karşılaşmaları kaçınılmazdı. Afet İnan'la ilk temasları 1935 yılında olur. 1937 Türk Tarih Kongresi'nin onursal başkanı olduğundan, kısa zamanda üstat olur. Afet İnan, 1939'da Cenevre'de verdiği tezi *Anadolu, Türk Irkının Memleketi*'ni onun yönetimi altında hazırlar.

Daha 1928'de, Türk Antropoloji Dergisi'nde E. Pittard, araştırmacıları Etrüsklerin Türk kökenli olduklarını kanıtlamaları için teşvik ediyordu. (Aynı yöntemle, Sümerlerin ve Hititlerin de...) 1932 Tarih Kongresi'nin coşkusuyla, manevi babasının ve devletin güçlü desteğini gören Afet İnan, 1937-1939 yılları arasında, E. Pittard'ın geliştirdiği çalışma yöntemlerine dayanarak 64.000 vaka ile ilgili geniş bir kafatası ölçme anketi gerçekleştirecektir. Afet İnan'ın araştırmalarından bilimsel hiçbir sonuç çıkmayacağı besbellidir. Ama dönemin gebe kaldığı bu ırkçı söylemin başka alıcıları olacaktır.

Cahun, daha 1873'te dilbilimle tarih öncesi Türk istilalarını kanıtlamanın olanaklı olduğunu anıştırıyordu. 1935'te, bütün dillerin Türkçe'den kaynaklandığını ileri süren Güneş – Dil kuramı, *Tarih Tezleri*'ni gelip tamamlar. Bu kuram, XIX. yüzyılın ortalarında Avrupa'da büyük ilgi uyandıran dilin kökeni tartışmasına, geç de olsa, sızar. Resmi Türkoloji, yöntemleri ve buluşları *Tarih Tezleri*'ninkilerden çok daha tartışmalı yeni bir araçla donanır. Güneş – Dil kuramı, eserlere, makalelere, kolokyumlara konu olur ve Atatürk'ün ölümü ile (1938) resmen terk edilinceye kadar Türk dilbilimcilerini seferber eder.

Kalıntılar

1938'den sonra, Türk bilim dünyasının bir bölümü Kemalist yöntemlere ve söyleme mesafeli dururlar. Ama Atatürk'ün ölümünden sonra, Türkiye'de gittikçe göze batar hale gelen sağın ve milliyetçi, Pantürkçü aşırı sağın, özellikle Avrupa'ya sığınmış S.S.C.B.'li Türkçe konuşan göçmenler aracılığıyla, Almanya ile ilişkileri vardır. Yayınları ve sloganlarının bazıları açıkça ırkçıdır. En genç militanları arasında, milliyetçilerin şimdiki lideri A. Türkeş* bulunur. Kemalistler, antropoloji ile ırkçılığın ele geçirdiği Pandora'nın kutusunu açmış oldu ve milliyetçi sağ ideoloji çok doğal bir şekilde Kemalist söylem içinde kök saldı.

Üstünlüğü doğrulanmış Türk ırkı üstüne antropolojik söylem, arka arkaya gelen Türk hükümetlerinin etnik sorunlar anlayışını nasıl kasmaz, dondurmazdı? Bu ırkçı söylem dosdoğru Türkiye'nin etnik birliği (bütünlüğü) dogmasına, dolayısıyla bir Kürt varlığını yadsımaya götürüyordu. Bugün, ırkçı söylem terk edilmişse de, bir uzantısı kalmıştır: Altmış yıldır Kürtlerin Türk oldukları kanıtlanmaya çalışılmıştır. Ve 1982'ye doğru *Tarih Tezleri*'nin yeniden ortaya çıkmasına şaşmamalı. Arka arkaya çıkan bir yığın kitap Kürtlerin Orta Asya'dan gelmiş bir Türk halkı olduğunu özellikle de, dillerinin bir Türk diyalekti olduğunu ileri sürer. Güneş - Dil kuramı burada da işe yarayabilir. Aralarında akrabalık olduğu sonucuna varmak için, sözcükleri, hatta çeşitli dillerin ses birimlerini karşılaştırmaktan, ibaret olan yöntem, Kürt dili olmadığını kanıtlamak için en azından 1985'e kadar hep kullanılmıştır.[16] Eski araçlar bu kez de Kürt sorunu olmadığını kanıtlamakla yararlı olmuştur. Söz konusu kitaplar, bu kitapları okuyan çok değilse de, bazı etkili çevrelerde 30'lu yılların fikirlerinin hâlâ yaşadığını gösterirler. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE) gibi yarı resmi kuruluşlar ve doğudaki bazı üniversiteler bu tür söylemde uzmanlaşmışlardır. Dolayısıyla, *Tarih Tezleri* ölmemiştir.

---

* Makale kaleme alındığında Alparslan Türkeş hayatta idi.

16 Bu arada, eski yöntemler de (Türk Dil Kurumunun (TDK) 1990'daki yayınları) Sümerlerin Türk olduklarını ya da Amerika Kızılderililerinin Türk dillerini konuştuklarını kanıtlamakta kullanılır.

En azından 1985'e kadar Kürt kimliğini yadsımaya hizmet eden tarih söyleminde, bu kalıntıların yanında, *Tarih Tezleri*nin etkilerinin çok daha derin ve sürekli olduğunu kabul etmek gerekir.

Atatürk'ten beri bütün tarih kitaplarında Orta Asya, Türk tarihinin tarihsel ve mitsel köken noktasıdır. Türk tarihi, ortak bellekte temel olan çift merkezli bir karakter kazanmıştır. Okul kitabı yazanların çoğu, Kemalist dönemden beri, Orta Asya'yı belirtmek için "anavatan" ya da "anayurt" deyimini kullanırlar. Bu görüş içinde, anavatan şimdiki vatandan ayrıdır. Kitaplardaki temsili Orta Asya haritaları sayıca temsili Anadolu haritalarıyla kıyaslanabilir.[17]

Orta Asya geçmişi ülküleştirilmekle kalmaz: Kemalist ideolojinin de geçmişi haline gelir, çünkü resmi tarihsel söyleme göre, büyük reformlar Batıyı taklitten gelmezler, ama Orta Asya Türklerinin yazılı olmayan yasalarından (Töre) ve ikinci olarak Hitit kurallarından kaynaklanırlar. Laiklik, kadın erkek eşitliği, parlamenter demokrasi, bütün bunlar VIII. yüzyılda Orhun kıyılarında çok önceden vardı; ayrıca "Avrupa dillerinin çoğu daha yokken" kullanışlı bir alfabesi olan bir edebî dile sahip olduklarını da unutmamak gerekir. Dolayısıyla, Arap alfabesini atarak, Mustafa Kemal'in bir tür kaynaklara dönüş yaptığı ileri sürülebilir. Nihayet, kitaplarda eski Türklerin dini ile onların dinlerinden dönmelerini yazgısal bir olay yapan ve bugün Müslüman olmadan gerçek Türk olunamayacağını belirten İslam arasındaki benzerlikler üstünde büyük ısrarla durulur.

Gerçek olguların değerlendirilmesi, Orta Asya'ya çok güçlü duygusal bir değer verme gibi bazı çarpıtmalar pahasına başarıldı. Bugün, Orhun metinleri, tarihsel söylemin, Türklere Anadolu'yu açan en önemli Türk Selçuklu hükümdar Al-

17 O kadar ki, 1991 sonundan beri, Türkiye'yi belirtmek için ikiz bir terimin ortaya çıktığını gözlemliyoruz: Atayurt. Yabancı bir ülke için "anayurt" sözcüğünü kullanmanın Türkiye için değer düşürücü bir şey olduğu duygusuna kapılmış ve "Atayurt" kavramını uydurarak denge sağlama gereği duyulmuş olmalı. Kasım 1992'den beri, Türk Kültür Bakanlığı, alt başlığı "Anayurttan Atayurda" olan Türk Dünyası adında bir dergi yayınlamaktadır.

parslan'ın Bizanslılara karşı kazandığı zaferle eşdeğer unsurlarının en önemlilerinden biridir. Okul kitaplarında bu iki unsur, bozkır kültürünü yüceltmeyi, Alparslan'ın askeri eserini sürdürmeyi çok iyi bilen Atatürk'le her zaman doğrudan ilişkilendirilmiştir. Sadece siyasal söyleminin, yayınlarının temasının değil, aynı zamanda bozkurt gibi simgelerin de gösterdiği gibi, bu geçmişin Orta Asya yamacını özellikle milliyetçi sağ üstlenmiş, ilan etmiş, sahiplenmiştir. Türk milliyetçileri için kahramanlıklarla dolu şanlı geçmiş, Orta Asya geçmişidir. Buna karşılık, parlak Hitit geçmişi onların söylemlerinde pek geçmez.

Dolayısıyla, bugün Orta Asya'nın yeniden keşfinin ilk başta SSCB ve Çin'deki Türklerin geçmişini ve durumunu tek ve kesintisiz incelemeyi sürdürmüş olan milliyetçi Türk sağını ilgilendirmesi şaşırtıcı değildir. Sol, Anadolu geçmişine daha fazla önem vererek, bu Asya geçmişini çok erken itti. Orta Asya Türkleri ile ilgilenmek, uzun süre bir ölçüde milliyetçi ya da Pantürkçü olma anlamına geldi. Kısmen Sovyet ya da Çin etki alanındaki sol, bu Asya halkları üstüne bir söylem üretemiyordu, üretmek de istemiyordu. Böyle olunca da, Türkiye'de, SSCB ve Çin'den gelen Türkçe konuşan sürgünler arasında, anti emperyalist söylem sağın tekeline geçer. Türk solunun, yeni bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile ilgili olarak bir siyaset, bir söylem belirlemesi için zamana gereksinimi varmış gibi görünüyor.

Tarih Tezleri'ni basit bir merak olarak görmemeli. Kültürel Kemalizm'in bu yanı, milliyetçiliğin tarihi nereye kadar kullanabileceğini ve tarihte -hâlâ bugün de- Türk kavramının Rus İmparatorluğu'nun Türkçe konuşan milliyetçileri tarafından ne derece belirlendiğini saptama olanağı verir. Türk bilinci, geniş ölçüde dışarıdan getirilmiştir. Coşku ve bir an önce yapma istenci, dönemin aşırılıklarını açıklar; elbette bunları göreceleştirmek gerekir: III. Cumhuriyet döneminde, Fransız okul kitaplarındaki milliyetçi söylem, benzer şeyler içerir.

Yaralı Bellek

Olivier Abel

Türk ulus devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer halklarıyla mücadeleden geçerek kurulmuştur. Bu tarih çoğunlukla gizlenmişti. Herkesin belleğine kazınmış olsa da, resmi gerçek karşısında kendini ifade etmeyi göze alamaz. Ama tarihle hesaplaşmadan, bu ulus devleti yerli yerine oturtmak mümkün müdür?

Uzman sayılmayacak bir yabancının gözünde, (kendimi kastediyorum) çağdaş Türk tarihi hem korkunç bir yıkım, hem muhteşem bir destan gibidir. Türk toplumunun geçmişiyle sürdürdüğü ilişkilerin neredeyse efsanesi, anıtsal, resmi bir versiyonunun her yerde hazır ve nazır olmasıyla uzun süre basitleştirildiğini söylemek gerekir. 80'li yılların başında, İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nde felsefe okuturken, buna tanık oldum. Oysa, blokların ve tasarımların gezegen ölçeğinde dağılması (çözülmesi demek istiyorum) her şeyi değiştirmektesadece Türkiye'de değil, bölge ülkelerinin bütününde (eski Osmanlı ya da Türkçe konuşulan ülkeler)- bölük pörçük, yanlışlarla dolu, acılı ya da sadece şaşkın anıları su yüzüne çıkarmaktadır: Burada bu değişimin, bu zorlu anımsamanın, başka tarihsel olasılıklara açılmanın koşullarına ilişkin bazı gözlemlerimi sunmak isterim.

Birincisi şu: Yaşlar piramidinin pek genç kuşaklar üstünde böylesine yoğunlaştığı, nüfus artışının fazla olduğu bir memlekette, hafıza uzun süre zayıf, çoğunlukla da hayali ka-

lacaktır. Hafıza ile oynamanın dinamitle oynamak olduğu bir çağ vardır. Ulusal anıların dönüşünün belki tahmin edilmez ve korkutan bir gelecek kaygısına denk düştüğü bir noktada olduğumuzdan, bu anmanın hangi koşullarda, elbette daha yeni bir tarih yazmaya -ama dahası geçmişin gerçek kurtuluşuna ve açığa çıkmasına- el verdiğini görmemiz mümkün olacaktır.

İlk şoku araştırırken, "Osmanlı belleğinin yası" bakış açısıyla "Cumhuriyet tarihinin doğuşu" bakış açısını birleştireceğim. İçten olduğuna inandığım ama öznel olduğunu bildiğim bir tarzda, bunları hızlı bir şekilde anlatacağım. Benim amacım tarih değil, daha ziyade geçmişin tasarımlarının o şaşırtıcı "valsini" yeniden kurmaktır. Bu metnin ikinci yarısında, bugün yapılan anmanın tarihsel tasarı yeteneğine sahip ama son derece basitleştirici bir cumhuriyet tarihi ile gerçek tarihsel çeşitliliği yerine getiren ama artık hiçbir tasarı kurmayan demokratik bir bellek arasında nasıl bocalayıp durduğunu göstermeye çalışacağım.

Yara: İmparatorluğu Yitirme

Sözünü etmeye çalıştığım; benim olmayan bellek, hangi şiddetle, hangi şokla, hangi yasla yaralanmıştı? Belki de imparatorluğu yitirmeden hemen söz etmek gerekiyor. Sömürge imparatorlukları kurmuş Avrupa ulusları (sonuncuları Rusya ile büyük olasılıkla parçalanmak üzeredir) kendi tarihlerini tanır gibi olacaklardır. Ama başka şey söz konusu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu deyimin klasik anlamıyla, Roma anlamında son imparatorluktu. 1914 – 1918 Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılanın Roma İmparatorluğu olduğunu söylemek tam olarak yalan değildir; Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları, sadece bir meşrulaştırma manevrası olmayan derin bir devamlılık duygusuyla, aynı tarihsel, coğrafî, hukukî, yönetimsel, stratejik hareket içinde buraya kadar kaymışlardı.

Zaten Avusturya – Macaristan İmparatorluğu ile aynı zamanda çöken imparatorluk Macaristan'ı, Romanya'yı, Kırım'ı, Gürcistan'ı, Mısır'ı, Cezayir'i, Yunanistan'ı vb. çoktan kaybetmişti. Ama şimdi Irak'tan Yemen'e kadar Arap dünyasının geri kalanını, yani pek yakında boş bir zarf olacak olan halifeli-

gin temel direği Mekke'yi kaybeder. İmparatorluk, eğretilemeli olarak bile artık İslam ümmetiyle çakıştığını ileri süremeyecektir: Böylece kendisi için asıl olan birlik ilkesini yitirir.

Daha vahimi, Bosna'nın, Sırbistan'ın, Arnavutluk'un, Bulgaristan'ın, Makedonya'nın, Trakya'nın büyük bir kısmından sonra, Balkanları tamamen yitirir. Kısaca, Konstantinopolis'i fethetmek için yola çıktığı şeyi, Avrupa Türkiye'si denilen şeyi, "Öteki Avrupa" ile, Hıristiyanlık Avrupa'sı ile onca zaman sınırdaş olan şeyi yitirmiştir. İmparatorluğun kendini ona göre tanımladığı, sımsıkı sarıldığı sınırı, gerçek psikolojik odağı, herhalde yüreği haline gelmiş olan bu sınırı yitirmiştir. Osmanlı mimarisi, özellikle de evlerin coğrafyası bunu iyi gösterir. Toroslar'ın güneyinde çok az Osmanlı evi vardır, Oysa Avrupa Türkiye'si bunların doğal mekanı gibidir.

1880'lere doğru doğan kuşaktan Türk ideologların Balkanlar'dan vazgeçişlerinde, ulusal toprakları Anadolu ve Asya kaidesi üzerinde yeniden tanımlayışlarında öyle hırslı bir yadsıma vardır ki insan birden kuşkuya düşer. Gerçekten de, savaş bittikten sonraki yaşlılık mektupları, çoğu zaman bir yitik ev özlemini yansıtır. Çok büyük bir özlem. Bakû'ye kadar giden, Kafkaslar'ı geçen, Enver Paşa'nın arkasında "ata" topraklarına dönmeyi hayal eden muzaffer ve şaşkın Osmanlı ordusunun Doğuya saldırmasında, sanki esrik bir unutma istenci vardır. Balkanlar'ın yitirilmesi sadece askeri bir felaket değildir; bir belleğin ölümcül bir yara alması, evinden yurdundan ayrı düşmesi, başka yerlerde başka şeyler doğurmaya mahkûm olmasıdır.

Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, özellikle şok edici bir senaryoya göre gerçekleştirildi. Ortodoks Hıristiyan halklarını Türk'e karşı ayaklandırmayı gerçekten başaramayan güçlü Avrupa devletleri, imparatorluk içinde ulusal devrim fikrini ortaya attılar ve bu sonuncu düşünce çok daha güçlü çıktı. Yunanlılarla Byron'dan, Araplarla Lawrence'a kadar, sömürge stratejisi geliştirmek için ulusal özgürlük götürmekten daha iyisi olur mu? Bu (1821-1829, 1832-1837, 1853-1855, 1876-1878 vb.) kopma savaşları, 1912'den 1923'e kadar milyonlarca ölü bırakan nihai savaşta doruk noktasına ulaşır. Bu bir belleği yaralamaya yeter!

"İç savaş" şeklinde başlayan ulusal savaşların topyekün savaşlar olduklarını unutmayalım. Bir imparatorluğun donanımlı olmadığı bu "modern" savaşlarda, bir kabile intikamı çılgınlığı ve nüfusların kamu sağlığı yönetiminin yöntemli ussallığı vardır. Bu toplu kıyımlar çağıdır. Ve kaybolan, bu savaşlarla batan imparatorluktan çok imparatorsallıktır. "Ulusallık" der gibi imparatorsallık diyorum. Osmanlı yönetimlerinde Arnavut'u, Ermeni'yi, Yunan'ı, Arap'ı, vb. yan yana getiren eski bir yurttaşlık biçimi. O zamanlar, Türklerden pek söz edilmezdi ve Bab-ı Ali hala göçer Türk aşiretlerine karşı hep çok sert olmuştur.

Ama bütün bu insanlar, buraya kadar imparatorluğun büyüklüğü için birlikte çalışırlardı. (Ulus) "topluluk"ların özellikle mahalleler halinde örgütlemeleri, karşılıklı ilişkileri, bazen karışmaları, Osmanlı hukukunun yansıması olan bir sürü ince eklemlenmeyi engellemiyordu. Dolayısıyla, her yerde olduğu gibi Türkiye'de de yitme, bellekte kalan yara, kırsal ve sanayi öncesi kentsel genel görünümün kesinlikle kaybolmasıdır; her ikisi de çeşitliliğin, o zamana kadar birlikte yaşamayı başarmış halkların ayrışmışlığının izlerini taşırlar. Birbirlerini manevi çöküntüyü kolaylaştırmakla ya da ilerlemeyi engellemekle vb. suçlayan toplulukları karşı karşıya getiren belki de bozgunun kendisidir. Çoğu zaman olduğu gibi burada da, dış bozgun bu iç bozguna yol açabildi.

Yine de, o zamana kadar iç içe ve karışmış olan şeyi ayırmak için sivil toplumun hazır olmadığı bir şiddet gerekti; Anadolu Türkiye'si ile Yunanistan arasında 1923'te yapılan zorunlu mübadelenin (1.350.000 Anadolulu Yunan'a karşılık 430.000 Balkan Türk'ü) gözler önüne serdiği bir çılgınlık gerekti. Bugün bizi dehşete düşüren Bosna'daki "etnik arındırma", 1912'den 1921'e kadar bölgenin tümünü kasıp kavuran, az çok Avrupa'nın güçlü devletlerinin düzenlediği bu yer değiştirme nüfusun ölçeği bakımından önemli görülmemiştir. Bu ayırma, sözünü ettiğimiz yıkımı olası belleği olmayan bir şey haline getirir.

İmparatorluktan, Osmanlılıktan vazgeçmenin ne kadar zaman aldığı kolay hayal edilemez. Uzaktan bakınca, güçlü bir

devletin çöküşünde, bir başka şeyin motorunu harekete geçirmek için belli bir süre gerektiği rahatlıkla anlaşılır; öteki makinenin döküntüleri hareket alanını daraltır. Bu kadar unutma, silme ihtiyacı duyulması belki bu yüzdendir. Konstantin başkentin yerini değiştirirken, bunu çok iyi anlamıştı ve Mustafa Kemal de öyle yapacaktı. Ama "Genç Türkler" -o zamanlar, Türkleri, Ermenileri, Arapları, Arnavutları, Rumları, Slavları ve imparatorluğun geri kalan uluslarını birbirine karıştırırlardı- İmparatorluğun meşruluğu denklemini ulusların ve dinlerin çeşitliliği içinde çözmek için, İngiliz tarzında liberal ve toplulukçu bir yol ile Fransız tarzında jakoben ve bütünleştirmeci bir yol arasında tereddüt ediyorlardı.

Abdülmecit, 24 Haziran 1908 Anayasası'nı kabul ettiği zaman, bütün herkes Konstantinopolis sokaklarında kucaklaşır ve sandıktan çıkan milletvekilleri meclisi, imparatorluğun ulusal, dinsel, kültürel, dilsel çeşitliliğini yansıtır. Farklılıklar hâlâ başka ölçütlere göre yapılmaktadır; hatta 1909'da ulusalcı nitelikteki dernekler feshedilir. İmparatorluk maliyesi neredeyse Camando (Yahudi) ya da Dadian (Ermeni) ailelerinin tekelindedir. Dolayısıyla, Türk ulusal bilincinin oluşmasının uzun zaman aldığı görülür.

Böylece, Osmanlı geleneğine dönüşle, sonra İslam'la, nihayet Türk ulusal kimliğiyle, meşruluklar valsi birkaç kuşak sürer. Doğu Anadolu'da Ermenilerle Kürtlerin gizlice anlaşmasından korkan Abdülhamit, potansiyel düşmanlarını bölmek için İslam – Hıristiyan rekabetini uyandırmıştı. İmparatorluğun tümünün bu tür manevralarla çöküp gideceğini henüz bilmiyordu. Zaten, kısa bir zaman sonra, Sevr Antlaşması (1920) ile paylaşılan Türkiye'den geriye kalanları kurtarmak amacıyla Orta Asya düşü kuranlar için geriye bir tek Panturancı bir Türk yurtseverliği kaldı.

Sık sık söylenmiştir: Yunanistan'ın Anadolu'nun bir kısmını alması fazlaydı. Bütün İmparatorluklar, sömürgeler hayallerinin tam göbeğinde kalmış, ama sislerin (Türk ulusçuların sıkça işledikleri tema) sert ve açık Anadolu gerçeğinden kopardığı Konstantinopolis'ten henüz öyle algılanmayabilirdi. Stephan Yerasimos'un "ölü yılan derisi" adını verdiği şeyden

çıkan Mustafa Kemal, 1919 Mayısının güzel bir gününde Anadolu'ya ayak basar.

Bütün bunları sadece hayatta kalmak için nasıl bir yılmazlık gerektiğini açıklamak için anlatıyorum: "Kurtuluş Savaşı" destanı ve Kemalist devrim destanı buradan çıkmıştır. Birincisini püskürtmek için sanki daha güçlü bir şok gerekmişti. Mahkümların, unutmak istedikleri etraflarını saran duvarlardan daha sert kurallar, daha acımasız davranış ilkeleri icat etmeleri gibi.

Yara: Cumhuriyetin Doğuşu

Gerçekten de, imparatorluğun yasının şoku, bellek için Türkiye'nin doğuşu şoku kadar büyük olmamıştır; bu doğuş bir hükümdar öldürme olsa bile. Ben tarihçi değilim, ama bana öyle geliyor ki ulusal Kurtuluş Savaşı biraz daha sürdürülmüş olsaydı Kemalist devrim anlaşılmazdı. 1905'te Japonya'nın Ruslara karşı yaptığı gibi, Türkiye işgalcilere karşı durmakla yetinmedi; böyle bir zaferin getirdiği saygınlık, Mustafa Kemal'e cumhuriyetini kurması için yeterli olanağı sağlamış olsa bile.

Daha köklü şeyler oldu. Ulusal mücadele zaferi, 1917 Bolşevik devriminden belki daha köktenci, daha şok edici, etkileri 20'li yıllarda ortaya çıkan bir devrimle eş zamanlıdır. Önceden Anadolu'da toplanan, Bab-ı-Ali'ye kafa tutacakların arkasından halifeliğin kaldırılmasıyla, hükümdar öldürmekle suçlandıkları kesindir. Ama "Çar"ı ortadan kaldırmakla ve borç ekonomik sistemini (yani yabancı sermaye) kırmakla yetinmeyen bir devrimdir: Alfabeyi, takvimi, ağırlık ve uzunluk ölçülerini, Medeni Kanunu ve dolayısıyla töreleri (çokeşlilik vb.), kıyafetleri, hatta dili değiştirir. Örneği görülmemiş bir kültür devrimidir.

Kuşkusuz, askerî kadroların temrenini oluşturduğu büyük reformların izinde askerî bir devrimdir. Ve bu devrim sömürgelikten kurtulmuş ulusçu genç cumhuriyetler için bir örnek haline gelir. Sınıfın sonuncusu (en geç geleni) birinci olur. Ama yeni devletin bizzat kendisi öğretmendir, eğiticidir. Yurt-

taşları çocuk muamelesi gören uçsuz bucaksız bir ilkokul gibidir ülke. Ve 80'li yılların ortalarına kadar, gerçek öğretmenler emeklerinin karşılığını yeterince alamasa da, bu ulus üzerinde "öğretmenlerinin" eli hep hissedildi.

Kemalizm denilen bu belirsiz bütün, bitmek bilmez ulus kitlesinin birliği törenlerinde, her türlü farkın uzun zaman silindiği eğitsel ve askeri bir sistem olarak görünür. Ulusal birlik her yerde Atatürk heykeliyle temsil edilir. Şunu söyleyelim: Bayramlarıyla, kutlama törenleriyle basbayağı laik bir din oldu; dinlerin saplantısal niteliği onda da vardır ve ortak bellek bunun izlerini taşıyacaktır, uzun zaman bunun "eksikliğini" duyacaktır. Zamanla belli bir ortak ilişkisi olan, yitik imparatorluk ya da İslam ümmeti düşünün taşıdığının yerini alabilecek bir eksiklik. Bu nedenle, cılız da olsa, Kemalizm durmadan kendi küllerinden yeniden doğacak bu birleştirici tasarı işlevini başka bir şey sırtlanmadıkça durmadan büyüyecektir.

Çünkü ulusal destanda geçmişi tasarlama, ulus birliğinin bir anıtı, öteden beri Türk kahramanlık destanı, ulusların kendilerini özdeşleştirdikleri bir kuruluş anlatısı gibi yeniden kuruldu. Böylelikle, bu resmi tarihin etkisiyle, ortak bellek ayrışık öğelerinden arındırılmış oldu ve köklerinden tamamen kopması, toplumu bellek yitimine uğratmış; sadece eleştirel tarihle değil ama susmaya ya da gizli anılara mahkûm edilmiş, kimi zaman boynu bükük ve neredeyse utanır, kimi zaman tamamen duygusal bir itirazla dikilen eskilerin canlı anılarıyla her türlü doğrudan ilişkiden yoksun bırakmıştır.

Türk belleğinin temel sorunlarından biri, asgari bir kimlik olmadan, bu anlatıların etrafından farklı özdeşleşme çizgileri örebileceği, biriktirebileceği sorunlu da olsa bir kimliksel çekirdek olmadan bir bellek olmamasıdır. İlk şoka, Türk Ulusunun "doğuşu" şokuna dönecek olursak, 1921 Türkiye'sinde kim Türk'tür? Türk topraklarında doğmuş yurttaş mıdır? O zaman azınlıklar ne adına sürülmüştür? Yoksa Türklerden yani Türkmenlerden demek istiyorum inen "etnik" Türk müdür? Ama Türklerin çoğu, İslamlaşmış Anadolu halklarından (Rum, Ermeni, "Romen", vb.) Osmanlı İmparatorluğu artıklarından gelmedirler. Peki Kürtleri, Karadeniz Lazlarını, Müslüman ol-

mayan öteki Türkleri, Arapları ne yapacağız? Türkiyeli Müslüman mıdır? Ama bu laik genç Cumhuriyeti tatmin edebilecek bir ölçüt değildir. Sünniler ve Aleviler arasında ayırım yapmak ve Doğudakinden daha az Sünni Batılı Kürtleri sürmek mi gerekir? Farklı Müslüman ulusların ve İstanbul'da ve bazı bölgelerde gerçekten de uzun süre çoğunluk durumunda olan Hıristiyan azınlıklarla karışımının oluşturduğu büyük nüfus kitlesi ne olacak? Eğer ölçüt Türk diliyse, Müslüman olmakla birlikte Türkçe konuşmayanları ne yapacağız? Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe İncil okuyan Türkçe konuşan Yunanlıları vb. ne yapacağız?

En iyimser bakış açısıyla, azınlıkları da içine alan Türk vatandaşlığından farklı olarak (ama onların bazı mesleklere, özellikle orduya girmesini yasaklayan) Türk kimliği, bu farklı unsurların çoğu için bir uzlaşma oldu. En kötümser görüş açısıyla, çatışmalara ve anlık çıkarlara göre Ankara hiçbir kaygı duymadan bir ölçütten ötekine kaymıştır.

Bütün bunları Kemalist Cumhuriyet destanına bir suçlama olsun diye sıralamıyoruz. Nitekim, aslında ilk başlarda bir hayatta kalma davranışı olan bu devrimin gücüne belki bir hayranlık, hatta belli bir coşku duymaktan kendimi alamıyorum. Batı Avrupa'nın güçlü devletlerinin mirasçıları olduğumuzu, ne olduğunu pek araştırma gereği bile duymadan Türkiye'yi dışlamaya çalıştığımızı asla unutmamalıyız. Fransızlar Sevr haritasında Suriye ve Kilikya'yı içine alan bölgeyi kendine mal ederken, gerçekten de halkların çıkarını mı düşünüyordu? Aynı petrollerde gözü olan Ruslar ve İngilizler 1914'te Ermenileri silahlandırırken, ilk önce onlara yardım etmek ve onları yıkımdan kurtarmak mı istiyorlardı? Peki ya Almanlar? Kendi jeostratejileri içine soktukları Osmanlı İmparatorluğu ile sadece araç ilişkisi içinde değil miydi? Batı Avrupa'nın güçlü devletlerinin o zaman olan bitenlerde ezici bir sorumlulukları vardır.

Her ne olursa olsun, Türk ulusunun köşeye çekilmesi içeriden bir davranış olsun ya da kuşatmayla dışarıdan dayatılmış olsun, Türk belleğinin geçirdiği şok sonuçta sımsıkı kapalı sınırlar içine kapanma olarak yaşanmıştır. Üç cephede dü-

zenli olarak canlı tutulan gerilimlerle, Arap dünyasına, komünist bloğun tümüne, Hıristiyan Avrupa'ya sımsıkı kapanmış Türkiye'de, Türk toplumunun belleği suskunluğunun, yalıtılmışlığının, kuşatılmışlığının dışına çıkamıyordu. Kendi ile baş başa kalan bir bellek, sonunda ya çıldırır ya da ölür.

Yara: Farklılıkların Özgürleşmesi

Sınırsız tarih yoktur, yani uzamsal bir bakış açısı çoğulluğu olmadan, özgeliği, hatta birçok özgeliği kabul etmeden tarih olmaz. Oysaki sınırlar yeniden hareketli hale geldi. Komünist dünyanın dağılması, dünya pazarındaki hızlı dönüşümler, bu bağlamın olanaklı kıldığı Ankara'nın yeni diplomatik yönelimleri, yeni bir nüfus akını (Rus ve Rumen tüccarları, fahişeleri Urfa'da bile bulabilirsiniz), bütün bunlar, iyisiyle ve kötüsüyle her şeyin olası göründüğü bir belirsizlik sisine girdiğimizi gösterir. İstanbul'un yeniden en büyük Balkan başkenti olma tehlikesi vardır.

Baskı bu şekilde gevşeyince, kapak birazcık kaldırılınca, uzun süre bastırılmış bellek, resmi belleğin yanında ortaya çıkıverir. Bu, apriori olarak daha eleştirel, daha "olgusal", daha nesnel bir bellek değildir: Bundan hem daha az hem daha fazla. Bu insanların kendi geçmişlerinden, kendi geleceklerinden edindiklerinin, takımadalar gibi sessizlik içinde su yüzüne çıkan öznel ve bölük pörçük ifadesidir.

Dedelerinin Balkanlarını keşfedenler var, yeniden Sarayova düşü görenler ya da Azeri kuzenlerine kavuşanlar var. Eski Sovyetlerden, dillerinin nereden geldiğini, eskiden Hıristiyan olduklarını bilen, kendileri de Müslüman olan "kuzenleri"ni keşfedenler var. Bundan böyle, Arnavut ya da Kürt ya da Arap ya da karma kökenlerinden söz etmeye kararlı olanlar var. İnançları ya da aile gelenekleriyle, Ankara tarafından uzun süre bastırılmış, ama bugün belleklerinin tüm diriliği ile ve olanaklarıyla gün ışığına çıkmış olan az ya da çok ayrışık tarikatlara girenler var.

Bütün bunların ve daha nicelerinin arasında, Türk kimliğini reddetmemekle birlikte onu göreceleştiren, başka şeyle

ilişkilendiren, totolojik bir söylemin (Türk Türk'tür) boş tekrarından daha başka bir şeye doğru harekete geçirenler çoktur.

Rahmetli Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın imzasını taşıyan bir eser (o zaman başbakandı) *Avrupa'daki Türkiye*, bu karışıklığın şaşırtıcı bir örneğidir. Türkiye'nin Avrupa ile bütünleşmesinin uzun bir savunması olan kitapta Türkiye'yi ya da daha çok Anadolu kavşağını öven resmi tarih anlatılır. Fakat işte asıl bu Türkiye sorunsaldır. Bazen Türklerden çok daha fazla Anadolululardan söz eder. Türkiye adını Haçlılar uydurmuşlarmış, Türkler yaşadıkları topraklardan hiçbiri için bu adı asla kullanmamışlarmış (sy. 132). Aslında bu karışıklık bir kere şanstır. Çünkü modern bir devlet meşruluğunu, sadece uzun vadede etnik dışlanmışlık ya da dinsel bir kimlik üzerine kuramaz. Hele de bu devlet belli bir laiklik yerleştirmeye çalışıyorsa. Dinsel, ulusal ya da ideolojik bir topluluklar çokluğunun tek başına yasa koyma iddiasından vazgeçip birlikte yaşamanın kurallarına ulaşma ve uzlaşma gibi bir arayışa girmesiyle gerçek laikliğin temeli kurulur.

Bu, sadece dini devletten değil, tarihi de devletten ayırmayı, anlatıların çokluğunun olanaklı olduğu tarihsel bir uzam ve "aidiyetlerin" artık ayırıcı olmadığı tamamen siyasal bir uzam yaratmayı gerektirir: Bu bakımdan, Türk nüfus cüzdanında din hanesi bulunması, bu insanları topluluklarının içine hapsetmeye neden olur ki bu tarzı haklı görülemeyecek bir ayrımcılıktır. Dinden dönme, başka bir dine geçme, kendini keşfetme, hatta kendine başka soyağaçları uydurma hakkı yok mudur? Hem sonra, hiçbir ulus "saf", katışıksız ve her bakımdan (etnik, dilsel, dinsel, tarihsel, vb.) özdeş değildir. Bir ulus çoktan karmaşık bir tarihin bileşkesidir. Modern bir devlet fazlasıyla bir uzlaşma, bir karmadır.

Dolayısıyla, Türk Cumhuriyeti'nin günün birinde tarihi ile karşılaşması, kendi kendine tarihler anlatmadan, onun hakkında konuşması, bu tarih üstüne bir tartışmaya yer açması ve artık onu resmi kararnamelere konu etmemesi gerekiyordu. Ve işte burada Türkiye'deki gibi bizde de geçerli olan çağdaş tarihin çelişkilerinden biri, üçüncü yara karşımıza dikilir: Sanki tarih yapmak, etkin bir tarih yapmak, ulus devletle-

rin gelişmesinin belli bir anında, devlet adamlarının resmi tarihi 'durdurma'larına, bir tür tarihsel karar almak ve artık kazanılmış tarih mirasını çekip çevirmek durumuna, tarihi gerçekten yapan, anıları ve izleri sorgulayan herkesi tarihin dışına atmak zorunda kalınmasına indirgenmiş gibidir. Ayrıca, sanki gerçek geçmişe karşı sonsuz borçlu olmayı kabul etmek için, tarihçilerin siyasetten ve tarih eyleminden uzak durmaktan ve hatta bazen her türlü tarih yapma olasılığını yadsımaktan, durup durup geçmişi üretmekten daha başka bir şey yapmaları gerekirmiş gibi.

Böylece tarihi, belleği olmayan bir gelecek vaadi üzerine veya sadece tasarılarına ve cumhuriyetlerine yaraşır bir borç uydurma üzerine kuranlar ile kestirilemez bir gelecek tehdidine büyük olasılıkla daha duyarlı olan ve tarihi, ölümün bile bir araya getiremeyeceği geçmiş varlıklara karşı sınırsız borçlardan, kesintili, kopuk bir uzam olarak değerlendirenler çıkabilecektir. Geçmişle ikinci türden ilişki geliştiren toplumları tanımlamak için ulusal sonrası demokrasi sözü kullanılırsa da, bu terim ulusal bağı zayıflatan, bölünmeleri ve koşut ağları arttıran eksik bir anma çalışması üzerine oturur.

Bu aşamada, şemalaştırırsak karşımıza karşıt iki tip çıkar: 1) Ulusal tarihin simgeleştirmek ya da anıtlaştırmakla görevli olduğu umudu üstüne kurulmuş ama gerçekte unutma *ya da daha çok "modernliğe giriş"* şoku *belleği bastırdığı* için bellek yitimi üzerine oturan modern cumhuriyet tipi. 2) Hep olası en beterinden korkma üzerine kurulmuş ve borç duygusunu, geçmiş kurbanlara karşı borç, gelecek kuşaklara karşı vb. borç duygusunu sürekli olarak işleyen çağdaş demokrasi tipi. Entelektüel yaşamımızı bu karşıtlığın ufku sardı. Bu, aynı zamanda hem geçmişimizin diri bir belleğine, hem bu geçmişten birazcık kurtulmuş bir şimdi üretecek yeteneğe sahip olamayacak hale geldiğimiz anlamına gelir.

Ama Türk tarihine ve belleğine dönecek olursak bu, Türkiye Cumhuriyeti 'ulusal sonrası" bir demokrasi olma yolundadır mı demektir? Kısmî anmayı yani resmi ulusal geçmişle daha gevşek, daha zayıf bağı kabul etmek mi demektir? Din işlerine (özellikle İslam'a) karışmayı bırakacak ve dillerin, ta-

rihlerin, vb. çeşitliliğini köstekleyen çeşitli sansür kurumlarını kaldıracak mıdır? Sadece oradaki Lazları ya da Kürtleri veya "Zaza"ları (Şii Kürtler) değil, ama Orta Asya Türkmenlerini ya da Bosnalı Müslümanları, iş aramaya gelen Arapları, mitleştirilmiş toprak düşleyen Ermenileri, üretebildiklerini satmaya gelen Bulgarları ya da Rumenleri ya da yazlıklarında yaşamaya kararlı Almanları kendi topraklarında kabul edecek güç ve olanaklara sahip olacak mıdır?

Ve bütün bunları yaparsa, hâlâ "tarih yapabilecek", tarihsel kararlar alabilecek midir? Hâlâ cumhuriyetçi anlamda bir "tasarısı", ortak ülkü ve eyleme önerebileceği bir şeyi olacak mıdır? Cioran, *Tarih ve Ütopya*'da, ütopyasız eylem olmaz, der. Umutlanamayacaksa, felaketlere dayanamayacaksa, Türk halkının tarih yapma yeteneği olacak mıdır? Bellek yitimi ve dışlama üzerine kurulmuş tarihsel bir eylem ve her şeyi kapsayan, tarihsel iktidarsızlığa açılan bir bellek arasındaki bu tuzaktan nasıl kurtulabilir?

Belki de anıtsal unutmanın ve bitmez tükenmez borcun aynı sorunsala, yaralı bellek sorunsalına ait olduğunu kabul etmek gerekir. Bir Ermeni tarihçi ile bir Türk üniversite öğrencisinin karşılıklı konuşmayı kabul ettikleri Autrement'ın bağışlama üzerine bir sayısında, bunu fark ettiğimi sanmıştım. Kuşkusuz, Ermeni kimliği, toplu kıyım etrafında (kimliksel ama tarihsel olmayan bellek, ölülerini gömemeden yol kıyılarına bırakanların belleği); Türk kimliği ise, bellek yitimi, silip atma etrafında (haritadan silinecek bir memleketin yaşamsal refleksi olan geçmişi etkin bir biçimde silme) düğümlenmiş gibidir. Ama biri suçlama diğeri tahliye kalıpları içinde taşlaşmış bu iki bellek ilişkisi, birlikte malul bir hafıza, yaralı bir bellek oluştururlar. Bu hasta bellek delidir: Artık öteki belleğe bir tepkiden, bir belleğin diğerinde açtığı oyuktan başka bir şey değildir.

Kuşa çevrilmiş bu iki bellek biçimi arasındaki bu karşıtlığın bitmediği, şiddetinin ileride yeni trajedilere yol açabileceği görülmedikçe, yıkımın büyüklüğü anlaşılamaz. Sadece Ermenilerle değil, örneğin Kürtlerle de. Onlar tarihsel dehalarının ulus devletsiz varlıklarını sürdürmek olduğunu ve uzun va-

dede, ulus devletlerden daha umut vaat eden daha başka "siyasal yaşam biçimlerinin" potansiyel buluşçuları olduklarını unuturlarsa, Türkler de, bu ulus devlet çerçevesini aşmayı başaramazlarsa, memlekette karma bir topluluk dokuyan binlerce evliliği unuturlarsa, iki ulus da farklılıklara boş verip kendi cumhuriyetçi bütünlüklerini, hakkaniyete boş verip kendi demokratik özgürlüklerini gerçekleştirmek ya da yeniden kurmak umudunu geliştirirlerse, işte o zaman, korkunç tarih aynı sahneleri, hiçbir şeyin gelip kırmadığı ve aynı anıtsal unutmayı, aynı bitip tükenmez borcu doğuracak olan aynı sahneyi tekrarlamaya devam edebilir.

Anlaşmazlığın Diri Belleği

Unutkan umut ile borç saplantısı arasındaki bu karşıtlıktan çıkılabilir mi? Yarasını tekrarlayacak bir belleğin tuzağından çıkılabilir mi? Konuyu kapatmak için bağışlamadan, "borcu ve unutma"yı kırma yeteneğinden (*Autrement*'ın bağışlama üzerine sayısı için önerdiğim alt başlığa göre) söz edeceğim. Çünkü bağışlama küçük bir ahlâk ve kişisel bir din meselesi değildir. Bir "beyzadenin" belli koşullarda bir "soysuzu" bağışladığı bir mesele de değildir. Bu başka bir şeydir; geçmişle, bellekle, sadece utkularla değil, acılarla da dolu tarihle, telafi edilmezle ilişkinin olduğu her yerde vardır. Belki sadece kuşaklardan yola çıkarak tarihe bakabilmek demek olan bağışlama yetisi olmadan, belki de ne tarihsel bellek, ne tarihsel eylem olur; eskilerin yası ile çocukların doğmasının bir karışımı...

Yaralı belleğin simgesel yeri Ermeni-Türk anlaşmazlığından yola çıkarak, böylesi konularda bağışlamadan söz etmeye karşı okuyucu, zihnindeki güçlüğü ve direnci pekâlâ Arap-Türk -zorlayacağım - Yunan-Türk, Kürt-Türk, vb. anlaşmazlıklarında da yaşayabilirdi. Bu anlaşmazlıkların her biri özgün bir yaraya tekabül eder. Ama tutulacak yol aynı olacaktır. İlk olarak, karşılıklı tavırların meşrulaştırmaları kabul edilebilir ve bağdaşmaz olarak göstermesinden ileri gelen bir çatışma faciasıdır. Gerçekten de, unutma hakkı kabul edilebilir ve Türkler anımsamaya zorlanırlarsa, onlara bütün yapılanları hatırlatmak gerekecektir; kuşkusuz, bellek hakkı da kabul edilebilir

ve Ermeniler unutmaya zorlanırlarsa, her şeyi silmek ve onlara "memleketlerine" dönme izni vermek gerekecektir.

Böyle bir anlaşmazlıkta zor olan, belki de olanaksız olan, görüldüğü gibi, hem işlenmiş haksızlığı ifade edebilecek, hem ona maruz kalanların dinleyebileceği ya da uğranılan haksızlığı dile getirebilecek ya da haksızlığı işleyenlerin dinleyebileceği bir dil bulmaktır. İşleyenler kimlerdir? Uğrayanlar kimlerdir? Kim hangi kurbanlar adına konuşuyor? Burada benim sorum bu değil. Benim sorum anlaşmazlıkların özünü oluşturan güçlükte, görünüşte umarsız dil ayrışıklığında yatmaktadır.

Bu umarsız durumun korkunçluğu bir dilin olanaksızlığından kaynaklanıyor. Denilebilir ki bağışlama, haksızlığı dile getirmeye çalışan o söz ise, aynı zamanda başkasının onu sözcelemesini, ondan caymasını sağlayan da sessizliktir. Bu durumda, dehşet laflarından gına getiren Ermeni diasporası içinde daha başka seslerin kendini duyurabilmesi için, Türk topluluğunun kendini aklamaya yönelik resmi söylemi savunma çabalarını bırakması gerekir. Ama Türk toplumu parçalanmadan, kendi kimliğinin oturduğu kaideyi kaybetmeden bu bellek yitimi söylemini kırabilir mi?

Öte yandan, Ermeni topluluğunun da toplu kıyım konusunda biraz susması, bu sessizlik içinde Türk toplumunda resmi versiyondan başka seslerin yükselebilmesi için suçlamayı ve konuşmayı kesmesi gerekir. Şimdiyi başkaca yönlendiren bu yeniden anmaya hayati bir gereksinim vardır. Kitaplıklardaki tarih yazılarının, yaşam öykülerinin, tarihsel tanıklıkların başarısı bunun kanıtıdır. Ama Ermeni diasporası dağılmadan, ortadan kaybolmadan susabilir mi? Konuşmak onun için hayati önemde değil midir? Kendi içinden başka anıların, başka tasarıların çıkmasını kendi kabul edebilir mi? Dram işte budur.

Böylelikle görüş açılarının görece dağılmasına neden olan ne resmi versiyonlar monoloğu, ne de atomculuk olacak, ama uzlaşma olacak bir tarihi özgürleştirmek için belki faciaya kadar, birçok anlatıyı, birçok anlatımı karşı karşıya getiren anlaşmazlığın canlı belleğine kadar gitmemiz gerekir. İçinde

anıların çoğulluğunu taşıyacak ve onları bu anıların sadece kendi iddialarından bazılarını oluşturacak, bazılarını kaybetmeyi kabullenmek zorunda kaldığı bir noktaya götürecek kadar geniş ve çok merkezli bir anlatı demek istiyorum. Benim burada bağışlama dediğim şey işte bu ve büyük olasılıkla talihsiz bir ifade. Ama söz konusu olan şeyi - kesinlikle temelden çözmekten bir tür vazgeçmeyi, dolayısıyla iki tarafın nasıl bir rol oynayacağını bilmeyen bir bağışlamayı, ne bağışlayanı ne bağışlananı olan bir bağışlamayı - daha iyi anlatacak bir başka deyim var.

Böyle yaparak, burada bağışlama dediğim şey, uzlaşmayı ve onun sonucunda kimliklerimizin değişime uğrayacağını kabullenme, ıstıraplı bir bellek yitimini hasta ve öç saplantılı bir belleği silebilecek canlı bir belleğe dönüştürür. Yani zaman içinde geçmişin acılarının ortadan kaldırılmasını ya da gelecekteki ilişkilerin kolaylaştırılması amacıyla geçmişin acılarının da tümden göz ardı edilmesi, kırılan umutların çürümüş umutlar olmasını da kabul etmez. Geçmişte ezilmiş ya da derinlere gömülmüş olasılıkları yeniden açar, kısacası unutmayı kırar. Ama borcu da kırar; usandırıcı yinelemeden daha başka geleceklere yol açar; geçmiş, artık ölü bir üye olmamalı, bize geri verilmelidir; böylece yeniden bütünüyle şimdiye, içinde bir başka şeyin beklentisini taşıyan eyleme ait olmalıyız.

Şunu söyleyelim: Bundan böyle olası gelen bu şaşkın anma, acısız ve kayıpsız olmayacaktır; sadece Türk toplumu için de değil. Göstermeye çalıştığım gibi, Türk tarihi söz konusu olduğunda, Avrupalı tarihçilere özgü kavramların titremeye başlaması bir rastlantı değildir. Bizim Avrupalı kimliğimiz de birkaç yüzyıllık süre içinde, Osmanlı kuşatmasının dayattığı dar uzamda oluştu. Canlı anma ve bir tasarı uzamı açma çalışması yapmak için iki tarafın da başka kimlikler olmak üzere biraz kimlik yitirmesi gerekiyor. Ama ne de olsa, gerçekten önemli tek şey değildir kimlik.

Pantürk Düşü

François Georgeon

Sadece Araplar ile Balkanların Hıristiyan halklarına egemen olabilmiş Osmanlıların son düşü, Türk dünyasının tümünü birleştirmek oldu. Bu düşünce, SSCB'nin çöküşünün yarattığı boşluğu şaşkınlıkla izleyen Cumhuriyetin de içinden geçti.

Edirne'den, Orta Asya'ya ve oradan İpek Yolu'nun Çin vahalarına dek, bütün Türk halklarının birliği...". Pantürkizm'in bu tanımını bize André Malraux veriyor. 1948'de yayımlanan, *Les Noyers de l'Altenburg* adlı bu alışılmadık otobiyografik yapıtında, *İnsanlık Durumu*'nun (La Condition Humaine) yazarı, özlü anlatımlı birkaç sayfayla "Turancılık" dediği şeyden söz eder. Öykülemeci (André Malraux'nun kendisi mi ?), Alman ordusunda subay olan ve Balkan savaşları sırasında geçici görevle Enver Paşa'nın yanına, İstanbul'a gönderilen, aslen Alsace'lı babası Vincent Berger'i sahneye koyar.

Bu dönemde, Jön Türk devriminin kahramanını "Turancılık tutkusu yiyip bitirmiş"ti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanları kaybettiğine kesin olarak inandığından, "Turancılık" düşünü gerçekleştirmek, "başkenti Semerkand olacak Jön Türk İmparatorluğu"nu kurmak için gözlerini Doğuya çevirmiş-

ti. Orta Asya Türkleriyle ilişki kurmak isteyen Enver Paşa, Almanların da etkisiyle, kâşif olarak oraya Vincent Berger'i göndermeye karar vermişti. Bu sırada Vincent, hiç beklemediği bir gerçeği keşfediyordu: Kabilesel ve dinî kimlik, etnik Türk uyruğundan daha üstün geliyordu. "Kuran yasasından başka hiçbir şey, Pers'ten Semerkand'a uzanan göçebe ya da yerleşik toz kümesini birleştiremiyordu (...). Kemikleşmiş bir İslam, kalıntıları arasında, dağlarının çıplaklığı ile beyaz gökyüzünün debdebeli titremesi arasında, bu uyurgezer halkı ayakta tutan tek iskeletti." Sonuç: "Türklerin yeni tutkularını canlandıran ve belki Konstantinopolis'i kurtarmış olan Turan yoktu." Ancak Enver Paşa silahları indirmeyi reddediyordu; Turan zorunluydu, mutlaka olmalıydı: "Eğer Turan henüz kendinin bilincinde değilse, ona bu bilinci vermek bize düşüyor!"

Doğrusu tuhaf bir öykü. Malraux'nun uydurma konusundaki yeteneğini unutan bazıları, bu öyküye oldu gözüyle bakmıştır. Daha az çabuk kanan bazıları ise, yazarın imgeleminin, Orta Asya bozkırlarında dolaşmış olabileceğinden kuşkulanır.[1] Son olarak diğerleri, bu bilmecede bir yer ve bağlam değişikliğinin farkına varmıştır: Alman-Sovyet paktıyla yüzüstü bırakılmış İspanya'da iç savaşa katıldıktan sonra, devrimci güzergâhını açıklamak amacıyla Malraux, bir başka "uluslararası" hareketten, komünizmden özgürce söz edebilmek için Pantürkizm hikayesinden yararlanacaktır. Lucien Goldmann, *Les Noyers de l'Altenburg*'la ilgili olarak şöyle yazar: "Türkiye için Rusya'yı, Abdülhamit için çarlık rejimini, Panislamizm için Panslavizmi, Almanya tarafından desteklenen ilk Türk devrimi için Batı güçleri tarafından desteklenen *Şubat Devrimi*ni, Turancılık için komünizmi ve son olarak belki Enver Paşa için Stalin'i okumak gerek."[2]

---

1 Malraux'nun öyküsü, Türkiye'de kuşkusuz çok ilgi uyandırdı. Bkz. André Malraux, *Turan Yolu,* ("La Route de Touran") İstanbul, 1965, *Noyers de l'Altenburg,* Pantürkizme ayrılmış sayfalarının Sabahattin Eyüboğlu tarafından yapılan çevirisi. Sunuş yazısında Eyüboğlu, aydınlatıcı bilgilere ulaşabilmek için pek çok kez Malraux'yla görüşmeye çalıştığını, ancak onun kendini gizlediğini anlatır.

2 Lucien Goldman, *Pour une Sociologie du Roman,* Paris, Gallimard, 1964, sy. 166-167. Bkz. André Malaux, Cahiers de l'Herne, Gallimard, Paris, 1982, sy. 66.

Ne olursa olsun, Malraux'nun dehası, Pantürk olayının dramatik bahislerini tüm boyutlarıyla kavrayabilmiştir: Balkan savaşlarının açtığı yara, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, Almanya'nın politikası, Enver Paşa'nın rolü, geniş alanların çağrısı, yerel gerçeklikler, düşün payı. Bir Türk Başbakanının, Malraux'nunkileri anımsatan terimlerle "Adriyatik'ten Çin duvarına uzanan bir Türk dünyası"ndan söz edebildiği bugün, gündemdeki olaylar bizi, zamanda ve mekanda, yeniden Pantürk yolculuğuna çıkmaya çağırır. Acaba bu çağrı yolun sonunda biz de bir hayalet bulalım diye mi?

Bir İmparatorluk Bir Diğerini Gizleyebilir

Yüzyılın başında, Pantürkizm henüz yeni bir kavramdır. Balkanlardan Çin'e uzanan Türk halkları arasında bir birlik olduğu duygusu da öyle. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk kimliği, Müslüman kimliğinin arkasına gizlenmişti: Türk, Kürt, Arnavut ya da Arap olmadan önce, Müslüman olunuyordu. Yönetim çarkının üyesi olmak için Osmanlı-Türk'ün bilgisi gerektiği durumu saymazsak, Türk olmak hiçbir biçimde bir ayrıcalık oluşturmuyordu. Hatta aynı "Türk" sözcüğünün, küçümseyici bir anlamı da vardı; İstanbulluların kaleminde ya da ağzında, 19.yy'ın sonuna dek hâlâ "kaba köylü, dağdan inmiş" anlamını taşıyordu. "Türkçülük", 19.yy'da, önce Yunanlılar, Bulgarlar ya da Ermeniler arasında, daha sonra da Müslümanlar (Araplar, Arnavutlar) arasında baş gösteren ulusçuluk akımlarına karşı oluştu.[3]

Aynı anda, aydınlar arasında da bir Türk kimliği duygusu gelişmeye başlıyordu.[4] Bunda Batının Türkoloji çalışmalarında kaydettiği gelişme önemli bir rol oynamıştı: Guignes, ve 18.yy'ın ortalarında kaleme aldığı yapıtı *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et autres Tartares occidentaux*'dan, Arthur Lumley Davids ya da Arminius Vambery'ye, Radloff ve Thomsen'a dek, Avrupalı bilginler, filologlar, gramerci-

3 Pantürkizme ilişkin bir ortak yapıt için, bkz. Jacob Landau, *Pan-Turkism in Turkey, a Study in Irredentism*, Londra, 1981.

4 Bkz. David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism*, 1876-1908, Londra, 1977.

ler ve tarihçiler, Türk halklarının geçmiş tarihi ve evrimine ilişkin bilgimizi arttırdı. Araştırmaları belli sayıda olaya açıklık kazandırdı: Özellikle Çin yıllıklarından tanıdığımız İslam öncesi Türk tarihinin önemi (Osmanlı vakayiname geleneğinde bu silinmişti); 8. yy'ın ortalarında, Orhun anıtlarının çözülmesiyle ortaya çıkarılmış, Türk dilinin eskiliği; Türk halklarının tümünün dil ve uygarlık birliği. Batıda Türkolojinin bütün bu yeni verileri, Ahmet Vefik Paşa ya da Necip Asım gibi bilginler ve yaygınlaştırıcılar tarafından kültürlü Osmanlı halkının bilgisine sunuldu. Sonuç, yavaş yavaş bir Türk kimliği duygusunun telkini oldu. 1897'de, bir şair, Mehmet Emin Yurdakul, "Türk ulusu" ve "ırk"ının büyüklüğünü açıkça öven Türkçe şiirler derlemesini –Osmanlıca değil- yayımlayarak küçük bir yazın devrimini (sonu büyük bir politik devrime varacak olan) başlatıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Türk halkları arasında –kültürel- bir birlik düşüncesi oluşmaya başladığında, Rusya Türkleri arasında da yavaş yavaş -politik- bir birliğin zorunlu olduğu düşüncesi kendini kabul ettiriyordu. Rus egemenliğine, Panslavizm tehlikelerine, kimliklerini tehdit eden Aleksandr III döneminde asimilasyon politikasının güçlenmesine boyun eğmiş, Çarlık rejiminin "allojen"* Müslümanları için (onda dokuzu Türkofon) zorunlu. Bu direniş hareketinin başında, Rus hegemonyası konusunda uzun süreli bir deneyimi olan –16.yy'ın ortalarından beri- Kazan (ya da Volga) Tatarları bulunuyordu. Kazan ve Orenburg'lu Müslüman burjuvazinin atılımıyla Tatarlar, 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren, dikkate değer bir ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmeyle tanışır. Rusya Müslümanları arasındaki dağılımları, ticari yetenekleri, Türkistan'da Rus kapitalizminin rekabetine karşı koyma istekleri, onları doğal olarak, Çarlık imparatorluğunun birçok Türkofon grubu arasında bir köprü rolü oynamaya itiyordu.[5] Bu birleştirme isteğinin sözcüsü, kendisi de bir Kırım Tatarı olan Gaspıralı İs-

---

* Allojen: Bir yere, bir ülkeye yakın bir dönemde gelmiş popülasyonlara denir, yerlinin karşıtı.

5 Bu alanda Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay'ın çalışmaları kendini kabul ettirir. Bkz. Serge A. Zénkovsky, *Panturkism and Islam in Turkey*, Cambridge (Mass.), 1960.

mail Bey olacaktır; 1883'ten itibaren, İsmail Bey, Türkiye Türkçesine yakın bir dil kullanan ve Rusya Türkleri arasında bir "dil, düşünce ve eylem birliği"nin gerçekleştirilmesi yolunda yayın yapan bir gazeteyi, *Tercüman-ı Ahval-i Zaman*-ı yayımlamaya girişti.

Panslavizme karşılık Rusya Müslümanlarının politik Pantürkizmi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda kimlik sorusuna yanıt olarak oluşturulmuş kültürel Pantürkizmin karşılaşması, 1908 Jön Türk devriminin ertesinde oldu. 1905-1906 yıllarının kargaşasından sonra, Rusya Türkleri baskılardan kaçmak zorunda kalmıştı. Birçoğu kendini, İttihat ve Terakki cemiyetinin koruyuculuğunda, görece özgürlük ortamına kavuşan bir Türkiye'de buldu.

Pantürk ideolojisinin tarihinde bir diğer kilit dönem, 1911-1913 yılları oldu. Trablusgarp'ın –İmparatorluğa ait son Afrika toprağı- İtalyan ordusu tarafından fethedilmesi, Balkan koalisyonu yararına Rumeli'nin kaybedilmesi, İstanbul'un kapılarında kamp kuran Bulgar ordularının tehdidi, Osmanlı seçkin sınıfında gerçekten büyük bir sarsıntı yarattı; bu sınıf, ülkeyi uçurumun kenarına götürmenin suçlusu gibi görülen politik eğilimleri yeniden tartışmaya başladı: Osmanlıcılık ve Jön Türk liberalizmi. Bu sırada, Osmanlı aydınları ile yöneticilerinden bazıları, yeni bir dayanışma ilkesi ile yeni bir ufka sahip yeni bir politik formüle yönelmek zorundaydı. Bu düzlemde, 1877-1878 savaşından sonra ortaya çıkmış olana benzer bir tepkiye tanık oluruz; o zamanlar, Rus orduları karşısındaki yenilgiler Osmanlı sarayını Panislamizme yöneltmişti. 1912-1913 yıllarındaki yenilgiler ise, Osmanlı seçkin sınıfının bir bölümünü Pantürkizme yöneltecekti. İki durumda da, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesine, ileri kaçışla yanıt verilmesi söz konusudur.

Ve bu sırada Pantürkizm, örgütlü bir harekete dönüşür. Dernekler kurulur, kamuoyunu seferber etmeye çalışan yeni mecmualar basılır.[6] Daha da önemlisi Pantürkizm, İttihat ve Terakki cemiyetinin içine sızar: Rusya'da çok sayıda Türk (Hü-

6 Bkz. Masami Arai. *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leyde, 1992.

seyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu) Jön Türk hareketinin belli başlı üyelerinden olur. İttihat ve Terakki cemiyetinin başlıca liderlerinden biri olan Enver Paşa'nın da davaya katılması sağlanır.

Hareketin artık bir ideoloğu da vardır: Ziya Gökalp. Durkheim'in tilmizi bir toplumbilimci olan Gökalp Türk kültürünü araştırır: Ahlâk, aile, dil, gelenekler, folklor, Pantürkçü bir bakışla mezardan çıkarılır. Gökalp aynı zamanda, evreleri saptayarak Pantürk tasarısının coğrafî sınırlarını çizer: Öncelikle Türkiye, sonra Oğuz Türklerinin (Balkanlardan Türkmenistan'a Türklerin bulunduğu toprakların Güney kolu) birleştirilmesi, son olarak da Adriyatik'ten Sibirya sınırlarına dek tüm Türkofonları (Türkçe konuşanları) içine alan Turancılığın gerçekleştirilmesi. Bir asırdan daha uzun bir süredir toprakları yavaş yavaş küçülen Osmanlıların düşlerindeki alan. Ziya Gökalp'in sultası altında, yeni bir tarih anlayışı da yerleşir: Bir tarih ki burada Türkler, artık Batılı kronik yazarların göçebe ve barbar fatihleri değil, İran, Çin ve Tibet'le temas halinde, devletlerin yaratıcıları, görkemli uygarlıkların kurucularıdır. Bir tarih ki buna göre Türklerin İslam'ı benimsemesi, sadece evrimlerinin bir parçasıdır. Bir tarih ki Muhteşem Süleyman'ın dönemini değil, 13.yy'da Türk-Tatar halklarının büyük birleştiricisi Cengiz Han'ın dönemini altın çağ sayar.

Ziya Gökalp, kısa süre içinde yeni bir kuşağın düşün hocası olur. Sloganları, hedefi on ikiden vurur, dizeleri imgelemleri şaşırtır. Örneğin şunlar: *Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan; Vatan büyük ve mukaddes bir ülkedir Turan!* Eski folklorik kaynaklardan çıkardığı Kızılelma gibi –Türklerin vaat edilen toprağı- efsaneler düşleri süsler. Halide Edip ya da Ömer Seyfettin gibi genç yazarlar, onun açtığı yeni ufuklar karşısında coşkuya kapılır.

Böylece düşlerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları arasında yeni bir imparatorluk belirir: Türk İmparatorluğu. Yeni alanların, yeni değerlerin düşü, tarihte ikinci bir karşılaşmanın düşü. Ancak bu düşün gerçek olması için, önce çok büyük bir engelin aşılması gerekir.

Yolun Ortasında Rusya

"Adriyatik'ten Çin'e" gitmek isteyen biri, korkunç bir dağlık engele, Himalaya dağ kütlesine çarpar, öyle ki İpek Yolu'nun yaptığı gibi, Türkistan vahaları arasından kuzey yönünde ilerleyerek, bu kütlenin çevresinden dolaşması gerekir. Ama tarihin bu yol boyunca serpiştirdiği Türk halklarının birleşmesinin önüne çıkan bir başka engel daha vardır, politik engel: Rus engeli. Çarlık ordularının, 1876'da tamamladığı Orta Asya'daki fetihlerinden bu yana, Türkofonların yarısından fazlası Rusya'nın egemenliğindedir; Kırım ve Volga Tatarları, Azeriler, Başkırtlar, Özbekler, Türkmenler, Kazaklar ya da Kırgızlar, vb. Hangi düzeyde olursa olsun, bunları birleştirmeye girişmek, ister istemez doğrudan Çarlık Rusya'sına, sonra da Sovyet Rusya'ya çatmak olacaktır.

Şu halde, Türk birliği sorununun, ya da isterseniz Pantürkizmin diyelim, niçin, daha şimdiden bir buçuk asırdır Karadeniz'in iki yanında bulunan iki büyük rakip imparatorluğu, Rus ve Osmanlı İmparatorluğu'nu düşman eden şiddetli geçimsizliğe (Boğazlar sorununu düşünelim) 19.yy'ın ortalarından itibaren eklenen bir sorundan daha fazlasını ifade ettiği anlaşılır. Rus politikasının değişmez eğilimlerinden biri, Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın Türkofon popülasyonlarını mümkün olduğunca bölmek ve Türkiye'nin onlarda uyandırabileceği ilgiden uzak tutmak olmuştu. Örneğin, Orta Asya dillerinin transkripsiyonu için, Kiril alfabesinin yararına Latin alfabesinin terk edilmesinin nedeni budur, değişiklik, 30'lu yılların sonlarında, hem dilleri ayırt etmek (her dildeki farklı transkripsiyon dizgeleri nedeniyle), hem de artık Latin harfleriyle yazılan Türkiye Türkçesiyle iletişimi daha güç kılmak için Stalin tarafından gerçekleştirilmişti.

İstanbul'a gelince, o da 19.yy'ın son çeyreğinden itibaren, atadan kalma eski düşmanını zayıflatma girişimi adına Rusya Türklerinin haritasından yararlanmaktan geri kalmadı. Türkiye'de Turancı etkinliklerin en hafif döneminin –iki savaş arasının Atatürkçü dönemi- Sovyet Rusya'yla bir dostluk dönemine rastlaması bu açıdan anlamlıdır.

Türkiye'nin, Rusya Türkleriyle dayanışma bağlarını, ilk olarak 1877-1878 Türk-Rus savaşı sırasında, Rusların Türkistan'ı almasından hemen sonra kullandığı görülür. Ancak bu dönemde, böyle bir tutumu harekete geçiren Türklükten çok İslam ümmetinden olma duygusudur. Etnik kanıt, Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türk yöneticileri tarafından sağlanır: Almanya'nın da teşvikleriyle, Rusya Türkleri arasında Çarlık İmparatorluğu aleyhine ayaklanmaları örgütlemeye girişirler. Türk ajanlar, toplulukları isyana kışkırtarak, para ve silah dağıtarak Orta Asya ve Kafkasya'yı baştan başa dolaşır. Ancak bütün bunların, doğruyu söylemek gerekirse, pek büyük bir etkisi olmaz. Hatta tam tersine, Çarlık ordusunda görevli Müslüman birlikler Romanov'a sadık kalır. Onları beşinci kolu haline getirmeyi düşleyen İstanbullu Turancılar için ne acı bir ders!

Soğuk savaş sırasında, Türkiye ve Rusya karşıt saflarda bulunuyordu. Ancak savaş sonrasında Rusya'nın Ankara'ya karşı tehditleri, Sovyet ordusunun gücünün artması, Türkiye'yi çok daha sakınımlı yaptı. Bununla birlikte, Orta Asya Türkleri'nin, Pantürkizm adına SSCB'ye karşı ayaklanma senaryolarının CIA'in dolaplarında bulunabileceği düşünülebilir... Ama tarih daha hızlıydı: Sovyetler Birliği'nin, Rusya Türklerinin basıncıyla patladığı bildirildiği halde, olaylar farklı bir yön izlemişti. Sovyetler Birliği bu basıncın etkisiyle değil, tersine dış basıncın etkisinde, tam bir iç patlamayla parçalanmıştı.

Pantürk eylemleri, Rusya açıkça zayıflama belirtileri gösterdiğinde yoğunlaştı. Bu nedenle, Pantürkizmin testere dişli tarihi, Rus konjonktürünün evrimini yakından izler. Böylece üç çetin dönem ayırt edilebilir.

İlki 1905-1906 yıllarına rastlar. Bu dönemde, Rusya, Japonya karşısında uğradığı askeri yenilgilerle ve ertesi yıl ülkeyi saracak devrim çalkantısıyla güçsüz düşer. Pantürkizmin politik kuramını ilk olarak gözler önüne seren bir metnin, Tatar Yusuf Akçura'nın kaleminden çıkan "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı metnin, Mart 1904'te, Port-Arthur'da, Japonlar tarafından Rus filosunun torpillenmesinden birkaç hafta sonra yazılmış

olması bu açıdan anlamlıdır.[7] Rusya Türkleri, örgütlenme ve haklarını isteme fırsatını kaçırmaz. 1906'da, Rusya'nın baskısı, etkinliklerini kısıtlamadan ya da onları sürgüne zorlamadan önce, Pantürk kongrelerini toplamış ve bir Rusya Müslümanları Birliği'ni kurmuşlardır.

Pantürk eylemlerinin ikinci çetin dönemi: 1917 Rus devrimi. Şubat Devriminin yol açtığı ilk karışıklıkların ardından Rusya'daki Müslümanlar örgütlenir ve 1917'de, Moskova'da, Rusya'nın tüm Müslüman bölgelerinden gelen 900 delegeyi buluşturan büyük bir kongre toplanır. Ancak bu çabaların sonu, daha çok, Rusya Müslümanlarını birleştirme partizanlarıyla federasyon partizanları arasında bir anlaşmazlığa varır. Rusya Türkleri'ni birleştirme girişimleri, özerklikler ve çıkar ayrılıklarına çarparak başarısızlığa uğrar.

Osmanlı orduları ise, Brest-Litowsk barış antlaşmasından ve Sovyet gücünün Kafkasya'daki yenilgisinden yararlanarak Eylül 1918'de Bakü'yü işgal eder. Yavaş yavaş bir Türk toprağı oluşuyor muydu yoksa? Ama hayır. Osmanlı işgali sadece birkaç ay sürer. Birkaç yıl sonra, Enver Paşa, Türk bölüklerinin Sakarya'daki zaferinin ardından Anadolu'ya girme umudunu yitirince, şansını Orta Asya'da dener. 1921'in sonunda, Buhara bölgesine gider ve Sovyetlere, Basmacılara karşı ayaklanma hareketinin başına geçer. Türkistan şeflerinin yaptığı karşılama pek sıcak olmasa da o, geleceğin Türk İmparatorluğu'nun çekirdeği olacak bir birliği gerçekleştirebilmeyi umar. Ağustos 1922'deki ölümü, Turancı tutkulara son verir. Ancak Enver Paşa, maceraperest karakteri, yiğitliği ve kahramanlığıyla, Pantürkizm ülküsünün simgesi olarak kalacaktır. Düşleri, Sovyet gerçeğine çarpıp kırılmış olsa da.

Pantürkçü etkinliklerin üçüncü dönemi: 1941-1944. Alman orduları Sovyetler Birliği'ni istila etmiş, hızla Kafkasya'ya girmektedir. Almanların olağanüstü başarısı, Türkiye'de aşırı sağ ve Turancı çevrelerde (ki bunlar genelde aynıdır), eylemci tutkuları yeniden alevlendirir. Ve bunlar, resmi olarak hâlâ

---

7 Bkz. François Georgeon, *Aux Origines du Nationalisme Turc, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris, 1980, sy. 27.

tarafsız olduğunu ilan eden Ankara hükümetini, ülkeyi *Mihver* güçlerinin yanında savaşa sokmaya teşvik eder. Wehrmacht'ın baskısı altında Sovyetler Birliği'nin çökmesi halinde, Pantürk davasına yeni bir şans sunulmuş olacaktır. Turancılar örgütlenir, seslerini duyurmaya ve gösteri yapmaya başlar, Kızıl Ordu'ya karşı gerilla hareketlerini destekler. Ancak Sovyet direnişi ve Ukrayna'nın yeniden fethi geri çekilmelerini gerektirir. Türk hükümeti, orduları Balkanlara yaklaşan SSCB'yi kızdırmama kaygısıyla, Mayıs 1944'te Pantürk hareketini bastırmaya girişir: Otuz kadar lider tutuklanır, örgütler dağıtılır ve Eylül 1944'te İstanbul sıkıyönetim mahkemesi önünde büyük bir dava açılır. Pantürkizmin bu birden parlaması, kısacası, bir saman alevinden başka bir şey olmayacaktır.

Niteliği gereği, Rus İmparatorluğu için doğrudan bir tehdit oluşturma konusunda çok zayıf olan Pantürkizm, Çarlık ya da Sovyet Rusya'nın her güçsüzlük döneminde kendini gösterir. Ve bugün, kaçınılmaz olarak aklımıza şu soru geliyor: Sovyetler Birliği'nin çöküşü, bunca beklenen fırsatı sunmaz mı?

Pantürkizm, Bir Çıkmaz mı?

Bu soruyu yanıtlamadan önce, bir başka soruyu ele almak gerek. Rus engelinin kitlesel karakteri, Pantürk ideolojisinin zayıflıklarını gizlemeye yardım etmemiş miydi? Pantürkçü hareketin eksikliklerini maskelemeye uygun bir oyalama görevi görmemiş miydi?

Bu soruyu daha anlaşılır kılmak için Pantürkizmi, bir metropolün etrafında dağılmış popülasyonları birleştirmeyi amaçlayan bir başka hareketle, Pangermanizmle kıyaslamak yararlı olabilir. Öncelikle şunu söylemeliyim ki, Pangermanizmde "ırk" ya da "halk" kavramı temel olduğu halde, Türk bağlamında bu söz konusu değildir: "ırk" ya da "etnik köken" kavramı, Türk politik sözlüğüne kuşkusuz çok sonra girdi –Osmanlı İmparatorluğu'na 19.yy'ın sonlarına doğru Tatarlar tarafından getirildi. Irk kavramına dayanan ulus anlayışı, Rusya Türkleri tarafından benimsenmiş olsa da, Türk milliyetçiliğinin düşün adamı Ziya Gökalp, eğitime, dile ve ortak dine dayalı bir tanım yararına bunu reddetmişti. Zaten Osmanlı Türkleri-

nin tarihsel deneyimi de, bu noktada onları Ziya Gökalp'i izlemeye çağırıyordu. Türklerin çoğu, gururla, Arnavut bir dedesi, Çerkez bir atası olduğunu ileri sürer. Birkaç aşırı dışında, "saf ırk" ya da bir "üstün ırk" kavramı pek yandaş toplamadı –o sırada Arapça ve Farsça'dan alınmış sözcüklerden kurtulmuş bir "arı Türkçe" (öz Türkçe) kavramı geniş ölçüde kendini kabul ettirmiş olsa da.

Öte yandan Pangermanizm, Zollverein sırasında ortaya çıkmış, ağır sanayinin gelişmesine dayalı ve Almanya'nın doğal uzantısı sayılan *Mitteleuropa* yani *Orta Avrupa* pazarı üzerindeki egemenliğin kanıtı gerçek bir ekonomik dinamizme dayanıyordu. Oysa, bir Osmanlı İmparatorluğu ya da ekonomik az gelişmişlik tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bir Türkiye karşısında, Orta Asya hiçbir zaman, Mitteleuropa'nın Almanya için temsil ettiği şey olmadı. Peki ileride olabilecek mi? Bir diğer soru da bu ve bunu daha sonra yanıtlamaya çalışacağım.

Pantürkizmde eksik olan bir başka etken demografik dinamizmdi –Pangermanizmin yükselişinde bunun çok büyük bir rolü vardı. Türk halklarının bir geniş kapsamlı birliği düşüncesi, nüfusun anlamlı bir artışıyla desteklenmedi. Osmanlı İmparatorluğu pek kalabalık sayılmazdı, Kemalist Türkiye de, uzun süre daha düşük nüfuslu kaldı. 60'lı yıllardan itibaren, güçlü bir doğum oranının etkisiyle demografik yükseliş, Türkiye'de şiddetle kendini hissettirmeye başladı ve nüfus fazlalığı, üçüncü dünyadan çıkan işgücü göçü görünümünde, Batı Avrupa'ya yöneldi; "kurtarılmamış" topraklarda sömürgeleştirme hiçbir zaman olmadı: Her durumda, soğuk savaşın jeopolitik bağlamı bunu olanaksız kılmış olacaktı. Eğer buna, misyon temasının –bu türden bir başka harekette, Panslavizmde böylesine güçlü olan- Türkiye'nin, dışarıdaki Türk halklarının yanında yerine getirmek zorunda kalacağı misyonun, kendini hiçbir zaman gerçekten kabul ettirmediğini de eklersek, Pantürkizm tarihi üzerinde etkili olmuş handikapların bir örneğine daha ulaşmış olacağız.

Bundan tam bir başarısızlık ya da Pantürkizmin Rus engeline çarpmaktan başka hiçbir şeye ulaşamadığı sonucunu

mu çıkarmak gerek? Aslında Pantürkizm, modern Türkiye'yi derinden etkiledi. Öncelikle, Türk ulusçuluğunun yapıcı evresinde önemli bir rol oynadı. Üstte de belirttiğimiz gibi, 20.yy'a doğru Türk kimliği diye bir şey yok gibiydi, oysa yirmi yıl sonra, Anadolu'da ulusal bir Devlet doğuyordu. Ulusçulukların (Yunan, Bulgar, Ermeni, ve aynı zamanda Arap ve Arnavut) yükselişi karşısında, Osmanlı Türklerinin "Türklük"lerini fark etmesinde Pantürk düşünceler hızlandırıcı bir rol oynadı. 10'lu yıllarda ulusal hareketin önemli simaları arasında, çok sayıda Turancı da vardı, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura gibi. Bunların düşünceleri ve eylemleri, ulusal ülkülere biçim ve güç vermede kuşkusuz etkili olmuştu. Osmanlı Anadolusu'ndan Türk Anadolusu'na geçmek için, Pantürkizm uzun bir kıvrım izlemiş olmalı. Anadolu'da ulusal devlet kurulur kurulmaz, Atatürkçülüğün, SSCB ile kurulmuş iyi komşuluk ilişkileri için tedirgin edici bir hal almış bir anlayışın aleyhine dönmesi pahasına da olsa. Türk kimliğinin oluşmasına getirdiği bu katkıdan başka Pantürkizm, çökmekte olan bir imparatorluğun seçkin yönetici sınıflarına umut etmek için de nedenler getirdi. Ve hatta daha da iyisi, Osmanlı toplumunun temelleri çökeceği zaman, Türk umutlarını bir süre yaşatmış olan "gizemci inanç"tı.[8]

Diğer yanda Türkiye, Türklük adına, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, çeşitli nedenlerle topraklarını terk eden yüz binlerce göçmeni kabul etti. 1923 ve 1949 yılları arasında, 877.000 göçmenin, Türkiye'ye yerleşmiş olduğu sanılır, bunların 400.000'i, Lozan antlaşmasında öngörülen nüfus değişimi sonucu Yunanistan'dan anayurtlarına gönderilmiş "Türkler"di.[9] İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da, Balkanlarda komünist rejimlerden kaçan yeni göçmen kafileleri Türkiye'ye akın etti. Daha yakın bir dönemde, 1989'da, "Bulgarlaştırma" politikasıyla kovulmuş 350.000 Bulgar Türkü'nün gelişini de sayabiliriz (ancak yarıya yakını, o andan itibaren dönüş yolunu tutacaktı). Ve buna, Sovyetlerin Afganistan'ı istilası sırasın-

8 Geofrey Lewis, *La Turquie*, Fr. çev., Bruxelles, 1968, sy. 61.

9 P. A. Andrews, Ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, 1989, sy. 28.

da, önce Pakistan'a, daha sonra da Türkiye'nin doğusuna sığınmak üzere dağlarını terk eden Afgan Pamiri'nin yüzlerce Kırgız ailesini de eklemek gerek.[10] Anadolu'ya yönelmiş tüm bu göç hareketleri, Türkiye'nin, bir bakıma tüm Türklerin ulusal ocağını temsil ettiği, onların "ana vatan"ı olduğu düşüncesiyle gerçekleşmişti.

Türkiye'de Türkofon halkları karşılama politikası, 18.yy'ın sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun yürüttüğü politikanın uzantısından başka bir şey değildir. Rusların önce Kırım'a, sonra Kafkasya'ya, ve son olarak Orta Asya'ya uzanması, Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yönelen çok büyük halk hareketlerine yol açmıştı. Osmanlı halifesinin kanadı altına sığınmak için gelen Müslümanların sayısı milyonlarcaydı. Bu dönemde söz konusu olan sadece Türkler değil, aynı zamanda Müslümanlardı. Örneğin, Babıâli tarafından özümleme politikasına uğratılmaksızın, Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşecek Çerkezler çok sayıdaydı. Cumhuriyete gelince, o özümleyiciydi; yerleştirme "Türklük" adına yapıldı: Sığınanlar, resmi olarak "Türk" sayılıyordu, ille de Türkofon olmaları gerekmese de... Bütün dünya Türklerini birleştirmeyi başaramayan Türkiye, bu göçmenlerin tümüne bir sığınak sunuyordu. Bu olayda söz konusu olduğu görülen, aslında tersine dönmüş bir tür Pantürkizmdir, bir yayılma ya da birleştirme gücü değil de, dışarıdaki Türk halklarını Anadolu'ya yönelten çekici bir güçtür.

Bu güçsüzlüklerine rağmen, öyle görünüyor ki Pantürkizm, modern Türkiye'nin tarihinde önemli bir rol oynadı: Türk ulusçuluğu hareketini beslemiş ve Anadolu'nun bugünkü "insan manzarası"nın biçimlenmesine yardım etmişti. Peki bu tarihi rol bugün sona mı erdi?

Pantürkizm Saati Çaldı mı ?

Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşü ve Orta Asya'da (Asya'nın merkezi ve Kafkasya) özerk cumhuriyetlerin kurulmasıyla birlikte, Pantürkçü düşlerin karşısına dikilen başlıca en-

10 Bkz. Remy Dor, 'Les Kirghiz de Turquie', *Turcica*, XVIII, 1986, sy. 191-202.

gel ortadan kalkmış olur. Bugün, bu olayların da etkisiyle, Türklerin birliği düşüncesinin uyanışına tanık olmuyor muyuz? Pantürkizm saati çalmıyor mu?

Öncelikle bu olayların, Türkiye için zor bir dönemde gerçekleştiğini kaydedelim. Gerçekten de 1980'lerin son yılları, stratejik önemini azaltması ve onu dışta bırakması olası bir soğuk savaşın sonuna rastlar. Diğer yanda, Nisan 1987'de resmi olarak Avrupa'nın kapısını çalan Türkiye, bu tarafta da birtakım düş kırıklıkları yaşar. Topluluk, Ankara'nın On İkiler Kulübü'ne girmesinin henüz gündemde olmadığını bildirir; üstelik başka işleri de vardır; ondan yardım isteyen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ilgili işleri. Türkiye'nin günün birinde Avrupa Topluluğuna üye olma olasılığı sürekli erteleniyor gibiydi. Aynı biçimde Ortadoğu tarafında da durum gergindi. Bu son on beş yıl boyunca ve özellikle 80'li yılların başında, Türkiye, Ortadoğu'nun Arap ülkeleriyle, ekonomik, politik ve kültürel bağlamda ilişkilerini önemli ölçüde yoğunlaştırmıştı. Ama yine de 1985-1986'dan itibaren, Ortadoğu'ya bu dalışı, uzayan İran-Irak savaşı, kıt kanaat geçinen petrol ülkelerinin satın alım güçleri ve son olarak Körfez Krizi nedeniyle, soluk alamaz duruma gelir. Dolayısıyla Orta Asya cumhuriyetlerinin özerkliği, Türkiye için çok elverişsiz bir jeopolitik ortamda gerçekleşir.

Burada Türkiye ile Orta Asya arasındaki ilişkilerin gelişimini inceleme gibi bir iddiam olmasa da, ana çizgileriyle bundan biraz söz etmem yerinde olur. Bu yeni satranç tahtası üzerinde yer alabilmek için, Türkiye'nin belli kozları vardır. Öncelikle dilsel alanda, yakın bir dile sahip olma gibi çok değerli bir avantaja sahiptir (birbirlerini anlama kimi zaman sorun yaratsa da), çünkü Orta Asya cumhuriyetleri Türk dillerini konuşur (İran dilini konuşan Tacikistan dışında) ve Türkiye, Batılı partnerleri yanında, Batı ile Orta Asya arasındaki kilit, aracı ya da "köprü" konumundan da (Ortadoğu konusunda şimdiden kullanılmış) yararlanabilir. Amerika'nın yoğun desteğiyle ve hatta öyle görünüyor ki, o günkü güçsüzlüğü içinde, eski halklarının, Tahran'dan çok Ankara'ya yöneldiğini görmeyi tercih eden Rusya'nın onayıyla, bu yeni sahnede ilerler –ve

belki bu buradaki en önemli kozudur. Türkiye, yeni cumhuriyetlerle ortak sınırlara sahip olmasa da –rakibi İran'ın tersine– hızla, Moskova yoluyla kıvrımı azaltan direkt havayollarını kullanıma açar.[11]

Bir buçuk yıldan bu yana ilişkiler hızla gelişir. Türkiye, yeni devletlerin tüm büyük kentlerinde elçilikler açar. Dolaysız bağlantılar sayesinde, resmi geziler, delegasyonlar ve misyonlar her iki yönde de aralıksız birbirini izler. Ekonomik ilişkiler kurulur. Orta Asya, Türkiye tarafından sunulan tarım besinleri, tüketim maddeleri, teknoloji ve hizmetler için çok önemli bir pazar oluşturur. Türkiye ise daha çok hammaddelerle ilgilenir: Petrol, doğal gaz, demir içermeyen madenler, vb.

Kültürel ilişkiler daha da hızlı gelişir. Bu açıdan Türkiye'nin dilsel üstünlüğü vardır. Yeni başkentlerde kültür merkezleri açar, çok sayıda burs verir. Öyle ki, bu yıl Türk üniversitelerine Orta Asya ve Azerbaycan kökenli 6.000 üniversite öğrencisi beklenmektedir. Yeni Devletler, 30'lu yılların sonunda Stalin'in kabul ettirdiği Kiril alfabesini terk etmekte kararlı görünür (Kazakistan dışında). Latin alfabesinin (Azerbaycan tarafından şimdiden kabul edilmiş, Türkmenistan ile Kırgızistan'ı da etkilemiş) ya da Arap alfabesinin seçiminin (İranofon Tacikistan'ın kabul edeceği), bu devletlerin gelecekteki yönelimlerini uzun süre koşullaması olasıdır. Kendi adına Özbekistan bu konuda tereddüt eder. Türkiye ise, yöneticileri Latin harflerini kabul etmeye özendirme konusunda çok ölçülü davranır –bu seçim, onun kültürel ve politik etkisinin daha kolay girmesini sağlayacaktır.

Türkiye'nin Orta Asya'daki bu varlığının dikkate değer görünümlerinden biri de, modern bir haberleşme ağının kurulmasında oynadığı roldür. Ankara, öncelikle kuşatılmışlıktan kurtulma kaygısındaki bu yeni devletler için haberleşme sorununun temel sorun olduğunu anlamıştır. Söz konusu olan, te-

11 Yakın tarihli bir çalışma için, bkz. Éric Rouleau, "La Turquie et les Pays Turcophones", *Défense Nationale*, Ekim 1992, sy. 41-46.

lefonla haberleşme (Türk-Sat telekomünikasyon uydusunun fırlatılmasıyla), ama özellikle televizyondur. Bu açıdan Türkiye, Intelsat IV uyduları sayesinde, rakiplerinden, özellikle İran'dan kesin biçimde ileridedir. Bu ağla birlikte, Orta Asya Türklerine kendi "modeli"ni, laik ve modern bir Müslüman devlet modelini yayacak güçte olacaktır.

Şu halde Türkiye'nin, Orta Asya'nın yeni devletlerine gerçek bir girişi gerçekleştirmekte olduğu tartışılmaz. Bununla birlikte, bazı Batılı gözlemcilerin yapmaktan hoşlandığı gibi, burada bir "Pantürkizm"den söz etmek doğru olur mu? Ya da soruyu başka türlü sorarsak, Orta Asya cumhuriyetleri ile Türkiye bir birliğe doğru mu gidiyor?

Gerçekte, hesap çok yanlış görünüyor. Bunun birinci nedeni, yeni cumhuriyetlerin tutumuyla ilgili. Bunlar, kendilerini sağlamlaştırma amacıyla, özellikle en gelişmiş ülkelerden ekonomik ve teknolojik bir yardım bekler. Ve şunu kabul etmek gerekir ki, özellikle bayındırlık işleri bakımından birtakım üstünlüklerine rağmen, Türkiye ister istemez liberal kapitalizmin en çekici örneğini temsil etmez. Tarihi kavşak konumunu yeniden kavramakta olan Orta Asya, sadece Ankara'ya değil, her yana yönelir. Orta Asya sahnesi, Çin, İran, Pakistan, hatta Hindistan gibi bölgesel oyuncuların yanı sıra, gelişmiş ve Türkiye için o denli korkunç rakipler olan ülkeler tarafından işgal edilmektedir. Politik düzlemde, birtakım diplomatik açıklamalara rağmen, Türkiye'yi yeniden tartışma konusu eden Atatürkçü model, Orta Asya seçkinlerini baştan çıkaracak nitelikte görünmüyor; Anadolu Türklerinin, onların yanında oynamak istediği "ağabey" rolü karşısında, bu sınıf daha çok, kuşkulu ve kararsız gibi görünüyor. Ve buna, bugün cumhuriyetler arasında hissedilebilen farklı evrimleri, gizli çatışmaları, Özbekistan'da ya da Kazakistan'da ortaya çıkan hegemonya isteklerini de eklemek gerek. Tüm bunlar, Orta Asya'nın, hiçbir biçimde, Türkiye ile birleşmeye hazır homojen bir kitle olmadığını gösteriyor. 30 ve 31 Ekim 1992'de Ankara'da toplanan Türkofon Devletler zirvesi, bu düşü sürdürenler üzerinde soğuk bir duş etkisi yapar.

İkinci neden Türkiye'nin kendisinde aranmalı. Öncelikle Türk seçkinleri, bu konuda pek çok düş kırıklığına uğramış olsalar da, ülkelerini Avrupa'yla birleştirme ülküsüne her zaman bağlı kalırlar. Bir buçuk asırdan daha uzun süredir, eğilimleri hep Batıya yönelmek, dahası Batıya gitmek oldu. Bu eğilimden, Türkiye Türkleri için, hem Doğu hem de Asya'ya doğru bir tür geriye dönüş olacak Pantürkçü bir serüven uğruna vazgeçmeleri pek olası değil.

Daha genel biçimde, Türkiye'deki Türklerin Orta Asya'daki "kardeşleri"ne karşı olan ilgisi, ne denli gerçek olursa olsun Orta Asya, kaygılarının başında gelmez. Diyebiliriz ki, Türklerin komşularıyla ilgili konularda seferber olma gücü üç ölçüte göre değişir: Tarihsel (komşularının Osmanlı İmparatorluğu'na ait olup olmadığı), dinsel (Müslüman olup olmadığı), ve etnik-dilsel (Türkofon olup olmadığı). Bu üç ölçüt aynı anda yerine getirildiğinde duyarlık maksimumdur: Bulgar Türkleri için (kısa süre önce yüz binlercesi kabul edilmişti) ya da Kıbrıs Türkleri için (Türk ordusu yardımlarına koşmuştu) durum buydu. Ancak, söz konusu olan hiçbir zaman Osmanlı kadrosuna ait olmamış Türkofon Müslümanlar olduğunda, bu da tam olarak Orta Asya Türklerinin durumudur, duyarlıkların şiddeti daha az olmuştur.

Başka bir deyişle, Orta Asya bahsinin önemi ne olursa olsun, Türkler, her şeye rağmen kendilerini Balkan ya da Kıbrıs sorunlarında olduğundan daha az ilgili görürler. Orta Asya, Türk duyarlıklarının, "Osmanlı" diyebileceğimiz "ilk çember"i içinde değildir. Hatta belki ikincisi içinde bile değildir –Azerbaycan'ı içine alan dolaysız hısımlıklar çemberi.

Tüm bu açıklamalar yine de bizi yanıltmamalı: Bunlar, Türkiye-Orta Asya yakınlaşmasının gerçek bir içeriği olmadığı anlamına gelmez, tam tersine. Ama bu içeriğin anlamı konusunda uzlaşmak gerek. Şu ana dek Pantürk düşünceler, Türk toplumunun küçük bir bölümüyle, "ırk"ın soyluluğunu sayıklayan aşırı sağ ve yitirilmiş yurda olan aşkını özlemle sürdüren göçmen çevrelerle sınırlıydı. Sovyetler Birliği'nin Türklerini düşünürsek, bu gruplardan yalnız birine ait olunabiliyordu; özel-

likle sol aydınlar arasında, konu bütünüyle bir tabuydu. Bugün yeni olan şey, uzun süre bastırılmış kültürel Pantürk kimliği duygusunun serbest kalması. Basın ve medya, "uzak kuzenler"le ilgili haberlere ya da röportajlara geniş bir yer veriyor. Tarihleri boyunca ilk kez Türkler, vicdanları tamamen rahat ve şovenizmle suçlanma riskine girmeden, bir Türk "alanı"nın, ya da belki bir Arap "dünyası"ndan söz edildiği gibi, bir Türk "dünyası"nın varlığından söz edebiliyor.

Bu boyutun değerini azımsamakla haksızlık etmiş oluruz. Çünkü "Türk dünyası" için hem yeni hem de daha geniş olan bu ilgi, yarının Türkiye'si için önemsiz olmayacaktır. Bugün, Müslüman oluşu ile Avrupa'ya karşı eğilimi arasında gidip gelen bir ülkenin karşısına çıkan kimlik bunalımında, sonunda ideolojik görüşlerden ve politik art niyetlerden kurtulmuş bir Türklüğe dönüş, bir denge etmeni olabilecektir. Yüzyılın başında milliyetçiler, "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, garp medeniyetindenim" diye tekrarlamayı seviyordu. Belki de bu sentez formül şu anda gerçekliğini bulmakta...

Üstte sözünü ettiğimiz nedenlerle, Asya kıtasının "Pantürkçe" düzenlenmesi, henüz gündemde görünmüyor. Tuhaf biçimde, belki de söz konusu edilmesi gereken, Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya'daki egemenliğinin ortadan kalkmasıdır. Bu egemenlik, bir bakıma, Türk halklarının birliğinin varlık nedeni değil miydi? Ortak düşmanları birden yok olmuş Türkler, Azeriler, Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Tatarların, birleşmek için, birbirlerine güzel sözler, iyi hizmetler vermekten başka gerçek nedenleri kalmamıştır artık.

Türkiye için, Orta Asya'ya doğru açılma, 1990'lı yılların başlarındaki jeopolitik değişimlerde yeni bir fırsat gibi görülür. Çok yönlü bir diplomasi içine atılmış olan Ankara, pek çok ilişkiden yararlanır: Karadeniz kıyı ülkeleriyle coğrafî yakınlık, İslam ülkeleriyle dinsel camia bağları, Avrupa'yla seçkin sınıfının tarihsel eğilimi. Eski SSCB Türkleriyle ise, kuşkusuz hoşnutluk, düş kırıklıkları ve fırtınadan paylarına düşeni veren, ancak hiçbir biçimde politik bir birliğe varmayacak olan iyi kuzenlik ilişkileri kurulur.

Enver Paşa'nın yalın kılıç Pantürkizmi, hem Slav egemenliğinin reddini, hem de atadan kalma eski düşmana karşı düşmanlığı simgeleyen bu mücadeleci ve kurtarıcı Pantürkizm, yetmiş yıl önce, 4 Agustos 1922'de, Buhara'nın doğusunda bir yerlerde ölmüştür.

La Maison dorée de Samarkand'da, ünlü çizgi roman sanatçısı Hugo Pratt, Enver Paşa'nın peşinden Orta Asya'ya giden kahramanı Corto Maltese'yi sahneye koyar. "Enver Paşa? Bu Enver Paşa mı? Asya'nın tüm Türklerini birleştirmek isteyen deli bu mu?"

Hiç kuşkusuz, Andrė Malraux'dan Hugo Pratt'a, Pantürkizm özellikle Batılıların düşlerine girmiş olacak...

Yazarların Biyografileri

Olivier Abel : Paris'te Teoloji Protestanlık Fakültesi'nde felsefe ve ahlâk profesörü; Autrement Yayımları'nın *Bağışlama Üzerine* (Le Pardon) adlı kitabını yönetti ve *La Justification de l'Europe* (Avrupa'nın Aklanması)'u yayımladı, Cenevre, 1992.

Louis Bazin : Dilbilimci, Paris-III Üniversitesi'nden profesör emeklisi. Yaşayan en usta Türkofondur. Son çalışmaları arasında: *Introduction à l'étude de la langue turque* (Türk Dili Çalışmalarına Giriş), Paris, Adrien Maisonneuve, 1987 ve *Les Systèmes Chronologiques dans le monde turc ancien* (Eski Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler), Paris, Budapeşte, CNRS, 1991.

Marcel Bazin : Coğrafyacı, Reims Üniversitesi'nde profesör, uzmanlık alanı kırsal Türk ve İran dünyası. *Reims Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Çalışmaları*'nda "Türk" sayısının editörü; no: 65-66 "L'habitat rural dans la vallée de l'Euphrate à l'est de Malatya (Turque)" *Journal asiatique*, 1989 gibi pek çok makale yayımladı.

Étienne Copeaux : CNRS'de araştırmacı, Türklerle ilgili "Tarih tezleri" ve Pantürklerin tarihleri ve temsilleri üzerine çalışmalar yapıyor. Konu üzerine pek çok makalesi var: "Les 'Turcs de l'extèriur' dans *Türkiye*: un aspect du discours nationaliste Turc" (Türkiye'deki 'Yabancı Türkler': Türk Ulusçuluğu Söylevlerine Bir Bakış), "*Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*" (Doğu Akdeniz ve Türk-İran Dünyası Üzerine Çalışma Defteri), no:14, 1992.

François Georgeon : CNRS'de araştırma yöneticisi, Paul Dumont ile ortak editör: *La Turquie au seuil de l'Europe* (Avrupa'nın Eşiğindeki Türkler), Paris, L'Harmattan, 1991 ve *Villes ottomanes à la fin de l'Empire;* (Imparatorluk Biterken, Osmanlı Şehirleri), Paris, L'Harmattan, 1992.

Altan Gökalp : Budunbilimci, CNRS'de araştırma yöneticisi. *Têtes rouges et bouches noires* (Kırmızı Kafalar, Siyah Ağızlar), Paris Maisonneuve et Larose, 1981 ve *La Turquie en transition* (Geçişteki Türkiye), Paris, Maisonneuve et Larose 1986 kitaplarının editörü.

Nilüfer Göle : Sosyolog, Boğaziçi Üniversitesi'nde profesör. Türk toplumun batılılaşma ve islam arasında çağdaşlaşması, özellikle bu gelişmede kadınların rolü üzerine çalışmalar yapmaktadır: *Musulmanes et Modernes: Voile et Civilisation en Turque* (Müslümanlık ve Modernlik: Türkiye'de Örtü ve Uygarlık), Paris, La Découverte, 1993.

Riva Kastoryano: CNRS'de araştırma görevlisi. Uzmanlık alanı Türk Göçü sorunsalı: Être turc en France: réflexions sur familles et communauté (Fransa'da Türk Olmak: Aileler ve Ortaklıklar Üzerine Düşünceler)'i yayımladı. Paris, L'Harmattan, 1986. Diğer çalışmaları arasında: "Paris-Berlin: politiques d'immigration et modalités d'Integration des Turas (Paris-Berlin: Türklerin Göç Politikası ve Bütünleşme Modelleri) editörler: R. Leveau ve G. Kepel; Les musulmans dans la societe française (Fransız Toplumundaki Müslümanlar) Presses de la Fondation des sciences politiques, 1988.

Henri Laurens : Tarihçi, çağdaş ve modern Arap dünyası, uzmanlık alanı. Doğu Dilleri Okulu'nda öğretmen. (INALCO), çok sayıda çalışmanın yazarı; *Le Grand Jeu* (Büyük Oyun) *Orient arabe et rivalités internationales;* (Doğu Arap ve Uluslararası Rekabet), Paris, Armand Colin, 1991 et L'Orient arabe (Doğu Arap) Paris, Armand Colin, 1993.

Tan Oral : Karikatürist, Cumhuriyet Gazetesinde düzenli olarak çizimleri yayımlanıyor. *Temps Modernes* (Modern Zamanlar)'ın Türkler özel sayısında pek çok çizimi yayımlandı ve çok sayıda karikatür kitabı çıktı.

Şirin Tekeli : Yazar, çevirmen ve feminizm mücadelecisi; Elizabeth Badinte gibi pek çok Fransız yazarı Türkçeye çevirdi ve İstanbul'da Kadın kütüphanesinin yöneticiliğini yapıyor.

Stéphane Yerasimos : Paris - VIII Üniversitesi'nde profesör, Türkler üzerine pek çok çalışma yayımladı: *La Fondation de Constantinople et de Sainte - Sophie dans les traditions Turques:* (Türk Geleneğinde Kanstantinopolis'in ve Saint - Sophie'nin Temelleri), Paris, Adrien Maisonneuve, 1990 ve Questions d'Orient (Doğu Sorunu) Paris, La Découverte, 1993; Autrement kitaplarının editörü İstanbul (1914-1923).

türkler
doğu ve batı, islam ve laiklik

Çok az ulus bu kadar tartışmalı bir imaja sahiptir. Avrupalıların gözünde. Çok az ulusun yazgısı bu kadar fazla Avrupalıların meselelerine bağlıydı. Ve Akdeniz kıyılarında Türkler görülmeye başladığından bu yana Avrupalıların; Türklerin düşman ya da müttefik olarak içinde yer almadığı -Haçlı seferlerinden Rönesans çatışmalarına, Otuz Yıl savaşlarından iki Dünya savaşına ve Soğuk Savaşın ötesine kadar- savaş ya da barış, ittifak ya da bölünme, karşıt kamplarda yer alma gibi, bir sorunu olmadı.

Buna paralel olarak kendi keyiflerine göre Roma'dan miras aldıklarını düşündükleri bir imparatorluğu kendi yararlarına yeniden inşa ederek, Avrupa'yı kendileri kurmak istemiş olan Türkler özgürlüklerini koruyarak Batı dünyasıyla bütünleşmeyi seçtiler.

Bu kitabın amacı; iki tarafın da tutkulu ilişkilerinden oluşan bunca yüzyıl karşısında ne bir suçlama ne bir savunma yapmaktır. Ne de Türklerin tarihini yapma iddiasındayız. Olsa olsa Batı ile Doğu arasında Türk toplumunun kendine bir yol açtığı uçlar karışımını aydınlığa kavuşturmaya, Türkler, Araplar ve Batılılar arasındaki bu karmaşık üçgen ilişkini ele almaya ve çağdaş dönemin belirgin özelliklerinin altını çizmeye çalıştık: nüfus artışı, kentlere göç, hızla kentleşme, islamcı hareketlerin yüksekliği, kadnların temel rolü, eskiye özlem, mitsel bir anavatan arayışı...

DORUK

ISBN 975-6557-83-4